

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

КООРДИНАЦІЙНЕ БЮРО З ПРОБЛЕМ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

**ПРАВА ТА ЗАКОННІ ІНТЕРЕСИ
ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ
ВОЛІ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ
ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-
ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Монографія

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора А. Х. Степанюка*

Харків
«Право»
2015

УДК 343.8(477):342.7

ББК 67.9(4УКР)309

П68

*Рекомендовано до друку вченою радою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
(постанова №4 від 19 листопада 2014 р.)*

Рецензенти:

Л. М. Демидова, доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права №1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Д. Ю. Кондратов, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Авторський колектив:

А. Х. Степанюк, доктор юридичних наук, професор – розд. 4 (у співавт. з І. С. Яковець), загальна редакція;

О. Г. Колб, доктор юридичних наук, професор – розділи 2, 3;

І. С. Яковець, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник – розд. 4 (у співавт. з А. Х. Степанюком), розд. 5 (у співавт. з К. А. Автуховим), розділи 7, 8, 11;

А. П. Гель, кандидат юридичних наук, доцент – розд. 12;

О. В. Лисодед, кандидат юридичних наук, доцент – розд. 1 (у співавт. з К. А. Автуховим), розд. 9;

К. А. Автухов, кандидат юридичних наук – розд. 1 (у співавт. з О. В. Лисодедом), розд. 5 (у співавт. з І. С. Яковець);

О. І. Опанасенков, розділи 6, 10

П68 **Права та законні інтереси засуджених до позбавлення волі в умовах реформування Державної кримінально-виконавчої служби України** : монографія / К. А. Автухов, А. П. Гель, О. Г. Колб та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2015. – 246 с.

ISBN 978-966-458-900-7

Монографію присвячено дослідженню теоретичних і практичних питань реалізації прав і законних інтересів засуджених до позбавлення волі в умовах реформування кримінально-виконавчої служби України. Поряд із дослідженням загальнотеоретичних питань прав засуджених до позбавлення волі розглянуто також теорію та практику реалізації засудженими права на правову допомогу, на особисту безпеку, на освіту, на працю, виборчі, медичні та сімейні права. У роботі вивчено специфіку правового статусу засуджених до позбавлення волі та надано низку пропозицій щодо змін до законодавства, яке регулює порядок виконання досліджуваного виду покарання.

Для науковців, викладачів юридичних вузів і факультетів, аспірантів, студентів та практичних працівників, а також усіх, хто цікавиться питаннями кримінально-виконавчого права.

УДК 343.8(477):342.7

ББК 67.9(4УКР)309

ISBN 978-966-458-900-7

© Автухов К. А., Гель А. П.,
Колб О. Г. та ін., 2015

© Видавництво «Право», 2015

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1	
Теоретичні положення правового статусу засуджених до позбавлення волі	7
Розділ 2	
Право на правову допомогу при виконанні покарання у виді позбавлення волі	42
Розділ 3	
Право засуджених на особисту безпеку	56
Розділ 4	
Вибірчі права засуджених	74
Розділ 5	
Медичні права засуджених	90
Розділ 6	
Право засуджених на освіту	111
Розділ 7	
Право засуджених на працю	120
Розділ 8	
Сімейні права засуджених	147
Розділ 9	
Право засуджених до позбавлення волі на звернення та листування	169
Розділ 10	
Релігійні права засуджених	189
Розділ 11	
Соціальне забезпечення засуджених	208
Розділ 12	
Зміна умов тримання засуджених	222

Перелік умовних скорочень

ВТК України	– Виправно-трудоий кодекс України
ВК	– виправна колонія
Департамент	– Державний департамент України з питань виконання покарань
ДКВС України	– Державна кримінально-виконавча служба України
ДПтС України	– Державна пенітенціарна служба України
ЕКПТ	– Європейський комітет по запобіганню тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
ЄТП	– Європейські тюремні правила
КВК України	– Кримінально-виконавчий кодекс України
КДіР	– (дільниця) карантину діагностики і розподілу
КЗК	– Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню
КЗпП України	– Кодекс законів про працю України
КК України	– Кримінальний кодекс України
КПК України	– Кримінальний процесуальний кодекс України
Конвенція	– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ПВРУВП	– Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань
ПКТ	– приміщення камерного типу
ОК	– окрема камера
СК України	– Сімейний кодекс України
СІЗО	– слідчий ізолятор
УВП	– установа виконання покарань

Вступ

Загальноновизнаною як у науці кримінально-виконавчого права, так і в практиці є думка про те, що покарання у своїй основі має певні правообмеження, що застосовуються до засудженого та визначені у кримінальному законі. Кара є невід’ємним елементом кримінальних покарань. При цьому змістом покарань, пов’язаних з позбавленням волі, є ізоляція засудженого від певного оточення, поміщення його на певний строк у спеціальну установу (ст. 63 КК України), а ізоляція, у свою чергу, – суть кари.

Позбавлення громадянина одного з основних суб’єктивних прав – свободи волі – веде до обмеження сукупності найбільш значимих для нього соціальних цінностей і благ: свободи пересування, спілкування, соціальних зв’язків, можливості розпоряджатися багатьма важливими суб’єктивними правами. Тому ізоляцію особи від суспільства, як справедливо вважають багато вчених, варто розглядати як комплекс правообмежень, оскільки позбавлення чи звуження обсягу її прав обумовлене саме ізоляцією.

Але застосування правообмежень не повинно мати спонтанного характеру, бо, як це прямо вказано у ч. 3 ст. 63 Конституції України, засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Суд, виявляючи свій розсуд у визначенні покарання, бере участь у формуванні змісту комплексу належних органу, що виконує покарання, і засудженому прав і обов’язків, однак цей розсуд здійснюється лише в допустимих кримінальним законом межах. Вирок суду слід розглядати як підставу, юридичний факт, при настанні якого виникає спеціальний статус засудженого. При цьому вирок суду не може бути, власне, джерелом будь-яких обмежень для засуджених, адже вони

вичерпно визначені на рівні закону. Тобто правообмеження, які становлять зміст того чи іншого виду покарання, мають бути відображені виключно в законі.

У цій монографії було здійснено спробу проаналізувати закріплені в чинних нормативно-правових актах основні права засуджених до позбавлення волі, зокрема звертається увага на те, яких трансформацій вони зазнають в умовах здійснюваного реформування Державної кримінально-виконавчої служби України.

Розділ 1

Теоретичні положення правового статусу засуджених до позбавлення волі

Вивченню правового статусу людини приділяється значна увага як у науці теорії держави та права, так і в низці інших галузевих наук. Не є винятком і наука кримінально-виконавчого права, але в ній зміст і значення цього інституту певним чином трансформуються. Це зумовлено тим, що правовий статус особи, потрапляючи у сферу дії кримінально-виконавчого права, зазнає вагомих змін у зв'язку зі значним обмеженням прав індивіда під дією карального впливу покарання. Засуджений відіграє роль центрального елемента кримінально-виконавчих правовідносин, адже саме в процесі реалізації обмежень прав і свобод засуджених, котрим надані реальні можливості визначених законодавством форм поведінки, забезпеченої юридичними обов'язками адміністрації органів і установ виконання покарань, виникають кримінально-виконавчі правовідносини¹.

Проте і до сьогодні є певні розбіжності у використанні термінів для позначення інституту кримінально-виконавчого права, норми якого розкривають правове становище засудженого. У юридичних джерелах вживають такі конструкції, як «правове становище», «правове положення», «правовий статус».

Термін «правове становище» вживався у виправно-трудовому законодавстві, зокрема в ст. 8 ВТК України йшлося саме про правове становище осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі і виправних робіт без позбавлення волі. У чинному КВК України він вже не застосовується, а замість нього закріплено поняття «правовий статус засудженого».

Проте разом з терміном «правовий статус» досить часто використовують і термін «правове положення». Зокрема, серед учених, що

¹ Степанюк, А. Х. Кримінально-виконавчі правовідносини як форма кримінально-виконавчої діяльності [Текст] / А. Х. Степанюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 2. – С. 185.

вивчають загальний правовий статус людини, поширена думка, що вони є рівнозначними за змістом. Так, О. Г. Кушніренко й Т. М. Слінько зазначають, що поняття «правовий статус» і «правове положення» є рівнозначними й застосовуються в одному й тому ж розумінні, тобто є синонімами¹. Деякі інші вчені теж виступали проти використання цих термінів як відмінних за змістом і значенням, хоча й визнавали, що громадянин може виступати в різноманітних якостях, а тому є необхідність термінологічного відбиття цих особливостей².

Але існують й інші погляди на цю проблему. Наприклад, Р. Й. Халфіна, досліджуючи поняття правового статусу у своїй фундаментальній роботі, присвяченій дослідженню правовідносин, дійшла такого висновку: у зв'язку з тим, що термін «правове положення» частіше застосовується для характеристики особи або організації в певному колі суспільних відносин, видається доцільним виділити категорію «правовий статус» для загальної характеристики положення громадянина або організації в суспільстві³. Відомий теоретик С. С. Алексєєв із цього приводу писав що, правовий статус асоціюється зі стабільним правовим станом суб'єкта, а правове положення розглядається як динамічний розвиток сукупності прав та обов'язків особи, що зумовлено її вступом у ті чи інші правовідносини. В. О. Патюлін зазначає, що конструкція «правове положення» використовується як у широкому значенні, включаючи поняття «правовий статус громадянина», «правовий статус іноземця», «правовий статус осіб без громадянства», так і у вузькому для характеристики положення конкретної особи на цей момент⁴.

Як бачимо, в теорії права немає єдиної точки зору щодо співвідношення понять «правовий статус» і «правове положення». Брак єдності в поглядах на ці поняття зумовлюють і різні позиції в галузевих

¹ Кушніренко, О. Г. Права і свободи людини та громадянина [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – С. 39.

² Новоселов, В. И. Правовое положение граждан в советском государственном управлении [Текст] / В. И. Новоселов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – С. 23.

³ Халфіна, Р. О. Общее учение о правоотношении [Текст] / Р. О. Халфіна. – М. : Юридат, 1974. – С. 123.

⁴ Патюлин, В. А. Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений) [Текст] / В. А. Патюлин. – М. : Наука, 1974. – С. 200, 201.

юридичних науках, зокрема і в науці кримінально-виконавчого права. Так, доволі часто в теорії поняття «правовий статус» визначається як юридично закріплений стан особи в суспільстві¹. Досить поширеним є поділ правових статусів на такі види, як загальний (або конституційний), спеціальний та індивідуальний. Якщо коротко розкрити ці поняття, то під першим розуміють статус громадянина держави, члена суспільства, що визначається перш за все Конституцією і не залежить від різноманітних поточних обставин, є єдиним для всіх і характеризується відносною узагальненістю, статичністю. Але загальний правовий статус не в змозі врахувати все розмаїття суб'єктів права, яким він належить, їх особливості і специфіку. Ось чому ширший перелік прав та обов'язків відбивається у спеціальному правовому статусі, де закріплюються особливості положення певної категорії громадян. Саме до спеціального правового статусу і належить правовий статус засудженого до позбавлення волі.

Наступною ланкою в структурі правового статусу більшість науковців вирізняє індивідуальний правовий статус, що фіксує конкретику окремої особи (стать, вік, сімейний стан, вид трудової зайнятості тощо) і є сукупністю персоніфікованих прав та обов'язків громадянина². У юридичній літературі переважає одноманітність у розумінні цього поняття, де його ототожнюють зі статусом особи як індивідуума, що включає персоніфіковані права й обов'язки в їх конкретних, природних і набутих здібностях та особливостях; відрізняється рухливістю: змінюється відповідно до тих змін, що відбуваються в житті людини³. Аналізуючи цю точку зору, можна виявити певну невідповідність (суперечність) позиції індивідуального правового статусу в структурі правового статусу людини взагалі. Це пов'язано з тим, що правові статуси особи (загальний і спеціальний) характеризуються стабільністю (статичністю) і змінюються виключно в нормативному порядку, а не з волі окремих суб'єктів. Пояснюється це тим, що ці статуси є пе-

¹ Матузов, Н. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 3-е изд. – М. : Дело АНХ, 2009. – С. 181.

² Там само. – С. 185.

³ Скакун, О. Ф. Теория держави і права [Текст] : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – С. 381.

редбаченою правовими нормами сукупністю юридичних прав та обов'язків у виді правової абстракції. У той же час правовий статус конкретної особи зазнає постійних змін, бо його суб'єктивні права й обов'язки зумовлені виникненням, розвитком і припиненням різноманітних правовідносин, що пов'язують цього індивіда з іншими. Йдеться про правову реалію, наповнену певним змістом, і в цьому разі для її позначення було б неправильно оперувати тим самим поняттям «правовий статус».

М. В. Вітрук, зазначаючи також, що індивідуальний правовий статус людини є динамічним, часто змінюваним, пропонує ввести конструкцію «конкретний індивідуальний правовий статус», під якою розуміють перелік прав та обов'язків особи, що фактично реалізуються, використовуються на цей момент. Зазначений правовий статус особи характеризується суб'єктивними правами й обов'язками в стадії їх володіння й реалізації¹. На відміну від вказаної точки зору, О. Ю. Якимов, ведучи мову про правовий стан конкретної (персонально визначеної) особи, замість поняття «конкретний індивідуальний правовий статус» рекомендує оперувати категорією «правове положення»².

Тобто розмежування понять «правовий статус» і «правове положення» обґрунтовується тим, що конкретна особа як реальний учасник правовідносин є одночасно володарем прав та обов'язків, які віддзеркалюють зміст і загального правового статусу, і різноманітних спеціальних правових статусів, що зумовлено відповідною соціальною позицією, яку ця особа займає в соціумі³.

Правовий статус індивідуалізується, наповнюється конкретним змістом, трансформується в правове положення конкретного індивіда, а тому є сенс звернутися до співвідношення таких понять, як «правова норма» і «правовідносини». У наукових джерелах неодноразово зазна-

¹ Вітрук, Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе [Текст] / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – С. 190, 191.

² Якимов, А. Ю. Статус субъекта права (Теоретические вопросы) [Текст] / А. Ю. Якимов // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 8, 9.

³ Вітрук, Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе [Текст] / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – С. 188.

чалось, що норма права є «моделлю» правовідносин¹. Питання сутності правовідносин та їх взаємозв'язку з правовими нормами було докладно досліджено Ю. Г. Ткаченко, яка вказує, що можна вести мову про два визначення терміна «правовідносини»: у першому під ними розуміють права й обов'язки, що становлять собою індивідуальні моделі можливої й належної поведінки суб'єктів («правовідносини-моделі»); у другому – фактичні відносини, врегульовані нормами права («правовідносини-відносини»). За запропонованою схемою правова норма – це модель, що містить правило поведінки загальнообов'язкового характеру; «правовідносини-модель» індивідуалізують загальну модель (норму), зберігаючи властивість моделі, тобто уявного образу, що вже має індивідуалізований характер; «правовідносини-відносини» – це правові моделі, які вже реалізовані в діяльності суб'єктів правовідносин².

Виходячи з такого тлумачення правовідносин варто погодитися з думкою, що правове положення конкретної (персонально індивідуалізованої) особи характеризується як потенційними правами й обов'язками, що впливають із «правовідносин-моделей», так і реальними, які впливають із «правовідносин-відносин». Перша група прав та обов'язків є нереалізованою частиною правового положення, яким володіє ця особа, оскільки відсутні належні юридичні факти, а друга їх група є реалізованою (чи такою, що реалізується) частиною правового положення, власник якого – конкретна особа, адже відповідні юридичні факти реально існують³.

Застосовуючи викладене, в дослідженні правового статусу засуджених до позбавлення волі можемо констатувати: якщо правовий статус абстрактного засудженого до позбавлення волі характеризується

¹ Васильев, А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий права [Текст] / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 251; Галаган, И. А. Административная ответственность в СССР (Государственное и материально-правовое исследование) [Текст] / И. А. Галаган. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1970. – С. 53.

² Ткаченко, Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений [Текст] : монография / Ю. Г. Ткаченко. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 96, 106, 112.

³ Якимов, А. Ю. Статус субъекта права (Теоретические вопросы) [Текст] / А. Ю. Якимов // Государство и право. – 2003. – №4. – С. 10.

ся сукупністю нормативно закріплених юридичних прав та обов'язків, встановлених у законодавстві, то правове положення конкретного (персонально індивідуалізованого) засудженого до позбавлення волі містить як потенційні права й обов'язки, що зумовлені існуванням «правовідносин-моделей», так і реальні, зумовлені існуючими «правовідносинами-відносинами».

Існування загального, спеціального й індивідуального правових статусів у юридичній літературі доволі часто порівнюють із філософськими категоріями загального, особливого й одиничного. Із цього приводу В. О. Кучинський справедливо зазначив, що немає індивідуальних статусів, а існує співвідношення загального і спеціальних правових статусів залежно від конкретних обставин, що поширюються на конкретного громадянина, який може бути, наприклад, одночасно і вчителем, і депутатом місцевої ради, і членом добровільної народної дружини. Співвідношення між загальним правовим статусом громадянина, спеціальним і тією чи іншою їх сукупністю, що поширюються на певну особу, і є співвідношенням загального, особливого й одиничного у сфері правового закріплення положення особи. Та обставина, що одиничне в такому випадку виявляється багатоманітнішим за загальне й особливе, є доволі закономірною¹.

Виділення окремо категорії «індивідуальний правовий статус», як це робиться в юридичній літературі, може бути пов'язано із включенням до змісту правового статусу поряд з такими елементами, як права й обов'язки, що мають об'єктивний характер, ще й таких суб'єктивних елементів, як громадянство і правосуб'єктність. У правових джерелах неодноразово зверталась увага на хибність включення цих правових категорій до змісту правового статусу². Між тим також констатувалося, що саме права й обов'язки є найбільш значущими для засудженого, оскільки вони безпосередньо впливають на свідомість індивіда, визначають його дії. Значення ж таких правових категорій, як «громадянство», «правосуб'єктність», «правові принципи», «гарантії реалізації

¹ Кучинский, В. А. Личность, свобода, право [Текст] / В. А. Кучинский. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 118.

² Князев, В. Поняття та елементи конституційного статусу людини і громадянина в Україні [Текст] / В. Князев // Право України. – 1998. – № 12. – С. 29; Кучинский, В. А. Личность, свобода, право [Текст] / В. А. Кучинский. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 119, 120, 131.

правового статусу», визначається тим, що вони зумовлюють і забезпечують ці елементи¹. О. Ф. Скакун щодо цього вказує, що категорії «громадянство», «законні інтереси», «гарантії», які нерідко вводяться до структури правового статусу, є або передумовами правового статусу, або його умовами, супроводжують його, примикають до нього, але не входять до його структури².

Наведену вище модель зіставлення понять «правовий статус» і «правове положення», як видається, необхідно використовувати і в науці кримінально-виконавчого права, зокрема при вивченні правового статусу засуджених до позбавлення волі. Розглядаючи правове становище засудженого до покарання у виді позбавлення волі, слід вживати два окремих поняття: а) «правовий статус засудженого до позбавлення волі» як позначення системи всіх прав та обов'язків, передбачених у законодавстві для засудженого до цього виду покарання, і б) «правове положення засудженого до позбавлення волі» для позначення системи суб'єктивних прав та обов'язків, що належать конкретній особі.

Перетворення правового статусу засудженого до позбавлення волі на правове положення відбувається за наявності певної обставини, юридичного факту, яким треба вважати набрання законної сили вироку суду, яким конкретну особу засуджено до покарання у виді позбавлення волі. Саме із цього моменту абстрактна конструкція «правовий статус засудженого до позбавлення волі» набуває чітких рис, наповнюється конкретним змістом та індивідуалізується у «правовому положенні» конкретного індивіда, засудженого до позбавлення волі. Права й обов'язки, які є елементами спеціального правового статусу, після закріплення за конкретною особою стають суб'єктивними і кристалізуються в правовому положенні окремого засудженого.

Закріплюючи в правовому статусі засудженого до позбавлення волі міру примусу як власну волю, держава одночасно надає йому певного роду гарантії, адже елементи цього статусу (права й обов'язки) можуть

¹ Гура, Р. М. Виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [Текст] : монографія / Р. М. Гура. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук, Н. М., 2005. – С. 76.

² Скакун, О. Ф. Теорія держави і права [Текст] : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – С. 379.

заснавати змін лише шляхом внесення змін до законодавчих актів, де закріплена вказана державна воля. Гарантії, які надає держава засудженим до позбавлення волі у формі законодавчого закріплення їх прав та обов'язків, не можуть бути в них відібрані за волею окремих громадян чи персоналу установ виконання покарань. Інакше кажучи, ні адміністрація установи виконання покарань, ні інші працівники ДКВС України не вправі запроваджувати додаткові правообмеження понад тих, що встановлені законом. Обсяг суб'єктивних прав та обов'язків конкретного засудженого до позбавлення волі, у свою чергу, значною мірою залежить від його власної поведінки і може змінюватися за рішенням як самої адміністрації установи виконання покарань, так і судових органів. Отже, фактично кожен конкретний засуджений має можливість певним чином впливати власними діями на обсяг власних суб'єктивних прав та обов'язків. Що ж до обсягу прав статутних (тих, що гарантовані як елементи їх правового статусу на рівні закону), то засуджені його змінювати не в змозі. Варто погодитись із думкою вчених, що статутні права й обов'язки існують постійно, поки вони визначені правом як об'єктивне явище стосовно суб'єкта права; суб'єктивні ж виникають, змінюються і припиняються при реалізації статутних з урахуванням волі й інтересів особи¹.

Зазначимо, що поняття «правове положення» ширше за обсягом поняття «правовий статус», тому що перше включає поряд зі статичними й об'єктивними елементами, ще й динамічні й суб'єктивні. Якщо правовий статус і окремі його елементи – статутні права й обов'язки – зрівнюють громадян у їх можливостях, бо встановлюють загальні для всіх (і для кожного) межі можливої й належної поведінки, то за допомогою суб'єктивних прав та обов'язків створюється зовсім неповторне (індивідуально визначене) правове положення окремої особи. Адже суб'єктивні права й обов'язки виражають собою не єдиний для всіх масштаб, не можливість вибору певного варіанта поведінки в установлених нормаю права межах, а точну міру можливої або належної поведінки, тобто абсолютно визначений його варіант. Вони належать не до об'єктивного права, а служать формою його реалізації.

¹ Кучинский, В. А. Личность, свобода, право [Текст] / В. А. Кучинский. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 129.

Відтак суб'єктивні права й обов'язки становлять собою індивідуалізацію статутних прав та обов'язків, які є складниками загального правового статусу, перетворення передбачених об'єктивним правом соціальних можливостей на конкретну реальність у результаті настання певних умов, що мають значення юридичних фактів. Тут виявляються як розбіжності, так і нерозривний зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним правом. Суб'єктивні права й обов'язки служать засобами задоволення найрізноманітніших особистих потреб і запитів, юридичним вираженням індивідуального різноманіття соціальної свободи, і в цьому полягає їх правове призначення й соціальна цінність¹.

Розглядаючи поняття правового статусу засуджених, слід зазначити, що деякі науковці до змісту останнього крім прав та обов'язків включають також і такий елемент, як свободи². Виступаючи за вирішення окремо прав і свобод як елементів правового статусу, дехто з правників зазначають, що термін «свобода» має використовуватись при більш високому ступеню варіантності поведінки суб'єкта права у сфері необмежуваних і охоронюваних законом суспільних відносин, у той час як термін «право» трактується як закріплена нормою, достатньо визначена можлива поведінка або набір варіантів можливої поведінки суб'єктів³. Однак самі прихильники неототожнення цих термінів відмічають умовність, умоглядність відмежовуваних понять⁴.

Так, сутність свободи (як і права) полягає в тому, що це міра дозволеної поведінки особи з метою отримання суттєвого для неї соці-

¹ Кучинский, В. А. Личность, свобода, право [Текст] / В. А. Кучинский. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 120, 121.

² Кримінально-виконавче право України [Текст] : навч. посіб. / за ред. Т. А. Денисової. – К. : Істина, 2008. – С. 47; Трубников, В. М. Правовий статус засуджених до позбавлення волі [Текст] : монографія / В. М. Трубников, Ю. А. Чеботарьова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – С. 53.

³ Мамонтов, А. Г. Понятие, структура и принципы основ правового статуса личности [Текст] : лекция / А. Г. Мамонтов. – М. : Моск. акад. МВД России, 2001. – С. 3.

⁴ Мамонтов, А. Г. Понятие, структура и принципы основ правового статуса личности [Текст] : лекция / А. Г. Мамонтов. – М. : Моск. акад. МВД России, 2001. – С. 4; Сацкевич, Т. К. О понятии и сущности прав человека в контексте взаимосвязи права объективного и субъективного [Текст] / Т. К. Сацкевич // «Черные дыры» в Российском законодательстве. – 2007. – № 3. – С. 90.

ального блага, яка закріплена в законі, охороняється й забезпечується державою. Права та свободи ідентичні як за своєю юридичною природою, так і в аспекті системи їх гарантій і захисту. Різниця в основному полягає в самому їх найменуванні, позначенні; більше того, термін «право» можна в більшості випадків без шкоди для змісту і значення цього блага застосувати замість терміна «свобода»: право на совість, на віросповідання, право на висловлювання власних думок, на літературну, художню, наукову творчість тощо¹. Як зазначають О. Г. Кушніренко й Т. М. Слінько, чітке розмежування між правами і свободами провести важко, оскільки найчастіше всю сферу політичних прав з чітко визначеними правомочностями теж іменують «свободи». Відмінності в термінології є скоріше традиційними, що склалися ще з давніх часів (XVIII – XIX ст.)².

Розгляд саме прав і обов'язків засуджених до позбавлення волі як елементів їх правового статусу зумовлено тим, що вони мають найбільше практичне значення для засуджених і складають ядро їх правового статусу. Права розкривають можливу модель поведінки засудженого, міру його свободи в суспільних відносинах, а отже, і міру так званої «несвободи» (зобов'язань) як щодо суспільства й держави в цілому, так і щодо кожної людини зокрема. Обов'язки ж, навпаки, вказують на належну поведінку особи й визначаються його несвободою стосовно суспільства. У правах та обов'язках закріплено баланс між інтересами особи й соціуму. У них виражені межі можливої реалізації інтересів учасників суспільних відносин, що фіксують основні правові зв'язки між засудженими та іншими людьми, а також між суспільством у цілому³. Тому виділення свобод засуджених до позбавлення волі як окремого елемента правового статусу є зайвим, а конструювання поняття «правовий статус особи» за рахунок включення до нього

¹ Акимов, С. К. Правовые и организационные аспекты защиты и восстановления прав и свобод осужденных, отбывающих наказание в виде лишения свободы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акимов Станислав Константинович. – М., 2006. – С. 49.

² Кушніренко, О. Г. Права і свободи людини та громадянина [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – С. 8.

³ Гура, Р. М. Виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [Текст] : монографія / Р. М. Гура. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук, Н. М., 2005. – С. 76.

безлічі різних за природою елементів призведе до його, так би мовити, перевантаження і перешкоджатиме його вивченню¹.

Загальний правовий статус громадянина – це ті права й обов’язки, що проголошуються в Основному законі і характерні для всіх і кожного члена суспільства, він є єдиним для всіх², але можливість реалізації низки загальних прав і свобод, закріплених у Конституції України, значно обмежується в результаті засудження (приміром, право на освіту, на свободу пересування та ін.). На специфічне місце правового статусу засуджених свого часу звертав увагу В. О. Кучинський, який писав, що цей вид спеціального правового статусу в системі спеціальних правових статусів займає особливе місце, оскільки в цьому випадку ми стикаємося з тим виключним положенням, коли обмеження зазнають не лише суб’єктивні, а й статутні права та свободи, що належать до загального правового статусу громадян³. З цим слід погодитися, бо дійсно набуття особою правового статусу засудженого, а особливо до позбавлення волі, не лише впливає на здійснення певних спеціальних прав, а й значною мірою зменшує можливості на реалізацію низки прав, закріплених безпосередньо в Конституції, якими безперешкодно користуються більшість вільних громадян.

Закріплений у ст. 5 КВК України принцип рівності засуджених перед законом, що знаходить своє відбиття в главі 2 КВК України і виявляється в існуванні загальних для засуджених до всіх видів покарань прав та обов’язків, дає підстави вести мову про наявність єдиного правового статусу всіх засуджених, який слід вважати різновидом спеціального правового статусу людини. Водночас існування такого єдиного статусу засуджених до всіх покарань і закріплення принципу їх рівності перед законом не варто тлумачити на користь існування виключно єдиного комплексу правообмежень, характерного для засуджених до всіх видів покарань. КК України містить 12 ви-

¹ Шамба, Т. М. Советская демократия и правопорядок [Текст] / Т. М. Шамба. – М. : Мысль, 1985. – С. 111.

² Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / Київ. нац. ун-т внутр. справ ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Атіка, 2010. – С. 199, 200.

³ Кучинский, В. А. Личность, свобода, право [Текст] / В. А. Кучинский. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 129.

дів покарань, які відрізняються один від одного в першу чергу за обсягом карального впливу, що несе в собі кожен з них. Тобто можна вести мову про існування фактично відмінних правових статусів засуджених до різних видів покарань, у яких деталізуються положення єдиного для всіх спеціального правового статусу засуджених. Про це свідчить і техніка викладу правових норм, які закріплюють правовий статус засуджених у КВК України. Окремі найважливіші права й обов'язки викладені в главі 2 «Правовий статус засуджених», а особливості правового статусу засуджених до різних видів покарань деталізовані в окремих главах Особливої частини КВК України та інших законодавчих актах. Зокрема, специфіка правового статусу засуджених до позбавлення волі закріплена в основному у розділі III КВК України.

На необхідності диференціації правових статусів засуджених наголошував у своїх працях і такий авторитетний вчений у галузі кримінально-виконавчого права, як О. С. Михлін. Поряд із загальним або конституційним статусом громадянина науковець указує й на такі види правового статусу засуджених: а) спеціальний (родовий) статус засуджених як певної категорії громадян; б) особливий (видовий) статус осіб, що відбувають різні види кримінальних покарань¹. Обґрунтування вказаного підходу до поділу спеціального правового статусу поділяють і науковці в галузі теорії права. Зокрема, С. С. Алексєєв зазначав, що класифікацію правових статусів особи в першу чергу варто проводити за сферою дії та структурою правових систем. Він розрізняє загальний (міжнародний), конституційний (базовий), галузевий, родовий (спеціальний) та індивідуальний правові статуси особи². У свою чергу М. І. Матузов також вказує на можливість існування усередині галузевого правового статусу власних статусів³.

Отже, при вивченні правового статусу особи в структурі загально-громадянського правового статусу можна виділити два його підвиди:

¹ Уголовно-исполнительное право [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. А. С. Михлин. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Высш. образование, 2008. – С. 87.

² Алексєєв, С. С. Теория государства и права [Текст] : учеб. для юрид. вузов и фак. / С. С. Алексєєв. – М. : Норма, 1998. – С. 426.

³ Матузов, Н. И. Правовая система и личность [Текст] / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 65.

а) конституційно-правовий – поширюється на всіх осіб, які знаходяться на території країни, незалежно від їх соціальних ознак і властивостей; його елементи характеризуються стабільністю для всіх осіб і не зазнають змін у результаті засудження і до яких слід віднести насамперед ті основні права, обмеження яких заборонено міжнародно-правовими актами й Конституцією;

б) обмежений конституційно-правовий – включає елементи, реалізація яких може бути обмежена, зокрема при засудженні особи. Розглядаючи цей підвид на прикладі засуджених до позбавлення волі, можна вести мову про те, що, будучи ізольованими від суспільства, особи цієї категорії обмежені в реалізації конституційного права на свободу пересування, права на освіту, працю, брати участь в управлінні державними справами тощо¹. Певних змін зазнає й порядок виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни².

Що ж до розгляду правових статусів засуджених, то тут слід вести мову про такі їх різновиди, як: а) спеціальний (родовий), що віддзеркалює особливості становища засуджених осіб, до яких застосовано кримінальне покарання. Особливістю цього різновиду є те, що до носія такого статусу застосовується обмеження в правах і покладення додаткових обов'язків. При цьому їм надається й низка специфічних прав, більшість із яких передбачені главою II КВК України, а також правовими актами інших галузей права і в повній мірі стосуються засуджених до всіх видів покарань (наприклад, закріплене в Законі України «Про громадянство України»³ обмеження у праві виходу з громадянства); б) особливий (видовий) статус, у якому знаходять своє відбиття особливі правообмеження, яких зазнають саме засуджені до конкретного виду покарань. У зв'язку з цим у цій роботі буде вестись мова в основному про елементи особливого (видового) правового статусу засуджених до позбавлення волі.

¹ Правова доктрина України [Текст] : у 5 т. – Х. : Право, 2013. – Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – С. 771–774.

² Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі [Текст] : монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Кроссрууд, 2011. – С. 38.

³ Про громадянство України [Текст] : Закон України від 18 січ. 2001 р. №2235-III // Офіц. вісн. України. – 2001. – №9. – Ст. 342.

Досліджуючи поняття «правовий статус засуджених до позбавлення волі», серед іншого слід також звернути увагу і на джерела, в яких він закріплюється. Відправним моментом у цьому питанні є положення ч. 3 ст. 63 Конституції України, де проголошено, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Визначення законодавства джерелом правового статусу схвалюється всіма правознавцями і не викликає жодних заперечень. Але в результаті застосування до правопорушників такого заходу державного впливу, як кримінальне покарання, коригування їх правового статусу відбувається не тільки шляхом застосування до них норм кримінального та кримінально-виконавчого законодавства. Значний перелік обмежень, яких зазнають ці особи, встановлюються ще цивільним, трудовим, адміністративним та іншими галузями законодавства. Як приклад можна навести положення п. 7 ч. 1 ст. 36 Кодексу законів про працю України, в якому закріплено таку підставу припинення трудового договору, як набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено до позбавлення волі або до іншого покарання, що виключає можливість продовження цієї роботи. Чи, наприклад, ч. 6 ст. 3 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»¹, де встановлено, що громадяни, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади та не мають права голосу на місцевих виборах. Деякі обмеження, як уже зазначалось, містяться й у Законі України «Про громадянство України», де в ч. 14 ст. 18 говориться, що вихід з громадянства не допускається, якщо особі, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню. І хоча останнім часом коло так званих «позакримінальних» обмежень

¹ Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів [Текст] : Закон України від 10 лип. 2010 р. № 2487-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 55(1). – Ст. 1901.

правового статусу засуджених поступово скорочується¹, при розгляді правового статусу засуджених до позбавлення волі не слід оминати увагою положення різних галузей права, які так чи інакше наповнюють їхній правовий статус.

У зв'язку з цим окремі науковці пропонують доповнити КВК України спеціальною главою, в якій би були розміщені норми Конституції України та інших законів, що стосуються прав, обов'язків і законних інтересів засуджених, а також положення міжнародних договорів, конвенцій і угод з цього питання². Таке «запозичення», як видається, суперечить принципам законодавчої техніки, бо призведе до зайвого дублювання в нормах КВК України положень інших законодавчих актів. Реалізація вищенаведених пропозицій зробить правовий статус засуджених менш мобільним, незворушним, оскільки відсутність тієї чи іншої норми в такій спеціальній главі (навіть за умови її закріплення в іншому законі) дасть можливість засудженим ухилитися від виконання «недозакріплених», «непродубльованих» вимог закону. Окрім того, включення до суто галузевого нормативно-правового акта, яким є КВК України, норм інших галузей права само по собі є недоцільним, бо призведе до понаднормованого й зайвого розширення його обсягу.

Посилання в ч. 3 ст. 63 Конституції та ст. 7 КВК України на вирок суду дають також підстави деяким науковцям вважати його окремим джерелом обмежень прав засуджених³. З такою позицією повністю

¹ Наприклад, на підставі Закону України від 1 липня 2010 р. № 2398-VI зі ст. 107 Сімейного кодексу України було виключено п. 3, яким передбачалося, що шлюб міг бути розірваним державним органом реєстрації актів цивільного стану за заявою одного із подружжя, якщо другий із подружжя засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки. Скасовані також існуючі раніше обмеження щодо участі засуджених у виборах Президента України.

² Бандурка, А. М. Правовое положение осужденных к лишению свободы [Текст] : пособие / А. М. Бандурка, В. П. Севастьянов. – Харьков : Основа, 1997. – С. 9; Чеботарьова, Ю. А. Правовой статус засуджених до позбавлення волі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. А. Чеботарьова ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – С. 11, 12.

³ Гура, Р. М. Виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [Текст] : монографія / Р. М. Гура. – Х. : Вид. СПЦ ФО Вапнярчук, Н. М., 2005. – С. 82; Богатирьов, І. Г. Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / І. Г. Богатирьов. – К. : Правова єдність, 2008. – С. 117.

погодитися неможливо, адже, як справедливо зазначав ще О. О. Наташев, закріплення вироком суду встановленого законом «набору» основних і додаткових видів покарань, який визначає правове положення засудженого, відмінне від інших, не є підставою для вказівки на вирок суду як джерело обмежень правового статусу громадян, тому що він не вводить нових правообмежень – вони у вичерпному порядку містяться в законодавстві¹.

Деякі правники висловлюють схожі міркування. Суд, виявляючи свій розсуд у визначенні покарання, бере участь у формуванні змісту комплексу належних органу, що виконує покарання, і засудженому права та обов'язків, однак цей розсуд здійснюється лише в допустимих кримінальним законом межах. Вирок суду належить розглядати як підставу, юридичний факт, при настанні якого виникає спеціальний статус засудженого. Він не може бути джерелом будь-яких обмежень для останнього, бо вони вичерпно визначені в законі².

Покарання як форма кримінально-правового впливу на засудженого виявляється саме в обмеженнях, що покладаються на нього. Розглядаючи зміст покарання у виді позбавлення волі, доходимо висновку, що тривалість такого покарання, строк, на який воно призначається, є його повноцінною ознакою. Кінцеве встановлення тривалості позбавлення волі відбувається саме у вирокі суду, тим самим засудженому визначається час, протягом якого він відчуватиме важкий тягар виконання-відбування цього виду покарання. Авжеж, суд, призначаючи строк, у своїх діях обмежений законом. По-перше, з огляду на положення ст. 63 КК України, де вказано, що позбавлення волі встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років, за винятком випадків, передбачених Загальною частиною КК України; по-друге, суд обмежений рамками санкції конкретної статті Особливої частини КК України. Визначаючи строк покарання, вирок суду встановлює тривалість кримінально-правового впливу, тим самим виступаючи джерелом обмежень прав засуджених. Але на цьому етапі скоріш треба вести

¹ Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / Київ. нац. ун-т внутр. справ ; за заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Атіка, 2010. – С. 33.

² Бандурка, А. М. Правове положення осужденных к лишению свободы [Текст] : пособие / А. М. Бандурка, В. П. Севастьянов. – Харьков : Основа, 1997. – С. 9.

мову саме про правове положення засуджених до позбавлення волі, а не про їх правовий статус. Отже, вирок суду виступає юридичним фактом, після настання якого виникає правове положення конкретного засудженого.

В. І. Селиверстов, доводячи хибність виділення вироку суду як окремого джерела обмежень правового статусу засуджених, серед іншого вказує й на те, що формування останнього проходить під впливом норм права, що поширюються на невизначене коло осіб, вирок же в частині призначення того чи іншого покарання є суворо індивідуальним¹. З урахуванням цієї обставини недоречно виділяти вирок як джерело обмежень спеціального (родового) чи особливого (видового) статусу засуджених. Утім, якщо вести мову про правове положення конкретного засудженого, то саме хибним було б не вказати на вирок суду як на «індивідуальний акт застосування права» за формулюванням Ф. Н. Фаткулліна².

Деякі науковці до джерел правового статусу засуджених відносять і режим³. Зокрема, раніше у правовій літературі висловлювалася думка, що включення посилання на режим як на джерело обмежень прав засуджених обумовлено, по-перше, тим, що до прийняття ВТК УРСР порядок та умови виконання-відбування покарання регулювалися підзаконними нормативними актами (переважно указами Президії Верховної Ради СРСР, постановами Ради Міністрів СРСР та численними відомчими актами НКВС СРСР, МОГП СРСР та МВС СРСР). У зв'язку

¹ Селиверстов, В. И. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание [Текст] : монография / В. И. Селиверстов. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – С. 122.

² Фаткуллин, Ф. Н. Обвинение и судебный приговор [Текст] / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1965. – С. 138.

³ Прасов, О. Правове регулювання особистих немайнових прав осіб, засуджених до позбавлення волі [Текст] / О. Прасов // Вісн. прокуратури. – 2009. – № 5. – С. 56; Оробець, К. М. Правовий статус громадян України, які відбувають покарання [Текст] / К. М. Оробець // Держава і право. Юридичні і політичні науки / гол. ред. кол. Ю. С. Шемшученко. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 495; Капліна, О. В. Стаття 63 [Текст] / О. В. Капліна // Конституція України : наук.-практ. комент. / редкол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой [та ін.]. – Х. ; К., 2003. – С. 318; Стрельбіцька, Л. Обмеження конституційних прав засудженого [Текст] / Л. Стрельбіцька // Підприємництво, госп-во і право. – 2009. – № 7. – С. 121.

з цим було досить складно перейти на правову регламентацію в законі всіх випадків обмеження правового статусу громадян у зв'язку з їх засудженням і чимало обмежень було збережено в підзаконних нормативно-правових актах. По-друге, соціально-політична й міжнародна обстановка тих років характеризувалася протистоянням з державами так званої «західної орієнтації», у тому числі й щодо забезпечення прав людини. Тому багатьом правообмеженням засуджених не було надано широкого розголосу, через те що вони суперечили міжнародним стандартам поведіння із засудженими. Інакше кажучи, спочатку засудженим гарантувався статус громадян, а потім він анулювався, оскільки будь-які права та законні інтереси громадян могли бути проголошені несумісними з режимом відбування покарання, порядком і умовами його виконання¹.

Критика вказівки на режим як на джерело правообмежень правового статусу засуджених була сприйнята законодавцем, і в ч. 2 ст. 7 КВК України такої вказівки вже не міститься. Але в цьому аспекті дещо двозначним є положення ч. 4 ст. 7 КВК України, де зазначається, що правовий статус засуджених визначається законами України, а також КВК України, виходячи з порядку й умов виконання та відбування конкретного виду покарань. При аналізі першої половини цієї норми доволі доречним вбачається використання терміна «визначається», який тлумачать як «розкривати сутність чого-небудь, характеризувати, формулювати, робити визначення»². А ось друга половина речення викликає певні ускладнення, бо використання дієприслівника «виходячи» («виходити») – мати що-небудь вихідним пунктом, базуватися на чомусь³) можна розцінювати так, ніби правовий статус хоча й розкривається в законі, але ґрунтується саме на порядку й умовах виконання й відбування конкретного виду покарання. За такою логікою першоосовою є саме порядок та умови відбування конкретного виду покарання, що в подальшому знаходить своє нормативне закріплення в статтях КВК та інших законів України.

¹ Бандурка, А. М. Правовое положение осужденных к лишению свободы [Текст] : пособие / А. М. Бандурка, В. П. Севастьянов. – Харьков : Основа, 1997. – С. 10.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250 000 слів [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – С. 135.

³ Там само. – С. 160.

Аргументована критика включення режиму до переліку джерел правообмежень засуджених, що висловлювалася за часів дії ВТК України, все ж таки призвела до закономірного наслідку усунення прямого посилання на режим у статтях КВК України, присвячених правовому статусу засуджених. Але можна констатувати, що законодавець, виключивши режим із вказаного переліку джерел, все ж таки опосередковано зазначив посилання на нього в ч. 4 ст. 7 КВК України, оскільки під конструкцією «порядок виконання та відбування покарань» (про що йдеться в цій статті) розуміють не що інше, як режим у розумінні статей 6 і 102 КВК України. Ось чому з метою вилучення хоча й непрямої вказівки на можливість існування обмежень, що впливають з порядку та умов виконання й відбування покарання (режиму), було б слушним взагалі виключити зі ст. 7 КВК України пункт 4.

Суттєве значення має також й розгляд часових меж існування правового статусу засуджених до позбавлення волі. Аналізуючи цю проблему, Н. О. Бородовська вказує, що моментом, з якого особа набуває правового статусу засудженого, можна вважати: а) проголошення обвинувального вироку; б) його підписання; в) вручення копії вироку засудженому; г) закінчення строку на апеляційне оскарження; г) набрання вироком законної сили¹. У своїх подальших роботах дослідниця доходить висновку, що підсудний набуває статусу засудженого з моменту публічного проголошення постановленого й належно оформленого обвинувального вироку².

Більш ґрунтовною щодо цього питання, на нашу думку, є позиція А. Х. Степанюка, який пов'язує момент виникнення правового статусу засудженого з виникненням кримінально-виконавчих правовідносин і зазначає, що з моменту набрання вироком законної сили замість підсудного з'являється засуджений як суб'єкт кримінально-виконавчих правовідносин. Початковим моментом виникнення кримінально-виконавчих правовідносин є одержання адміністрацією органів і установ

¹ Бородовська, Н. Забезпечення правового статусу засудженого до позбавлення волі [Текст] / Н. Бородовська // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 9. – С. 105.

² Михайленко, О. Роль прокуратури в забезпеченні правового статусу засудженого [Текст] / О. Михайленко, Н. Бородовська // Вісн. акад. прокуратури України. – 2006. – № 3. – С. 26.

виконання покарання копії вироку, що набрав чинності, і розпорядження судді про виконання вироку. Звернення вироку до виконання є тією правовою дією, що приводить до виникнення в суб'єктів виконання і відбування покарань взаємних прав і обов'язків, кримінально-виконавчих правовідносин¹. Саме таким шляхом іде і практика виконання позбавлення волі.

Таким чином, часом виникнення правового статусу засуджених до позбавлення волі, на нашу думку, слід визнавати момент надходження до адміністрації установи виконання покарань повідомлення про набрання вироку законної сили.

Що стосується часу припинення існування правового статусу засудженого до позбавлення волі, то з цього питання найбільш виваженою вбачається позиція, згідно з якою особа втрачає правовий статус засудженого до позбавлення волі з моменту звільнення з установи виконання покарань. Наголосимо, що саме звільнення з установи, а не, наприклад, сплив строку, на який особу було засуджено. Адже можливі й такі ситуації, коли строк, на який було призначено покарання, закінчується у вихідні або святкові дні. У такому випадку, з огляду на ч. 2 ст. 153 КВК України, засудженого до позбавлення волі звільняють у передвихідний або передсвятковий день чи коли місяць не має відповідного числа – в останній день цього місяця.

На підставі викладеного правовий статус засуджених до позбавлення волі можна визначити як встановлену кримінальним, кримінально-виконавчим та іншими галузями законодавства сукупність прав та обов'язків, що виникають у засудженого з моменту надходження до адміністрації установи виконання покарань повідомлення про набрання вироком законної сили і припиняються після звільнення засудженого з такої установи.

Правовий статус засуджених, у тому числі і до позбавлення волі, на рівні кодифікованого закону в кримінально-виконавчому законодавстві (на відміну від виправно-трудоного) закріплений вперше. Як вбачається, розробники проекту КВК взяли за основу Модельний КВК

¹ Степанюк, А. Х. Кримінально-виконавчі правовідносини як форма кримінально-виконавчої діяльності [Текст] / А. Х. Степанюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 2. – С. 188, 189.

СНД¹ та більш-менш врахували законодавчий досвід наших найближчих сусідів, які прийняли кримінально-виконавчі кодекси раніше. Тому у чинному КВК України правовому статусу засуджених присвячена окрема глава «Правовий статус засуджених» (статті 7–10), яка, як і розділ Конституції України про права, свободи та обов'язки людини й громадянина, розміщена на другому місці в Загальній частині Кодексу і в якій закріплені основи правового статусу засуджених (ст. 7), основні права засуджених (ст. 8) та основні обов'язки засуджених (ст. 9). В окремій ст. 10 закріплено право засуджених на особисту безпеку.

До основних прав засуджених у початковій редакції ст. 8 КВК України віднесено право: а) на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок та умови виконання та відбування призначеного судом покарання; б) на гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності; в) звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань; г) давати пояснення і вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами рідною мовою; г) на охорону здоров'я; д) на соціальне забезпечення, у тому числі й на отримання пенсій, відповідно до законів України; е) на правову допомогу; є) засудженим іноземцям підтримувати зв'язок з дипломатичними представництвами і консульськими установами своїх держав.

У подальшому перелік прав засуджених був розширений і уточнений Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII «Про внесення

¹ Модельный Уголовный кодекс (рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств) [Электронный ресурс] : принят Межпарлам. Ассамблеей государств – участников Содружества Независимых Государств постановлением от 17 февр. 1996 г. – Режим доступа: <http://docs.kodeks.ru/document/901781490>. – Загл. с экрана.

змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів»¹. Відповідно до змін у ст. 8 КВК України до основних прав засуджених віднесено також право: а) отримувати у встановленому законом порядку передачі; б) на оплачувану працю, організовану відповідно до вимог законодавства про працю, у тому числі щодо тривалості, умов та оплати праці; в) на здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії, у тому числі на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів; г) на належне матеріально-побутове забезпечення; ґ) на побачення; д) на безперервний сон у нічний час; е) на роздільне тримання засуджених, що прибули до установи виконання покарань, від засуджених, що мають дві або більше судимостей, або які можуть негативно на них вплинути за своїми психологічними якостями.

Згідно зі ст. 9 КВК України засуджені зобов'язані: а) виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватися правил поведінки, які передбачені для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб; б) виконувати встановлені законодавством вимоги адміністрації органів і установ виконання покарань; в) ввічливо ставитися до персоналу, інших осіб, які відвідують установи виконання покарань, а також до інших засуджених; г) з'являтися за викликом адміністрації органів і установ виконання покарань.

Положення цих статей стосуються всіх засуджених незалежно від виду призначеного судом покарання. Додатково в главах Особливої частини КВК України розміщені норми, які більш детально визначають правовий статус засуджених до окремих видів кримінальних покарань, зокрема спеціальні права і обов'язки засуджених до позбавлення волі встановлені у ст. 107 КВК України.

Так, відповідно до початкової редакції ч. 1 ст. 107 КВК України, засуджені до позбавлення волі мають право: а) одержувати інформацію

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів [Текст] : Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 37. – Ст. 980.

і роз'яснення про умови відбування і порядок виконання покарання у виді позбавлення волі; б) користуватися послугами, які надаються в місцях позбавлення волі, в тому числі додатковими, оплачуваними; в) брати участь у трудовій діяльності; г) отримувати медичну допомогу і лікування, у тому числі платні медичні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких; г) розпоряджатися грошовими коштами, придбавати, володіти і розпоряджатися предметами, речами, виробами; д) здійснювати листування з особами, які знаходяться за межами колоній, вести з ними телефонні розмови; е) одержувати і відправляти посилки, бандеролі, грошові перекази, одержувати передачі; є) зустрічатися з родичами та іншими особами; ж) подавати пропозиції, заяви і скарги в усній чи письмовій формі від свого імені і з питань, що стосуються їх особисто; з) брати участь у роботі самодіяльних організацій та гуртків соціально корисної спрямованості, займатися фізичною культурою і спортом; и) придбавати, користуватися і зберігати предмети першої потреби, періодичні видання, літературу, продукти харчування; і) розпоряджатися вільним часом, який відведений розпорядком дня, не порушуючи при цьому правил поведінки; ї) одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту; й) одержувати правову допомогу від адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

На підставі Закону України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань»¹ засуджені до позбавлення волі отримали також право звертатися до адміністрації з проханням внести подання щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи щодо заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням (абз. 16 ч. 1 ст. 107 КВК України). Цим же Законом розширено право засуджених на подачу пропозицій, заяв і скарг шляхом виключення із абз. 10 ч. 1 ст. 107 КВК України слів «і з питань, що стосуються їх особисто».

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань [Текст] : Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1828-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 9. – Ст. 424.

Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» розширено право засуджених до позбавлення волі на отримання платних медичних послуг за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких в закладах охорони здоров'я, які мають ліцензію Міністерства охорони здоров'я України та не віднесені до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань (абз. 5 ч. 1 ст. 107 КВК України). Цим же Законом засуджені до позбавлення волі отримали право здійснювати телефонні розмови з особами, які знаходяться за межами колоній, у мережах рухомого (мобільного) зв'язку та користуватися глобальною мережею Інтернет (абз. 7 ч. 1 ст. 107 КВК України).

У частині 2 ст. 107 КВК України цілком слушно зазначається, що засудженим до позбавлення волі можуть надаватися ще й інші права, реалізація яких не суперечить меті покарання, порядку і умовам виконання та відбування покарання, бо включення у КВК України усіх прав засуджених, як вже вказувалося вище, є недоречним. Особливо тих, які регулюються іншими галузями законодавства, оскільки суспільні відносини постійно змінюються і вдосконалюються, з'являються нові суспільні відносини, які потребують свого нормативного урегулювання, соціально-політичне, економічне й культурне життя держави теж не стоїть на місці, а плине разом із часом, і КВК України просто не встигатиме за такими подіями і змінами.

Згідно з початковою редакцією ч. 3 ст. 107 КВК України засуджені до позбавлення волі зобов'язані: а) дотримуватися норм, які визначають порядок і умови відбування покарання, розпорядок дня колонії, правові взаємовідносини з іншими засудженими, персоналом колонії та іншими особами; б) утримувати в чистоті і порядку приміщення, дбайливо ставитися до майна колонії і предметів, якими вони користуються при виконанні дорученої роботи, здійснювати за ними належний догляд і використовувати їх тільки за призначенням; в) виконувати встановлені законодавством вимоги персоналу колонії; г) виконувати необхідні роботи по самообслуговуванню, благоустрою колонії; г) дотримуватися санітарно-гігієнічних норм; д) дотримуватися вимог

пожежної безпеки і безпеки праці. Крім цього, додаткові обов'язки засуджених до позбавлення волі закріплені ще й у Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань.

Певна частина обов'язків засуджених до позбавлення волі в кримінально-виконавчому законодавстві встановлюється у якості заборон – дій, від яких засуджений повинен утримуватися і які в теорії кримінально-виконавчого права розглядаються як забороняючі (негативно зобов'язуючі) норми¹, які, по суті, є додатковими обов'язками до вже існуючих, передбачених у ч. 3 ст. 107 КВК України.

Так, згідно з початковою редакцією ч. 4 ст. 107 КВК України засудженим забороняється: а) самовільно залишати колонію, порушувати лінію охорони; б) спілкуватися із засудженими та іншими особами з порушенням встановлених правил ізоляції, звертатися до них з проханням про виконання незаконних дій; в) придбавати, виготовляти, зберігати і використовувати гроші, цінності, предмети, речі, речовини і вироби, заборонені до використання в колонії; г) продавати, дарувати або відчужувати в інший спосіб на користь інших осіб предмети, вироби і речі, які перебувають в особистому користуванні; ґ) заподіювати собі тілесні ушкодження, в тому числі і з допомогою іншої особи, завдавати шкоди своєму здоров'ю з метою ухилення від відбування покарання або виконання встановлених обов'язків; д) завдавати шкоди державному, комунальному майну, майну інших юридичних чи фізичних осіб, у тому числі майну інших засуджених, створювати загрозу заподіяння шкоди такому майну; е) вживати спиртні напої, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги чи інші одурманюючі засоби; є) чинити опір законним діям персоналу колонії, перешкоджати виконанню ним своїх службових обов'язків, підбурювати до цього інших засуджених; ж) грати в настільні та інші ігри з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди; з) вживати нецензурні та жаргонні слова, давати і присвоювати прізвиська; и) самовільно залишати призначені для перебування ізольовані території, приміщення або визначене місце роботи.

¹Кримінально-виконавче право: Загальна та Особлива частини [Текст] : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодед та ін. ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2011. – С. 26.

Перелік заборон для засуджених до позбавлення волі був значно розширений Законом України від 5 вересня 2013 р. №435-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо порядку та умов відбування покарання»¹. Зокрема, засудженим до позбавлення волі також забороняється: а) перебувати без дозволу адміністрації колонії у гуртожитках та відділеннях, у яких вони не проживають, або на виробничих об'єктах, на яких вони не працюють; б) завішувати чи міняти без дозволу адміністрації колонії спальні місця, а також обладнувати їх у комунально-побутових та інших службових або виробничих приміщеннях; в) готувати та вживати їжу в непередбачених для цього місцях, виносити продукти харчування з їдальні без дозволу адміністрації колонії; г) мати при собі предмети і речі в асортименті і кількості, що виходять за межі, встановлені центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань; ґ) курити у дисциплінарних ізоляторах, карцерах, приміщеннях камерного типу (одиначних камерах) та виховних колоніях, а також у невідведених для цього місцях; д) надсилати та отримувати кореспонденцію всупереч порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань; е) наносити собі або іншим особам татування; є) тримати тварин; ж) виготовляти, зберігати саморобні електроприлади та користуватися ними; з) самовільно перепланувати, змінювати конструктивні елементи будівель та споруд колонії, споруджувати на виробничих об'єктах різні об'єкти (лазні, пральні, душові, сейфи, будиночки, будки, приміщення та засоби для відпочинку, опалення). Ці заборони для засуджених до позбавлення волі існували ще з моменту набуття чинності КВК України, але містились вони теж не у законі, а у тих же Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Крім цього, Правила все рівно і на сьогоднішній день додатково забороняють засудженим відправляти листи, у яких є нецензурні або інші неприпустимі вислови;

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо порядку та умов відбування покарання [Текст] : Закон України від 5 верес. 2013 р. №435-VII // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 76. – Ст. 2810.

вивішувати фотографії, репродукції, листівки, вирізки з газет та журналів на стінах, тумбочках, ліжках та робочих місцях; користуватися заточувальним обладнанням, інструментом, електроенергією, механізмами та іншими матеріалами з особистих мотивів тощо. Слід зауважити, що обов'язки громадянина, у тому числі і засудженого, не можуть встановлюватися у підзаконних нормативно-правових актах.

Крім вищевикладеного, протягом 2004–2014 рр. змінювався чи уточнювався обсяг й інших прав засуджених до позбавлення волі. Так, у 2005 р. відповідно до Закону України від 1 грудня 2005 р. № 3166-IV¹ засуджені отримали право звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами до Європейського суду з прав людини, а також до інших відповідних організацій, членом або учасником яких є Україна, та до уповноважених осіб таких міжнародних організацій (відповідні зміни були внесені у статті 8 та 113 КВК України). Законом України від 16 березня 2006 р. № 3559-IV² ст. 151 КВК України була доповнена частиною сьомою, в якій зазначалося, що засудженим до довічного позбавлення волі може бути подано клопотання про його помилювання після відбуття ним не менше двадцяти років призначеного покарання. Законом України від 21 січня 2010 р. № 1829-VI³ в новій редакції була викладена ч. 4 ст. 113 КВК України, в якій зазначено, що кореспонденція, яку засуджені до позбавлення волі адресують Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, Європейському суду з прав людини, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій та прокуророві, перегляду не підлягає і надсилається за адресою протягом доби з часу її подачі. Не підлягає перегляду і кореспонденція, яку засуджені одержують від зазначених органів та осіб.

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права засуджених і осіб, які тримаються під вартою, на листування з питань, пов'язаних з порушенням прав людини [Текст] : Закон України від 1 груд. 2005 р. № 3166-IV // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 51. – Ст. 3175.

² Про внесення зміни до Кримінально-виконавчого кодексу України [Текст] : Закон України від 16 берез. 2006 р. № 3559-IV // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 14. – Ст. 965.

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права на листування осіб, які тримаються під вартою, та засуджених осіб [Текст] : Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1829-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 8. – Ст. 374.

Стаття 113 КВК України була доповнена також частиною п'ятою, в якій вказується, що кореспонденція, яку засуджені адресують захиснику у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, також не підлягає перегляду і надсилається за адресою протягом доби з часу її подачі. Кореспонденція, яку засуджені одержують від такого захисника, теж перегляду не підлягає¹.

Суттєві зміни в правовий статус засуджених до позбавлення волі були внесені Законом України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI². Зокрема:

а) певні зміни внесені в умови тримання засуджених до позбавлення волі у структурних дільницях виправних колоній. Так, відповідно до змін у ч. 2 ст. 99 КВК України встановлюється, що засуджені у дільницях соціальної реабілітації тримається тільки під наглядом; ч. 4 ст. 94 КВК України доповнюється положенням про те, що у виправних колоніях для тримання засуджених жінок дільниця посиленого контролю не створюється; відповідно до нової редакції ч. 2 ст. 97 КВК України у дільниці посиленого контролю виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоній середнього рівня безпеки засуджені тримаються в ізольованих жилих приміщеннях, а в дільниці посиленого контролю виправних колоній максимального рівня безпеки – у приміщеннях камерного типу;

б) змінені умови відбування покарання для засуджених до позбавлення волі жінок, які мають дітей. Зокрема, ст. 141 КВК України доповнена новою частиною, в якій зазначається, що засуджені жінки можуть проживати із своїми дітьми віком до трьох років у будинку дитини, для цього адміністрація виправної колонії створює необхідні умови для проживання і контролю за поведінкою жінок у будинку дитини. За первинною редакцією ст. 141 КВК України жінки (крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особ-

¹ Текст ч. 5 ст. 113 КВК України наводиться з урахуванням змін, внесених Законом України від 13 квітня 2012 р. № 4652-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» (Офіц. вісн. України. – 2012. – № 37. – Ст. 1371).

² Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань [Текст] : Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1828-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 9. – Ст. 424.

ливо тяжкі злочини) могли поміщати своїх дітей до будинку дитини, але спілкуватися могли з ними тільки у вільний від роботи час без права спільного проживання;

в) змінені також умови тримання засуджених до довічного позбавлення волі. Так, КВК України доповнено ст. 151¹, де зазначається, що 1) засуджені до цього виду покарання після фактичного відбуття п'ятнадцяти років¹ строку покарання можуть бути переведені з приміщень камерного типу, в яких вони тримаються на сьогоднішній день по дві особи, до багатомісних приміщень камерного типу виправної колонії максимального рівня безпеки, 2) у такому разі їм надається дозвіл на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру; 3) після відбуття не менш як п'яти років у таких приміщеннях вони можуть бути переведені до звичайних жилих приміщень виправної колонії максимального рівня безпеки (тобто у засуджених до довічного позбавлення волі розширюється можливість спілкування з навколишнім світом);

г) у засуджених до позбавлення волі з'явилась нова підстава для короткочасних виїздів за межі виправних колоній. Так, ст. 111 КВК України доповнено новою частиною, відповідно до якої засуджені, які працюють та перебувають у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, мають право на щорічний короткочасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів;

г) посилки (передачі) і бандеролі засуджені до позбавлення волі можуть отримувати без обмеження їх кількості;

д) телефонні розмови засуджені до позбавлення волі теж можуть вести без обмеження їх кількості, але під контролем адміністрації;

е) відповідно до нової редакції ч. 3 ст. 113 КВК України кореспонденція, яку одержують і надсилають засуджені до відбування покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання перегляду не підлягає;

є) для засуджених, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в колонії, не є обов'язковою підготовка

¹ Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» цей термін вже зменшено до п'яти років.

на курсах професійного навчання робітників на виробництві. Відповідно до змін у ч. 4 ст. 125 КВК України адміністрація колонії повинна надавати тільки можливість такої підготовки, тобто засуджений сам повинен вирішувати потрібна чи не потрібна йому така підготовка;

ж) відмінений такий захід стягнення, як призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії; до засуджених, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, не застосовується також такий захід стягнення, як переведення до приміщень камерного типу (одиначної камери) на строк до трьох місяців;

з) частково змінюється у кращу сторону матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі. Зокрема, у новій редакції ч. 1 ст. 115 КВК України зазначається, що засуджені, як правило, тримаються у приміщеннях блочного типу і норма жилої площі на одного засудженого не може бути менш як чотири квадратні метри¹.

Законом України від 5 вересня 2013 р. № 435-VII² урегульовані окремі питання правового статусу матерів з дітьми та неповнолітніх, а саме:

а) внесені зміни у ст. 141 КВК України щодо врегулювання статусу будинків дитини при виправних колоніях. Зокрема, ч. 1 ст. 141 КВК України доповнена положенням про те, що будинок дитини при виправній колонії є дитячим закладом, у якому діти перебувають на повному державному забезпеченні і їм забезпечуються умови, необхідні для нормальної життєдіяльності і розвитку. Тобто відтепер дітям, які утримуються в будинках дитини, повинна призначатися і виплачуватися державна допомога у порядку, визначеному законодавством про державну допомогу сім'ям з дітьми. Крім цього, ст. 141 КВК України доповне-

¹ Ця норма набула чинності з 1 січня 2012 р. У пріоритетах діяльності ДПтС України на 2013 р. вже було зазначено, що забезпечення вимог щодо збільшення норми жилої площі та поетапне переобладнання гуртожитків з казарменого типу в приміщення блочного типу призведе до дефіциту житлової площі в установах виконання покарань (Пріоритети діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/662619>. – Заголовок з екрана).

² Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо порядку та умов відбування покарання [Текст] : Закон України від 5 верес. 2013 р. № 435-VII // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 76. – Ст. 2810.

на новою частиною, яка гарантує відвідування дитини, яка перебуває в будинку дитини при виправній колонії, також і близькими родичами, а також виключено положення про те, що перебування дитини у будинку дитини до звільнення матері (якщо невідбута частина строку покарання не перевищує одного року) може бути скасовано у разі злісного порушення матір'ю вимог режиму відбування покарання;

б) неповнолітні засуджені отримали право одержувати короткострокові побачення без обмежень їх кількості, а тривалі щомісяця, а також за постановою начальника колонії – один раз на три місяці короткострокове побачення за межами виховної колонії. За початковою редакцією ч. 1 ст. 143 КВК України неповнолітні засуджені мали право одержувати короткострокові побачення лише один раз на місяць, а тривалі – один раз на три місяці.

Певні новели, зміни та доповнення щодо правового статусу засуджених до позбавлення волі внесені у КВК України також і Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII¹. Найбільш важливим слід визнати таке:

а) засудженим дозволили мати при собі до десяти примірників книг, а кількість газет і журналів взагалі вже не обмежується (ч. 3 ст. 109 КВК України²);

б) частину 3 ст. 110 КВК України доповнено новими положеннями про те, що засудженому забезпечується можливість спілкування з адвокатом та іншим фахівцем у галузі права в приміщенні без суцільного розмежюючого захисного скла за їхньою згодою, а право на одержання правової допомоги поширюється також і на засуджених, що перебувають на лікуванні в стаціонарних закладах охорони здоров'я;

в) змінена у сторону збільшення кількість побачень, яку можуть отримувати засуджені. За новою редакцією ч. 4 ст. 110 КВК України засудженим, що знаходяться в дільниці посиленого контролю, надається одне короткострокове побачення на місяць і одне тривале побачення

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів [Текст] : Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 37. – Ст. 980.

² За початковою редакцією ч. 3 ст. 109 КВК України засудженим дозволялось мати при собі не більше 10 примірників книг і журналів.

чення на три місяці; засудженим, що знаходяться в дільниці ресоціалізації, надається одне короткострокове побачення на місяць і одне тривале побачення на два місяці; засудженим, що перебувають в дільниці соціальної адаптації та соціальної реабілітації, надаються короткострокові побачення без обмежень та тривале побачення щомісяця¹. Засуджені до довічного позбавлення волі за новою редакцією абз. 3 ч. 5 ст. 151 КВК України мають право одержувати короткострокове побачення вже один раз на місяць та один раз на три місяці тривале побачення з близькими родичами (подружжя, батьки, діти, всиновлювачі, всиновлені, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки). Тривалі побачення можуть надаватися і також подружжю, яке проживало однією сім'єю, але не перебувало у шлюбі, за умови, що в них є спільні неповнолітні діти². Дозволені також побачення з адвокатом або іншим фахівцем у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, засудженим, на яких накладено дисциплінарне стягнення і які тримаються в дисциплінарному ізоляторі, карцері, приміщенні камерного типу або одиночній камері (абз. 1 ч. 11 ст. 134 КВК України)³;

г) новелою цього Закону, яка визвала значний резонанс, є викладення в новій редакції ч. 5 ст. 110 КВК України, згідно з якою засудженим надається, в тому числі й під час перебування в стаціонарних закладах охорони здоров'я, право на телефонні розмови (у тому числі у мережах рухомого (мобільного) зв'язку) без обмеження їх кількості під контролем адміністрації, а також дозволяється користуватися глобальною мережею Інтернет, але оплата телефонних розмов і користування Інтернетом здійснюється тільки з особистих коштів засуджених;

¹ До прийняття Закону України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII засуджені до позбавлення волі мали право одержувати короткострокові побачення щомісяця, а тривалі – один раз на три місяці (статті 138–140 КВК України).

² У початковій редакції ст. 151 КВК України засуджені до довічного позбавлення волі мали право на одержання тільки короткострокових побачень один раз на шість місяців, з 2010 р. – один раз на три місяці (згідно із Законом України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI). Надання тривалих побачень засудженим до довічного позбавлення волі КВК України не передбачав узагалі.

³ За початковою редакцією ч. 11 ст. 134 КВК України під час тримання в дисциплінарному ізоляторі, карцері або приміщенні камерного типу (одиночній камері) побачення засудженим були заборонені.

г) до підстав, за яких засудженим надаються короточасні виїзди за межі виправних і виховних колоній (ч. 1 ст. 111 КВК України), додана ще одна – одержання медичної допомоги, якщо така допомога не може бути надана на території відповідного місця позбавлення волі¹;

д) нарешті визначено, що кореспонденція, яку засуджені направляють у тому числі і до суду, перегляду не підлягає (ч. 4 ст. 113 КВК України)²;

е) засуджені отримали також право передати кореспонденцію записнику в кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до КПК України, безпосередньо під час побачення з ним (абз. 2 ч. 5 ст. 113 КВК України);

є) за новою редакцією ч. 3 ст. 116 КВК України забороняється примусове годування засудженого, який заявив про відмову від прийняття їжі та за висновками комісії лікарів не має психічного захворювання та усвідомлює наслідки своїх дій³. Примусове годування може бути здійснене лише в тих випадках, коли, на думку лікаря, внаслідок відмови від прийняття їжі стан засудженого значно погіршується. При цьому порядок примусового годування не повинен порушувати стандарти, визначені практикою Європейського суду з прав людини;

ж) положення абз. 5 ч. 1 ст. 107 КВК України більш деталізовано у новій редакції ч. 5 ст. 116 КВК України. Так, встановлено, що засуджений має право звертатися за консультацією і лікуванням до закладів охорони здоров'я, що мають ліцензію Міністерства охорони здоров'я України, які надають платні медичні послуги та не віднесені

¹ Початкова редакція ч. 1 ст. 111 КВК України передбачала тільки дві підстави для короточасних виїздів засуджених до позбавлення волі за межі колоній: 1) смерть або тяжка хвороба близького родича, що загрожує життю хворого; 2) стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї.

² Логічним було б, щоб не переглядалась ще й кореспонденція, адресована до вищестоящого органу ДКВС України та до спостережної комісії як до органів, які здійснюють нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань (див.: Лисосед, О. В. Позитивні зміни у забезпеченні прав засуджених в установах виконання покарань [Текст] / О. В. Лисосед // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 20. – С. 137).

³ За початковою редакцією ч. 3 ст. 116 КВК України у разі заявленої засудженим відмови від прийняття їжі допускалось примусове годування за медичним висновком, якщо це загрозувало його життю.

до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Оплата таких послуг і придбання необхідних ліків можливе як самим засудженим, так і його рідними та близькими за рахунок власних коштів. Консультування та амбулаторне лікування в таких випадках здійснюються в медичних частинах колоній за місцем відбування покарання під наглядом персоналу медичної частини. У разі ж необхідності лікування в стаціонарних умовах засуджений має право отримувати медичну допомогу і лікування, в тому числі платні медичні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких, у вищезазначених закладах охорони здоров'я. Підставою для надання такої медичної допомоги є угода про надання медичних послуг, укладена між закладом охорони здоров'я та рідними чи близькими, або захисником засудженого, його законним представником¹;

з) частково вирішено протиріччя між правом громадян на працю (ст. 43 Конституції України), правом засуджених до позбавлення волі брати участь у трудовій діяльності (ч. 1 ст. 107 КВК України) та їх обов'язком працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії (ч. 1 ст. 118 КВК України), на користь засуджених. У частині 1 ст. 118 КВК України слова «повинні працювати» замінено словами «мають право працювати», а частина доповнена абзацом третім наступного змісту: «Праця засуджених регламентується Кодексом законів про працю України»;

и) згідно з новою редакцією абз. 1 ч. 2 ст. 120 КВК України засудженим, які працюють на виробництві, на особовий рахунок зараховується незалежно від усіх відрахувань не менш як 25 % нарахованого їм місячного заробітку²;

¹ Згідно з початковою редакцією ч. 5 ст. 116 КВК України засуджені мали право звертатись за консультаціями та лікуванням до установ, що надають платні медичні послуги, але консультування і лікування у таких випадках все рівно здійснювалось у медичних частинах колоній за місцем відбування покарання під наглядом персоналу медичної частини.

² Згідно з початковою редакцією абз. 1 ч. 2 ст. 120 КВК України засудженим зараховувалось на особистий рахунок тільки 15% нарахованого їм місячного заробітку і тільки тим засудженим, які виконують норми виробітку або встановлені завдання і не допускають порушень режиму.

і) у новій редакції викладена ст. 122 «Пенсійне забезпечення засуджених до позбавлення волі», в якій більш детально прописаний механізм отримання засудженими пенсій. Зокрема, в ч. 1 цієї статті встановлюється, що засуджені мають право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом. Пенсії засудженим за наявності відповідного права мають призначатися органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання. У частині 5 вказується, що адміністрація установи зобов'язана сприяти засудженим у своєчасному оформленні документів на отримання пенсії або оформленні компенсації заподіяної шкоди відповідно до законодавства України;

і) у ст. 142 КВК України встановлюється, що засудженим жінкам, які сумлінно ставляться до праці, у разі її наявності, і додержуються вимог режиму, вже дозволяється (а не «може бути дозволено» як раніше) проживання за межами виправної колонії на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку. Вони можуть мати при собі мобільні телефони та аксесуари до них, без обмеження користуватися мобільним зв'язком за свій рахунок;

й) до прав неповнолітніх засуджених, передбачених ч. 1 ст. 143 КВК України, включено право безкоштовно одержувати середню освіту. Такий захід стягнення, як поміщення в дисциплінарний ізолятор з виведенням чи без виведення на навчання або роботу, до неповнолітніх застосовується вже на строк не більше п'яти діб (абз. 7 ст. 145 КВК України)¹.

Як бачимо, правовий статус засуджених в цілому, у тому числі і до позбавлення волі, постійно змінюється. І змінюється, що варто відзначити, в бік розширення прав засуджених та удосконалення механізму їх реалізації. Але і на теперішній час він у КВК України ще далекий від досконалості і відповідності як Конституції України, так і міжнародним стандартам поведіння із засудженими². На окремі проблеми забезпечення і реалізації основних прав саме засуджених до позбавлення волі і буде звернена увага в наступних розділах цієї роботи.

¹ За початковою редакцією ст. 145 КВК України – до 10 діб.

² Лисодед, О. В. Стан і напрями розвитку наукових досліджень інституту правового статусу засуджених [Текст] / О. В. Лисодед // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 26. – С. 233–235.

Право на правову допомогу при виконанні покарання у виді позбавлення волі

Становлення в Україні громадянського суспільства та правової держави висуває на перший план проблему забезпечення прав і свобод людини та громадянина. У зв'язку з цим безсумнівним є положення про те, що здійснення закріпленого в Конституції України положення про визнання найвищою соціальною цінністю прав і свобод людини і громадянина є неможливим без створення ефективної системи загальних та спеціально-юридичних гарантій, що їх забезпечують. Не є винятком з цього правила й права осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, зокрема їх право на правову допомогу.

Як показує міжнародна практика, права і свободи людини значною мірою визначали розвиток більшості країн на шляху політичної демократії, економічного прогресу та співробітництва і не втратили своєї актуальності. Історія людства свідчить також про можливість еволюції суспільства шляхом домінування свободи і права, формування вільної, незалежної, законослухняної особистості. Саме тому, як вірно зауважив М. М. Гуренко, наявність інституту прав і свобод людини та громадянина в конституційній державі, закріплюючи волю народу і кожної людини, забезпечує їх захист та формує основи їх гарантій¹. Відповідно до ст. 8 Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Крім цього, у ст. 22 Конституції прямо та недвозначно закріплено, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. У свою чергу ст. 64 Конституції вказує, що конституційні права і свободи людини і грома-

¹ Гуренко, М. М. Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці [Текст] : монографія / М. М. Гуренко. – К. : Логос, 2000. – С. 3.

дянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Виходячи з цього та в контексті права на правову допомогу відносно засуджених до позбавлення волі визначальне значення мають положення чинної Конституції України про те, що засуджені користуються всіма правами людини та громадянина (ст. 63), а також закріплення за кожним права на правову допомогу, в тому числі у певних випадках й на безоплатну (ст. 59).

Таким чином, право на правову допомогу є одним з основних конституційних прав людини і громадянина. Більш того, права людини та громадянина – це найважливіший інститут сучасного права, який в теперішній час висунутий на перший план як у галузі внутрішньодержавного, так і міжнародного права. Цей інститут є найбільш важливим підсумком правового розвитку людства, невід’ємним атрибутом демократичної правової держави та є одним із ключових критеріїв відповідності правової системи України міжнародним нормам і стандартам. Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а остання відповідає перед людиною за свою діяльність. При цьому утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави (ст. 3). Це демократичне надбання повністю відповідає підходу, який сформулювався у цивілізованих державах щодо проблем прав людини та знайшов своє вираження на рівні Організації Об’єднаних Націй та Ради Європи у вигляді міжнародних стандартів.

У науці поняття «права людини» тлумачать як права індивіда – члена суспільства і права особи, які включають сукупність її прав незалежно від того, громадянином якої держави вона є. Зокрема, В. Ф. Погорілко небезпідставно переконаний, що права людини, залишаючись морально-політичним імперативом, набувають юридичної форми та стають одним із важливих інститутів конституційного права¹. Разом з тим слід зазначити, права людини і права громадяни-

¹ Конституційне право України [Текст] : підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 186.

на є взаємопов'язаними, однак не є тотожними поняттями. Як у зв'язку з цим зауважив В. В. Кравченко, права людини – це соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних та духовних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами¹. Права людини – це загальна, рівна для всіх людей міра свободи, що належна людині від народження, яка закріплена міжнародними стандартами. У свою чергу права громадянина – це встановлені державою, закріплені в її Конституції та інших законах певні можливості, які дають змогу кожному громадянину обирати вид своєї поведінки, користуватися економічними і соціально-політичними свободами та соціальними благами як в особистих, так і в суспільних інтересах². Розмежування прав людини і прав громадянина визначає юридичні можливості особи в державі. При цьому сукупність найважливіших прав, свобод і обов'язків особи, які потребують правового регулювання та відповідного захисту з боку держави, називають правовим статусом особи³.

Отже, права людини є вихідними, невідчужуваними, належні їй від народження, а права громадянина, навпаки, пов'язані з фактом громадянства, належністю особи до певного політичного співтовариства. У зв'язку з цим слід погодитись з висновком О. М. Бондаря про те, що право на правову допомогу як елемент конституційного статусу людини має подвійну юридичну природу: з одного боку, це право кожного отримувати та вимагати надання кваліфікованої правової допомоги, яке можна співвіднести з особистими правами (суб'єктивне конституційне прагнення людини на вчинення зобов'язаними особами (організаціями) ряду позитивних дій у сфері надання юридичних послуг); з другого боку, це право є гарантією

¹ Кравченко, В. В. Конституційне право України [Текст] : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – К. : Атіка, 2000. – С. 89.

² Конституційне право України [Текст] : підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 192.

³ Котюк, В. О. Теорія права [Текст] : курс лекцій / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – С. 148.

судового захисту та відповідно усіх інших прав і свобод людини та громадянина (у цьому випадку суб'єктивне право як прагнення нібито отримує додатковий шар нормативності, набуваючи процесуальної форми порядку, умов та форм своєї реалізації)¹. Проте, як видається, подібна «подвійність» не лише не спростовує, а, навпаки, підтверджує тезу, що право на правову допомогу належить все-таки до категорії прав людини, а не громадянина, про що свідчить формулювання ст. 59 Конституції, а саме: «кожен має право на правову допомогу», а тому воно належить кожному від народження та не може бути обмежене стосовно особи, визнаної винною у вчиненні злочину.

Термін «кожен» також означає, що така допомога надається будь-якій особі, незалежно від її раси, статі, національності, мови, походження, майнового чи посадового становища, місця проживання, релігії, переконань тощо.

Оскільки у наведеній статті Конституції України не вказується ні на початковий, ні на кінцевий момент здійснення права на правову допомогу, можна зробити висновок, що вона не обмежується статусом особи в кримінальному судочинстві та повинна мати місце й у процесі виконання покарання, зокрема й у виді позбавлення волі, оскільки правильне вирішення питань, що виникають при виконанні покарання, сприяє як захисту прав та законних інтересів засуджених, так і, врешті-решт, – їх виправленню та ресоціалізації.

Як свідчить суспільна практика, прагнення розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу неможливо реалізувати в Україні без утвердження в суспільній свідомості і соціальній практиці невід'ємних і невідчужуваних як на рівні посадових осіб, так й інших громадян природних прав і свобод людини, адже для правової держави, як обґрунтовано зробив висновок О. І. Наливайко, охорона і захист прав людини, забезпечення меж її свободи в суспільстві, недопущення порушення простору свободи, визначеного правом, – це не просто її органічні політико-правові функції, це її головна мета, якій мають підкоря-

¹ Коментарій к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации (постатейный) [Текст] / под ред. В. М. Жуйкова, М. К. Треушникова. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2007. – С. 124–125.

тися всі її властивості, якості та характеристики¹. Аналогічну позицію займають В. Шаповал та С. Крижанівський, які вважають, що права людини – ціннісний орієнтир, який дає змогу застосовувати поняття «людський вимір» не лише до держави і права, а й до законності, забезпечення правопорядку і загалом до існування демократичного громадянського суспільства². Вони встановлюють насамперед межі та форми можливого, дозволеного та гарантованого для особи Конституцією і законами України. Тобто це певні види благ (політичних, економічних, соціальних, духовних тощо), які визнає за особою або надає особі й гарантує, охороняє держава, та їх міра (міри), обсяг³.

Бажаючи стати повноправним суб'єктом міжнародних відносин, Україна намагається приводити своє законодавство, в тому числі з питань виконання покарань, у відповідність до вимог міжнародних стандартів у галузі прав людини, визнавати та (що є більш головним) гарантувати природні права та свободи людини й громадянина, тобто права, що належать особі з моменту народження, без будь-яких відмінностей внаслідок її належності до людського роду.

Грунтуючись на знаннях загальної теорії права, слід констатувати, що під суб'єктивним правом засудженого в науці кримінально-виконавчого права варто розуміти закріплену законом та гарантовану державою можливість певної поведінки засудженого або користування ним певними соціальними благами, що забезпечується юридичними обов'язками посадових осіб органів і установ виконання покарань, інших учасників правовідносин, що виникають при цьому. Тобто зміст суб'єктивного права, як обґрунтовано зробили висновок ряд науковців (В. В. Голіна, М. В. Романов, М. П. Черненко), включає: 1) можливість засудженого вільно користуватися соціальними благами в межах, вста-

¹ Наливайко, О. І. Функціональне призначення права у процесі захисту прав людини [Текст] / О. І. Наливайко // Наук. вісн. Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – Д., 2002. – № 1. – С. 57–64.

² Шаповал, В. Конституція України 1996 року з прав людини: питання державно-правової теорії [Текст] / В. Шаповал, С. Крижанівський // Укр. часоп. прав людини. – 1996. – № 3–4. – С. 13–18.

³ Горова, О. Б. Конституційні громадянські права людини в Україні і їх забезпечення міліцією (роль міжнародно-правових норм в цьому процесі) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. Б. Горова ; Нац. Акад. внутр. справ України. – К., 2000. – С. 8.

новлених правом; 2) можливість вимагати виконання кореспондуючих цьому праву обов'язків адміністрацією органів і установ виконання покарань, іншими суб'єктами кримінально-правових та інших правовідносин; 3) можливість звернутися за захистом свого суб'єктивного права¹.

Трансформуючи ці положення в зміст права засудженого на правову допомогу, варто зазначити, що воно містить: можливість особи: 1) користуватися правовою допомогою у будь-який час та у будь-якій формі на власний розсуд; 2) вимагати від адміністрації органів і установ виконання покарань, інших уповноважених учасників кримінально-виконавчої діяльності забезпечення надання такої допомоги; 3) звернутися за захистом свого суб'єктивного права й вимагати його відновлення чи усунення перешкод в його реалізації. При цьому зазначений підхід є ключовим для визначення механізму реалізації засудженими права на правову допомогу в процесі виконання покарання у виді позбавлення волі.

Як свідчить практика, важливу роль у процесі виконання-відбування покарання для засудженого відіграють норми об'єктивного права, оскільки саме вони приписують йому дозволений варіант поведінки, що санкціонується і гарантується нормами кримінально-виконавчого закону, закріплює його права (статті 7, 107 КВК України). При цьому слід констатувати, що процесуальні права мають свою особливість, яка полягає у їхньому вторинному характері, оскільки суб'єктивне право – це можливість, яка створюється і гарантується державою через норми об'єктивного права. Як у зв'язку з цим вірно зауважив С. А. Алексєєв, саме держава безпосередньо створює правові норми і є головною силою їх здійснення в загальнообов'язковій нормативності і загальності права, в його формальній визначеності, забезпеченості і можливості дати «гарантований результат» завжди помітно чи непомітно присутня державна влада, яка ніби проникає в саму сутність права². Частина 2

¹ Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / В. В. Голіна, М. В. Романов, М. П. Черненко та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С. 20.

² Алексєєв, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексєєв. – Т. 2. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 169.

ст. 22 Конституції України містить положення, згідно з яким конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. З метою унеможливлення скасування прав і свобод людини ч. 3 ст. 22 Основного Закону містить заборону щодо прийняття законів, які б звужували зміст і обсяг існуючих прав і свобод. Отже, коли особу залучають у галузь кримінально-виконавчих відносин, вона вже має суб'єктивні права, гарантовані Конституцією України.

Відповідно до ст. 8 Основного Закону найвищу юридичною силу в Україні має Конституція. Вона містить норми матеріального права, а також визначає та гарантує суб'єктивні права всім громадянам нашої держави, іноземцям та особам без громадянства. У свою чергу, суб'єктивні права громадян гарантовані Конституцією України, трансформуються в галузеве законодавство (у цьому випадку – у кримінально-виконавчий закон, який можна визначити як сукупність процесуальних норм, що регулюють кримінально-виконавчу діяльність і спрямовані на забезпечення виконання завдань, встановлених КК України). Їх значення полягає в тому, що вони, визначаючи порядок реалізації матеріального закону, регулюють правові відносини між суб'єктами та учасниками кримінально-виконавчої діяльності, забезпечують охорону прав і обов'язків громадян, що залучаються до цієї сфери. Інакше кажучи, для забезпечення реалізації права засуджених на правову допомогу у КВК України має знайти відбиття не тільки і не стільки його механічне перенесення з Конституції України, а надання засудженому інших прав, які у своїй сукупності утворювали б механізм реалізації конституційних положень.

У 2010 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань», яким до ст. 5 КВК України включено принцип поваги до прав і свобод людини, а ст. 7, яка визначає правовий статус засуджених, доповнена положенням, що «засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених цим Кодексом, законами України і встановлених вироком суду», й положенням щодо «заборони дискримінації засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та

соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». Це додатково свідчить про спрямованість процесу виконання покарань на всебічне забезпечення таких прав і зрівняння осіб, позбавлених волі, з усіма іншими громадянами (за винятком певних обмежень). Водночас ч. 1 ст. 7 КВК України визначає, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальної та правової захищеності та їх особисту безпеку. Отже, право на правову допомогу є невід'ємним й стосовно цієї категорії громадян, що знайшло своє відображення в ч. 2 ст. 8 та ч. 1 ст. 107 КВК України. Також право на правову допомогу виступає одним з основних юридичних засобів, необхідним елементом механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина, підґрунтям для їх реалізації.

З викладеного випливають, принаймні, два досить важливі положення, а саме:

- по-перше, засуджені, незважаючи на вчинення злочину, перебувають під правовим та соціальним захистом держави;
- по-друге, держава бере на себе зобов'язання поважати та охороняти права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечувати їх особисту безпеку та правовий захист.

На підтвердження цього свідчить й закріплення в кримінально-виконавчому законодавстві принципу взаємної відповідальності держави і засудженого (ст. 5 КВК України), а також норми про те, що адміністрація органів і установ виконання покарань зобов'язана забезпечувати дотримання прав людини і громадянина, реалізацію законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту (п. 2 ч. 1 ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»).

Іншою специфікою конституційних прав, до числа яких належить й право на правову допомогу, як встановлено в ході цього дослідження, є незначна можливість їх обмеження. Зокрема, ст. 64 Конституції встановлює, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Що ж стосується права на правову допомогу, то воно, згідно зі ст. 59 цього акта, не підлягає обмеженню в жодному випадку. Але, характеризуючи це право засуджених, окремі фахівці (зокрема, В. В. Голі-

на, М. В. Романов, М. П. Черненко та ін.) посиляються на те, що покарання по суті є заходом примусу і для досягнення його цілей права і свободи засуджених повинні обмежуватись. А ступінь обмежень залежить від виду покарання, призначеного судом¹. Дійсно, кара як суть покарання – це захід примусу, що проявляється в передбачених законом конкретних правообмеженнях, які застосовуються до засудженого відповідно до виду покарання, призначеного вироком суду за вчинений злочин. Як справедливо стверджує В. С. Прохоров, за своєю суттю покарання є цілеспрямованою карою², мета якої полягає в справедливій реакції держави на вчинений злочин, що виявляється у формі осуду, засудженні останнього й особи, винної в його вчиненні, а також застосуванні за необхідності передбачених законом правообмежень щодо цієї людини за неправомірне діяння³. Кара завжди була й буде властива покаранню, бо вона об'єктивно впливає з примусового характеру перебування в місцях позбавлення волі, тобто без правообмежень була б не досяжною мета покарання у виді позбавлення волі.

Однак змістом покарання у виді позбавлення волі є ізоляція засудженого від певного оточення, поміщення його на певний строк у спеціальну установу (ст. 63 КК України), а ізоляція, у свою чергу, – суть кари. У свій час М. О. Стручков правильно визначав, що зміст кари в позбавленні волі полягає в ізоляції засудженого від суспільства, від певного оточення, в різноманітних правообмеженнях, яких зазнає громадянин внаслідок відбування покарання, а також у низці обмежень побутового характеру, які несе з собою перебування в місцях позбавлення волі⁴.

С. І. Дементьєв до каральних елементів поряд із зазначеними відносить: сам факт засудження судом від імені держави, тривалість

¹ Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / В. В. Голіна, М. В. Романов, М. П. Черненко та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С 20.

² Прохоров, В. С. Преступление и ответственность [Текст] / В. С. Прохоров. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – С. 129.

³ Дуюнов, В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике [Текст] / В. К. Дуюнов. – Курск : РОСИ, 2000. – С. 434, 435.

⁴ Стручков, Н. А. Советское исправительно-трудовое право [Текст] / Н. А. Стручков. – М. : Изд-во ВШ МООН РСФСР, 1963. – С. 19.

строку, вид і місце розташування виправної установи, обмеженість політичних, трудових, сімейних та деяких інших прав¹.

А. Х. Степанюк і В. М. Трубніков відзначають, що головним змістом покарання у виді позбавлення волі, основним його каральним елементом постає саме ізоляція засудженого від соціального оточення, сім'ї, близьких, друзів, знайомих, колективу, де він працював, у спеціальній закритій установі².

У науковій літературі зазвичай вказується, що позбавлення волі є ізоляцією від суспільства³, але фізична ізоляція засуджених в установах виконання покарань не означає їх повного відриву, вилучення із суспільства⁴. Із соціологічної точки зору ізоляція тягне за собою вилучення засудженого до позбавлення волі із певного кола суспільних правовідносин і одночасне включення його у ті суспільні відносини, що виникають у зв'язку з виконанням цього покарання. При цьому засуджений зберігає свою суб'єктивність, залишається суб'єктом відповідного кола суспільних правовідносин, хоча позбавлення волі тягне ізоляцію засудженого від звичайного суспільного середовища, від сфери вільної життєдіяльності, в якій громадяни у встановленому порядку користуються правами, свободами і можливостями.

У той самий час виконання позбавлення волі, як правило, не пов'язане з обмеженням пізнавальних можливостей засуджених, з «відстороненням» його від позитивних аспектів життя суспільства. Навпаки, в ідеалі у процесі виконання цього виду покарання персонал УВП постійно намагається розширити у засуджених пізнавально-діяльні можливості, дати для них знання, втягнути у соціально-корисну діяльність та сформувані правильне ставлення до правил поведінки, що сформувалися в суспільстві. При цьому варто зазначити, що ізоляція

¹ Дементьев, С. И. Лишение свободы как мера уголовного наказания [Текст] / С. И. Дементьев. – Краснодар : Кубанский ун-т, 1977. – С. 6.

² Степанюк, А. Х. Режим відбування позбавлення волі в установах виконання покарань [Текст] : конспект лекцій / А. Х. Степанюк, В. М. Трубніков. – Х. : Укр. юрид. акад., 1994. – С. 9.

³ Тирский, В. В. Карательно-воспитательный процесс в исправительно-трудовых колониях особого режима [Текст] : монография / В. В. Тирский. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1973. – С. 70.

⁴ Ткачевский, Ю. М. Советское исправительно-трудовое право [Текст] : учеб. пособие / Ю. М. Ткачевский. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С. 25.

полягає у певному обмеженні у свободі дії, яке слід розуміти як у фізичному, так і соціальному, соціально-психологічному сенсі. Оскільки виконання покарань не може здійснюватися поза суспільними відносинами, тому головного значення тут набувають соціальний та соціально-психологічний аспекти свободи.

Як свідчить суспільна практика, позбавлення фізичної свободи є найбільшим обмеженням свободи. Саме тому, що воно здійснюється у суспільстві, не можна зовсім розривати фізичні та інші аспекти свободи. Фізична ізоляція засуджених тісно взаємопов'язана із соціологічним аспектом свободи. Останній може бути представлений як певне обмеження його незалежності. Свобода в соціологічному плані може задовольнятися лише у відношеннях між людьми та їх об'єднаннями. Обмеження проявляється у звуженні можливостей спілкування засуджених з певним колом осіб, а також у необхідності пристосовувати свої акти поведінки до вимог режиму, підкорятися працівникам установи. Але це не має поширюватись на процес реалізації конституційних прав особи, зокрема й на правову допомогу. У науковій літературі (В. І. Селиверстов) обґрунтовано зазначається і варто з цим погодитись, що законодавець поступово відмовляється від ізоляції як джерела фактичних обмежень прав засуджених громадян, переводячи їх у розряд правових¹. Аналогічну позицію займає В. В. Майоров, який переконаний, що обмеження прав засудженого може бути врегульовано лише в законі², а окремі з них – конституційні – не можуть обмежуватись взагалі. Подібні міркування цілком відповідають сучасній спрямованості реформи кримінально-виконавчої системи та положенням Конституції України. Іншими словами: каральне значення ізоляції полягає не в тому, що завдяки їй обмежуються права засуджених, а в тому, що безпосередньо вона виступає карою. З огляду на це будь-яке обмеження права засуджених на правову допомогу й не може бути визнане обґрунтованим.

¹ Селиверстов, В. И. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказания [Текст] : монография / В. И. Селиверстов. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – С. 18.

² Майоров, В. В. Соотношение закона и подзаконного акта в исправительно-трудовом праве [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Майоров ; ВНИИ МВД СССР. – М., 2000. – С. 11.

Що ж відбувається на практиці? Існуюче формулювання ч. 2 ст. 7 КВК України свідчить про законодавчу спробу перекручення конституційної норми, зокрема, шляхом уведення положення про можливість обмеження конституційних прав засуджених цим Кодексом та законами України. Таким чином, з 2010 р. (з моменту викладення наведеної норми у новій редакції) фактично запроваджено можливість обмеження конституційного права на правову допомогу на рівні інших законодавчих актів.

У той самий час правове положення засуджених до позбавлення волі є таким, що вимагає забезпечення дотримання їх прав і законних інтересів у максимальному ступені, оскільки навіть в умовах вільного життя, як обґрунтовано зауважив Л. Д. Воеводін, наявність правових норм, які закріплюють можливість громадянина безперешкодно користуватися конституційними правами і свободами, зовсім не означає, що кожному автоматично гарантується їхня реалізація або охорона чи захист, оскільки від прийняття законів до їх виконання – дистанція великого розміру¹. Більш того, суб'єктивне право засуджених громадян як правове явище знаходить своє відображення в його конкретних юридичних можливостях. Як у зв'язку з цим зробив висновок М. І. Матузов, відповідна правова можливість, дозволеність, правомочність, що надходить від держави і гарантується нею, є загальним для всіх типів суб'єктивного права, різниця ж полягає в обсязі, характері й ступені гарантованості цих можливостей². Отже, вимагається не лише проголошення у законодавстві певного права людини, а й його матеріалізація – можливість дійсного отримання нею того блага, яке складає зміст цього права. Загальновідомо, що будь-яке суб'єктивне право має соціальну цінність лише остільки, оскільки його можливо реалізувати. А сам по собі стан забезпечення прав людини і громадянина слугує показником стійкості того чи іншого суспільства. Так, на переконання окремих фахівців, незважаючи на значні зусилля Міністерства юстиції

¹ Воеводін, Л. Д. Юридический статус личности в России [Текст] : учеб. пособие / Л. Д. Воеводін. – М. : Изд-во МГУ : Издат. группа ИНФРА-М –НОРМА, 1997. – С. 221.

² Матузов, Н. И. Личность. Право. Демократия (теоретические проблемы субъективного права) [Текст] / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – С. 97, 109.

та ДПТС України задля удосконалення діяльності кримінально-виконавчої служби, мають місце випадки порушення прав засуджених представниками адміністрації УВП, грубість з боку персоналу, про що свідчать скарги засуджених та їх родичів. Крім того, не можуть не турбувати випадки порушень з корупційними ознаками серед персоналу кримінально-виконавчої служби¹. Ще категоричніше висловлюються про стан з дотриманням прав засуджених правозахисники: «Брутальні порушення прав людини у виправних установах стали поширеним явищем. Засуджені фактично не мають можливості легально оскаржити незаконні дії адміністрації, прокуратура є найчастіше бездіяльною, парламентський контроль відсутній, і будь-які скарги викликають незаконні насильницькі дії з боку адміністрації. Засуджені втрачають віру в справедливе вирішення їх проблем та скарг. Брутальні порушення спонукали засуджених цілого ряду установ виконання покарань звернутись до правозахисних організацій та центральних засобів масової інформації щодо нелюдських умов тримання, катувань та жорстокого поводження, а також вдатись до акцій протесту у вигляді голодувань та самокаліцтва»².

Не є винятком у числі порушених і конституційне право засуджених на правову допомогу, бо практика свідчить про значні труднощі його реалізації, а також про існування багатьох способів перешкоджання засудженому в користуванні цим правом. Це, як встановлено у ході даного дослідження, зумовлено рядом обставин, основними з яких є загальний стан надання правової допомоги в Україні та відсутність належного законодавчо визначеного механізму надання правової допомоги, що ускладнена специфікою виконання покарання у виді позбавлення волі. Зокрема, у Концепції формування системи безоплатної правової допомоги в Україні, затвердженій Указом Президента України від 9 червня 2006 р. № 509/2006, визнається, що на сучасному етапі стан надання безоплатної правової допомоги в Україні є незадовіль-

¹ Мін'юст: Міністр юстиції назвав п'ять основних проблем пенітенціарної системи України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=243292478&cat_id=35884. – Заголовок з екрана.

² Запит щодо проведення громадської експертизи Всеукраїнської громадської організації «Національний комітет по боротьбі з корупцією» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.komitet.ua/exp/2>. – Заголовок з екрана.

ним та таким, що не відповідає основним європейським вимогам. Законодавство України містить окремі розрізнені положення, які регулюють питання щодо надання безоплатної правової допомоги, але системи, яка б забезпечувала реальний доступ осіб до такої допомоги, не створено. Так, законодавство України надає право на безоплатну правову допомогу багатьом категоріям осіб, але до цього часу державне фінансування було передбачено лише для оплати правової допомоги у кримінальних справах у випадках, визначених КПК України. Про забезпечення права на правову допомогу відносно засуджених до позбавлення волі у цьому акті йдеться лише в загальних рисах.

З метою поліпшення стану справ у галузі надання безкоштовної правової допомоги 2 червня 2011 р. прийнято Закон України «Про безоплатну правову допомогу». Натомість у ньому первинна правова допомога фактично зведена до рівня консультацій органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, які ще до його прийняття не задовольняли потреби отримувачів таких послуг. Тому, як видається, реалізація засудженими права на правову допомогу ще доволі тривалий час перебуватиме на зародковому рівні.

Для підвищення рівня правової допомоги засуджених та вирішення проблем, означених у даному розділі роботи, варто здійснити такі заходи:

1. Внести зміни у КВК України, а саме:

1.1. Частина 3 ст. 8 «Основні права засуджених» доповнити реченням такого змісту: «У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно».

1.2. Аналогічні зміни внести й в ч. 1 ст. 107 «Права і обов'язки засуджених до позбавлення волі» та викласти відповідний підпункт цієї частини статті в редакції, що запропонована в ч. 2 ст. 8 КВК України.

Необхідність та обґрунтованість зазначених видозмін КВК України викладені в ст. 59 Конституції України та Законі України від 2 червня 2011 р. «Про безоплатну правову допомогу».

Право засуджених на особисту безпеку

Відповідно до ч. 1 ст. 10 КВК України засуджені мають право на особисту безпеку. Закріплення зазначеного права в кримінально-виконавчому законодавстві України стало наслідком реалізації конституційних норм, що визначають права, свободи й обов'язки людини та громадянина (розділ 2 Конституції України)¹, тобто було створено один з елементів механізму правового регулювання цієї проблематики. Проте донині ані в КВК України, ані в Конституції України змістовного визначення поняття «право засуджених на особисту безпеку» немає, що й зумовлює актуальність розгляду цього питання.

Право на особисту безпеку належить до фундаментальних прав людини та громадянина. У статті 3 Конституції України зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Зміст діяльності держави, її органів і посадових осіб полягає в охороні й утвердженні зазначеної цінності. Відповідно до цього закріплене у ст. 10 КВК України право засуджених на особисту безпеку деякі науковці (А. Х. Степанюк, І. Я. Яковець) небезпідставно відносять до основних прав осіб, які відбувають кримінальні покарання².

У широкому значенні безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз³.

У доктринальних джерелах уживають також поняття «небезпека», яке, на переконання Є. П. Желібо, В. В. Зацарного, водночас із поняттям «безпека», є центральним поняттям у безпеці життєдіяльності; їх

¹ Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2012. – 64 с.

² Кримінально-виконавчий кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 47.

³ Міжнародна поліцейська енциклопедія [Текст] : у 10 т. / відп. ред.: Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 2003. – С. 42.

використовують у різних сферах діяльності людини¹. У науці є кілька визначень цих понять. Так, О. Ф. Скакун і Д. О. Бондаренко вважають, що безпека особи – це стан захищеності її життєво важливих інтересів й оптимальної (найбільш сприятливої) життєдіяльності в певних конкретно-історичних умовах².

Я. Ю. Кондратьєв стверджував, що безпека – це відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю завдання будь-якої шкоди життю, здоров'ю та майну громадян, навколишньому природному середовищу³. В основі наведеної дефініції лежить визначення цього поняття, подане в Правилах обстежень, оцінки технічного стану та паспортизації виробничих будівель і споруд, що затверджені наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України й Держнаглядохоронпраці України від 27 листопада 1997 р. № 32/288⁴.

В. Ю. Шепітько дійшов висновку, що безпека – це становище, за якого не загрожує небезпека кому- або чому-небудь⁵.

У Популярній юридичній енциклопедії поняття «безпека» визначено як відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди для життя, здоров'я та майна громадян, а також для навколишнього природного середовища; комплекс заходів, а також людські й матеріальні ресурси, призначені для запобігання цій шкоді; стан захищеності населення, об'єктів довкілля від небезпеки за надзвичайних ситуацій⁶.

¹ Желібо, Є. П. Безпека життєдіяльності [Текст] : підручник / Є. П. Желібо, В. В. Зацарний. – К. : Каравела, 2006. – С. 25.

² Юридический научно-практический словарь-справочник (основные термины и понятия) [Текст] / О. Ф. Скакун, Д. А. Бондаренко ; под общ. ред. О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2007. – С. 26.

³ Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності [Текст] / за ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – С. 50.

⁴ Правила обстежень, оцінки технічного стану та паспортизації виробничих будівель і споруд [Текст] : затв. наказом Держ. ком. буд-ва, архітектури та житл. політики України та Держнаглядохоронпраці України від 27 листоп. 1997 р. № 32/288 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 48.

⁵ Криміналістика [Текст] : енцикл. слов. / за заг. ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видав. дім «Ін Юре», 2001. – С. 31.

⁶ Популярна юридична енциклопедія [Текст] / [В. К. Гіжевський, В. В. Головаченко, В. С. Ковальський та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 40.

У Короткому тлумачному словнику української мови зазначено, що безпека – це стан, за якого ніщо кому- або чому-небудь не загрожує¹. У Тлумачному словнику української мови (А. Івченко) наведено аналогічне визначення цього поняття². У російських тлумачних словниках (І. Л. Городецька, Т. М. Поповцева та ін.) безпеку визначено як становище, за якого будь-кому, будь-чому не загрожує небезпека³. Таке саме визначення запропонував С. І. Ожегов у Словнику російської мови⁴.

Автори спеціальної літератури, зокрема підручника «Безпека життєдіяльності» (С. П. Желібо, В. В. Зацарний), поняття «безпека» визначають як ступінь свободи від ризику або ж відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю завдати будь-якої шкоди життю та здоров'ю людини за будь-яких умов існування⁵.

У Міжнародній поліцейській енциклопедії міститься таке визначення цього поняття: 1) стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз; 2) здатність предмета, явища або процесу зберігати свою сутність, основні ознаки, властивості за знищувального впливу з боку інших предметів, явищ або процесів⁶. Такої самої думки дотримуються й розробники Юридичної енциклопедії (Ю. С. Шемшученко, Ф. Г. Бурчак, М. П. Зяблюк та ін.)⁷.

¹ Короткий тлумачний словник української мови [Текст] / уклад.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, В. Д. Карпова та ін. ; відп. ред. Л. Л. Гумецька. – К. : Рад. школа, 1978. – С. 18–19.

² Івченко, А. Тлумачний словник української мови [Текст] / А. Івченко. – Х. : ФОЛЮ, 2000. – С. 27.

³ Краткий толковый словарь русского языка [Текст] / И. Л. Городецкая, Т. Н. Поповцева, М. Н. Судоплатова, Т. А. Фоменко ; под общ. ред. В. В. Розановой. – [6-е изд., испр.]. – М. : Рус. яз., 1989. – С. 14.

⁴ Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – [18-е изд., стереотип.]. – М. : Рус. яз., 1986. – С. 38.

⁵ Желібо, С. П. Безпека життєдіяльності [Текст] : підручник / С. П. Желібо, В. В. Зацарний. – К. : Каравела, 2006. – С. 25.

⁶ Міжнародна поліцейська енциклопедія [Текст] : [у 10 т. Т. 4] / відп. ред.: Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 41.

⁷ Юридична енциклопедія [Текст] : [в 6 т. Т. 1] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко, Ф. Г. Бурчак, М. П. Зяблюк та ін. ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 207.

У Законі України «Про основи національної безпеки» наведено визначення поняття національної безпеки, що є родовим поняттям «безпека», а саме: це захищеність життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, за умов виникнення негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам¹.

Проведений аналіз наукових та навчально-методичних джерел з курсу «Кримінально-виконавче право України» свідчить про те, що переважно поняття «особиста безпека» розглядається через змістовне вираження в інших галузях права поняття «безпека». На підставі цього в науці використовують різні типологічні моделі визначення цієї правової категорії. Так, В. А. Ліпкан досить аргументовано довів, що для кращого сприйняття поняття «безпека» слід його розглядати в контексті трьох диференційованих груп, а саме: а) нормативно-правової, яка передбачає виявлення напрямів щодо визначення зазначеного поняття в нормативно-правових актах України; б) доктринальної, у якій означено основні напрями визначення поняття «безпека», що містяться в науковій літературі; в) енциклопедичної, у якій окреслено підходи до з'ясування змісту цього поняття, що визначені в енциклопедичних джерелах і словниках². При цьому нормативно-правовий напрям він виразив через такі формули:

1) безпека – відсутність ризику, загроз і небезпек. Так, наприклад, безпека визначається як відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю завдання будь-якої шкоди для життя, здоров'я та майна громадян, а також навколишнього середовища³;

¹ Про основи національної безпеки України [Текст] : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.

² Ліпкан, В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України [Текст] : монографія / В. А. Ліпкан. – К. : ТЕКСТ, 2008. – С. 12.

³ Про затвердження та введення в дію Положення з питань обстеження, оцінки, технічного стану, паспортизації та поточної експлуатації будівель та споруд у галузі зв'язку [Електронний ресурс] : наказ Держ. ком. зв'язку та інформатизації України від 28 квіт. 2004 р. № 88. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0088570-04>.

2) безпека – властивість систем. Зокрема, безпека атомної станції визначається як властивість атомної станції за умов нормальної експлуатації, порушень нормальної експлуатації, аварійних ситуацій і т. п. обмежувати радіаційний вплив на персонал, населення і довкілля встановленими межами¹;

3) безпека – стан захищеності від ризиків, загроз і небезпек. Так, безпекою за надзвичайних ситуацій розуміють стан захищеності населення, об'єктів довкілля від небезпеки за надзвичайних ситуацій²;

4) безпека – відповідність певним правилам, параметрам. Наприклад, безпека м'яса та яєць визначається як відповідність їх ветеринарним і санітарним правилам та нормативам³;

5) безпека – комплекс заходів. Зокрема, під безпекою руху поїздів розуміють комплекс організаційних і технічних заходів, спрямованих та забезпечених безаварійної роботи та утримання в постійній справності залізничних споруд, колій, рухомого складу, обладнання, механізмів і пристроїв⁴;

6) поняття безпеки визначається формулою прийнятної шкоди⁵: безпека – стан, за якого ризик шкоди чи ушкодження обмежений до прийнятого рівня⁶.

¹ Про затвердження Загальних положень забезпечення безпеки атомних станцій [Текст] : наказ Держ. адмін. ядер. регулювання від 9 груд. 1999 р. № 63 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 11. – Ст. 430.

² Про затвердження Положення про проведення планово-попереджувальних ремонтів меліоративних систем і споруд [Текст] : наказ Держ. ком. України по вод. госп-ву від 1 жовт. 1999 р. № 151 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 16. – Ст. 682.

³ Про затвердження Ветеринарно-санітарних правил для птахівничих господарств і вимог до їх проектування [Текст] : наказ Голов. держ. інспектора ветеринар. медицини України від 3 лип. 2001 р. № 53 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 28. – Ст. 1281.

⁴ Про залізничний транспорт [Текст] : Закон України від 17 серп. 2012 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 40. – Ст. 1831.

⁵ Ліпкан, В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України [Текст] : монографія / В. А. Ліпкан. – К. : ТЕКСТ, 2008. – С. 12–14.

⁶ Про затвердження Положення про нагляд за безпекою польотів при організації повітряного руху [Текст] : наказ Держ. служби України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації від 15 груд. 2005 р. № 917 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 52. – Ст. 3377.

Якщо взяти за методологічну основу запропоновану А. В. Ліпканом та іншими вченими нормативно-правову групу визначення поняття «безпека» та узагальнити правові джерела з цих питань у галузі кримінально-виконавчої діяльності України, то слід констатувати, що в жодному з них не надано визначення поняття «право засуджених на особисту безпеку» (як і, зокрема, поняття «право персоналу УВП на особисту безпеку»). Відповідно до цього ст. 10 КВК України «Право засуджених на особисту безпеку» доцільно доповнити приміткою такого змісту: «Під особистою безпекою засудженого слід розуміти стан захищеності особи, яка відбуває призначене судом покарання у відповідному органі чи установі виконання покарань, від ризиків, загроз і небезпек».

Саме в такому контексті, як уважає В. А. Ліпкан, сформульована доктринальна група щодо розуміння поняття «безпека»¹, яка також має декілька напрямів, а саме:

– перший з них визначається за формулою: безпека – «стан захищеності від...». Так, А. І. Поздняков з позицій аксіологічного підходу визначає безпеку як захищеність від завдання значущої шкоди²;

– представники другого напрямку визначають безпеку через її системні властивості. Так, учасники Міжнародної неурядової науково-дослідної та освітньої організації «РАУ – Корпорація» у своїй концепції розглядають безпеку як системну властивість, що дозволяє розвиватися в умовах конфліктів, невизначеності ризиків на основі самоорганізації та управління³;

– автори третього напрямку визначають безпеку через активну форму діяльності. Зокрема, фахівці Інституту соціально-політичних досліджень Російської академії наук уважають, що безпека – це діяльність людей, суспільства й держави, світового співтовариства народів щодо виявлення, попередження, послаблення, усунення (ліквідації) та відбиття небезпек і загроз, здатних їх згубити, позбавити фундамен-

¹ Ліпкан, В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України [Текст] : монографія / В. А. Ліпкан. – К. : ТЕКСТ, 2008. – С. 14.

² Поздняков, А. И. О понятийном аппарате теории безопасности (аксиологический подход) [Текст] / А. И. Поздняков // Безопасность. – 2002. – № 7–8. – С. 150.

³ Концепция обеспечения безопасности личности, общества, государства [Текст] // Белая книга российских спецслужб. – М. : Духовное наследие, 1996. – С. 198–199.

тальних матеріальних і духовних цінностей, завдати неприйнятною (недопустимо об'єктивно і суб'єктивно) шкоди, закрити шлях до виживання та розвитку¹;

– представники четвертого напрямку розглядають безпеку як відсутність будь-яких загроз правам і свободам людини, суспільства та держави, базовим інтересам і цінностям суверенної національної держави (В. Ковальський, О. Маначинський, Є. Пронкін та ін.)² – це так званий апофатичний напрям розуміння зазначеного поняття³;

– п'ятий напрям репрезентують ті дослідники, які розуміють безпеку як стан (статичну), так і властивість (динамічну) соціальної системи (М. Г. Архипов, К. А. Кузьменко, А. С. Крюченков⁴ та ін.);

– автори шостого напрямку безпеку розуміють (у контексті змісту поняття «національна безпека») як динамічний політико-правовий режим, метою якого є стан забезпеченості національних інтересів від різного роду загроз, що досягається завдяки цілеспрямованій діяльності органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, з метою гарантування прав людини і основоположних свобод, їх прогресивного розвитку та стабільності конституційного ладу⁵.

Як показало вивчення праць науковців кримінально-виконавчого напрямку в Україні, доктринальна група вираження поняття «безпека» знайшла своє місце і в їх наукових розробках. Так, А. Х. Степанюк та І. С. Яковець у першому науково-практичному коментарі до КВК України у 2005 р. під безпекою розуміли гарантію, необхідну умову життєдіяльності особи, що дозволяє їй зберігати та збільшувати духовні й матеріальні цінності⁶.

¹ Серебрянников, В. Социальная безопасность России [Текст] / В. Серебрянников, А. Хлопьев. – М. : ИСПИРАН, 1996. – С. 16.

² Ковальський, В. Національні інтереси: загрози та їх нейтралізація [Текст] / В. Ковальський, О. Маначинський, Є. Пронкін // Віче. – 1994. – № 7. – С. 57.

³ Ліпкан, В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України [Текст] : монографія / В. А. Ліпкан. – К. : ТЕКСТ, 2008. – С. 15.

⁴ Архипов, М. Г. Наука о безопасности: наше будущее [Текст] / М. Г. Архипов, К. А. Кузьменко, А. С. Крюченков // Рос. следователь. – 2002. – № 3. – С. 34–39.

⁵ Чуйко, З. Д. Конституційні основи національної безпеки України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / З. Д. Чуйко. – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 28.

⁶ Кримінально-виконавчий кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 47.

Інші автори (А. П. Гель) у навчальному посібнику «Кримінально-виконавче право України» (2008 р.), не виводячи поняття «безпека», визначили сутність права засуджених на особисту безпеку, відтворивши при цьому вимоги ч. 2 ст. 10 КВК України¹.

О. В. Лисодед у науково-практичному коментарі до КВК України (2008 р.) використав при тлумаченні ст. 10 КВК загальнодоктринальний підхід щодо визначення поняття «безпека», а саме – це стан захищеності життєво важливих законних інтересів особи від будь-якої зовнішньої загрози, при цьому забезпечення безпеки особи є однією з основних функцій держави².

О. М. Джужа та О. І. Осауленко в підручнику «Кримінально-виконавче право України» (2010 р.) також сформулювали поняття «особистої безпеки засуджених»: гарантована міжнародним правом та українським законодавством захищеність життя, здоров'я, інших життєво важливих і соціально значимих інтересів цієї категорії громадян від завдання шкоди, а також запобігання небезпеці та загрозам, які виникають у процесі відбування (виконання) кримінальних покарань у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі³.

У подальшому науковці або відображали загальні доктринальні підходи, що сформувалися відносно тлумачення ст. 10 КВК⁴, або визначали напрями забезпечення права засуджених на особисту безпеку. Зокрема, до першого вони віднесли закріплення цього права в законодавстві, а до другого – визначення порядку його реалізації⁵.

¹ Гель, А. П. Кримінально-виконавче право України [Текст] : [навч. посіб.] / [А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 114.

² Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України [Текст] / [А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 48.

³ Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / [О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Атіка, 2010. – С. 212.

⁴ Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / [В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодед та ін.] ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2011. – С. 24.

⁵ Кримінально-виконавчий кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. В. Коваленка, А. Х. Степанюка. – К. : Атіка, 2012. – С. 52.

Таким чином, узагальнивши сформульовані в науці визначення поняття «безпека» та «особиста безпека засуджених», можна стверджувати, що особисту безпеку засуджених до позбавлення волі слід розуміти як визначену та гарантовану на нормативно-правовому рівні, а також забезпечену правоохоронною діяльністю посадових осіб органів і установ виконання покарань та інших осіб захищеність їх прав і законних інтересів від різноманітних загроз, що посягають на їх життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність та інші законні інтереси.

Енциклопедичний напрям розуміння поняття «безпека» також характеризується певними підходами, серед яких, зокрема, В. А. Ліпкан виділяє такі¹:

1) представники першого з них розглядають це поняття через апофатичну формулу: відсутність будь-яких загроз і небезпек²;

2) прихильники другого напряму розглядають поняття безпеки через стан захищеності³;

3) автори третього напряму розуміють безпеку через діяльнісну формулу вжиття певних заходів. Так, безпекою авіаційною (як і безпекою дорожнього руху, безпекою праці, безпекою мореплавання тощо) вони вважають систему організаційно-правових, економічних, технічних та інших заходів, спрямованих на створення безпечних і комфортних умов для учасників повітряного руху⁴;

4) учені четвертого напряму поняття «безпека» визначають через пасивну формулу: дотримання певного стану, визначення параметрів. Так, С. В. Лекарев вважає, що безпека – це здатність предмета, явища або процесу зберігати свої основні характеристики, параметри, сутність при поточних руйнівних впливах з боку інших предметів, явищ або процесів⁵;

¹ Ліпкан, В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України [Текст] : монографія / В. А. Ліпкан. – К. : ТЕКСТ, 2008. – С. 15–18.

² Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] / В. Даль. – М. : Наука, 1989. – С. 67.

³ Шемшученко, Ю. С. Безпека національна [Текст] / Ю. С. Шемшученко // Юрид. енциклопедія : [в 6 т. Т. 1]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 210–211.

⁴ Там само. – С. 207–211.

⁵ Лекарев, С. В. Бизнес и безопасность [Текст] / С. В. Лекарев, В. А. Порк // Толковый терминологический словарь. – М. : Ягуар, 1995. – С. 51.

5) представники п'ятого напрямку поняття «безпека» визначають як одну із функцій. Так, у Юридичній енциклопедії зазначено, що інформаційна безпека України – це один із видів національної безпеки; важлива функція держави¹.

Водночас аналіз наукової літератури, включаючи й кримінально-виконавче право України, показав, що донині на енциклопедичному напрямі такі поняття, як «право засуджених на особисту безпеку», «особиста безпека засуджених до позбавлення волі» не розроблені, а це, у свою чергу, стало додатковою аргументацією при виборі теми дослідження.

Ураховуючи запропоновані вище та інші поняття², у тому числі ті, що виведені фахівцями в галузі кримінально-виконавчого права, включаючи й авторське бачення цієї проблематики, можна вважати, що методологічне підґрунтя в цьому напрямі певним чином створено та його варто враховувати при виданні нових енциклопедичних видань в Україні (до 1991 р. (проголошення незалежності України) в аналогічних юридичних та інших наукових джерелах поняття «безпека» визначено не було). Зокрема, відсутній цей термін у Радянському енциклопедичному словнику (1990 р.)³, Великій Радянській енциклопедії (1950 р.)⁴, Юридичному енциклопедичному словнику (1984 р.)⁵ та інших популярних наукових виданнях. Як слушно зауважив В. А. Ліпкан, класифікація напрямів визначення поняття «безпека» надає можливість дійти висновку про те, що спільним для трьох проаналізованих у цій роботі груп є наявність чотирьох головних підходів, а саме: а) статичного (стан захищеності від...); б) апофатичного (відсутність загроз і небезпек); в) діяльнісного (система заходів, спрямованих на створення певних умов); г) пасивного (дотримання певних параметрів тощо)⁶.

¹ Шемшученко, Ю. С. Безпека національна [Текст] / Ю. С. Шемшученко // Юрид. енциклопедія : [в 6 т. Т.1]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 212.

² Конфліктологія [Текст] : словник / за заг. ред. О. Г. Колба, А. І. Буймістера. – К. : Переяслав-Хмельницький : КСВ, 2012. – 592 с.

³ Советский энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. – [4-е изд., испр. и доп.]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 1632 с.

⁴ Большая Советская энциклопедия [Текст] / гл. ред. С. И. Вавилов. – [2-е изд.]. – М. : Гос. науч. изд-во «Большая Советская энциклопедия», 1950. – Т. 4 : Б. – 640 с.

⁵ Юридический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. А. Я. Сухарев. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 369 с.

⁶ Ліпкан, В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України [Текст] : монографія / В. А. Ліпкан. – К. : ТЕКСТ, 2008. – С. 18.

Таким чином, здійснений аналіз поняття «безпека» дає підстави для таких висновків:

по-перше, наближеною за значенням до категорії «безпека» є категорія «безпечність». Проте, як слушно зазначають Є. П. Желібо і В. В. Зацарний, якщо безпека характеризує стан об'єктів або систем, то безпечність – це їх властивість¹;

по-друге, безпека нерозривно пов'язана з небезпекою, а саме: кожна людина відчуває небезпеку й розуміє її значення по-своєму;

по-третє, як обґрунтовано довели окремі вчені (Ю. І. Римаренко, О. В. Копан), інститут юридичної безпеки має дві проблеми:

а) юридичного захисту життєво важливих інтересів особи;

б) захищеності життєво важливих інтересів особи від загроз, що виникають у сфері юридичних правовідносин².

Для розуміння поняття «безпека» одним із ключових є слово «небезпека», відчуття якої в кожній особі (зокрема, засуджених) має глибоко індивідуальний характер, що залежить переважно від: 1) рівня соціального й суспільного розвитку особи; 2) ситуації та суспільного устрою, що позитивно чи негативно впливають на світосприйняття особи (громадянина).

Узагальнивши всі наведені визначення поняття «небезпека», можна зробити висновок про те, що це явища, процеси, об'єкти, інформація та люди, які можуть спричинити небажані наслідки та призводити до погіршення стану здоров'я чи смерті людини, завдавати шкоди навколишньому середовищу й об'єктам громадської діяльності³.

Як свідчить практика, джерелами небезпеки є природні процеси та явища, техногенне середовище й людські дії. Зокрема, ураховуючи, що людина постійно взаємодіє з навколишнім середовищем і перетворює його, воно впливає на життєдіяльність суспільства, небезпека об'єктивно існує в просторі й часі та реалізується у вигляді потоків

¹ Желібо, Є. П. Безпека життєдіяльності [Текст] : підручник / Є. П. Желібо, В. В. Зацарний. – К. : Каравела, 2006. – С. 25–26.

² Міжнародна поліцейська енциклопедія [Текст] : [у 10 т. Т. 3] / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – С. 45–46.

³ Желібо, Є. П. Безпека життєдіяльності [Текст] : підручник / Є. П. Желібо, В. В. Зацарний. – К. : Каравела, 2006. – С. 26.

енергії, речовин, інформації. Іншими словами, взаємодія людини з навколишнім середовищем виявляється в наявності прямих і зворотних зв'язків. Наслідок цієї взаємодії може змінюватися в широких межах – від позитивного до катастрофічного, супроводжується загибеллю людей і руйнуванням компонентів середовища. За цих умов може йтися про явний вияв небезпеки у вигляді негативних наслідків, що настають, як правило, раптово та визначаються, на думку науковців (С. П. Желібо, В. В. Зацарний), як дія небезпек¹.

Вивчення практики виконання та відбування покарань в Україні свідчить, що здебільшого небезпека для засуджених має прихований характер і перетворюється на реальну небезпеку за наявності таких умов: а) небезпека реально існує; б) засуджений перебуває в зоні дії небезпеки; в) засуджений не має ефективних засобів захисту, не використовує їх, ці засоби є неефективними².

Для засуджених, насамперед для осіб, яких тримають в УВП, унаслідок скупчення на ізольованій території носіїв небезпеки для інших об'єктів (громадян, суспільства та держави загалом), небезпека має потенційний характер, що охоплює всі зазначені вище умови. Це зумовлено й тим, що аксіома потенційної небезпеки свідчить про те, що в жодному виді діяльності не можна досягти абсолютної безпечності, тобто будь-яка діяльність людини є потенційно небезпечною³. Крім того, за цією аксіомою всі дії людей і всі компоненти життєвого середовища, крім позитивних властивостей та наслідків, мають здатність створювати небезпеку. Будь-яка нова позитивна дія неминуче супроводжується виникненням нової потенційної небезпеки чи групи небезпек. Саме тому, навіть на найвищому рівні, зокрема техніки, абсолютне усунення джерел небезпеки є неможливим. Завдання полягає лише в тому, щоб її мінімізувати.

¹ Желібо, С. П. Безпека життєдіяльності [Текст] : підручник / С. П. Желібо, В. В. Зацарний. – К. : Каравела, 2006. – С. 26.

² Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2007 році [Текст] : інформ. бюл. – К. : Держ. департамент України з питань виконання покарань, 2008. – Кн. 2. – С. 3–6.

³ Желібо, С. П. Безпека життєдіяльності [Текст] : підручник / С. П. Желібо, В. В. Зацарний. – К. : Каравела, 2006. – С. 27.

Отже, узагальнивши зазначені вище та інші підходи щодо визначення змісту термінів «безпека» та «небезпека», можна констатувати, що *«право засуджених на особисту безпеку»* – це міра можливої поведінки засудженого під час відбування покарання, визначена на нормативно-правовому й особистісному рівнях як така, що забезпечує захищеність життєво важливих інтересів людини та громадянина.

Таким чином, системотворчими елементами, що становлять зміст цього поняття, є такі:

1) це міра можливої (дозволеної) поведінки засудженого, тобто це його право. Загальновизнаним у теорії кримінально-виконавчого права України є положення про те, що право засудженого – це вид і міра його поведінки під час відбування кримінального покарання, можливість користуватися певними соціальними благами для задоволення особистих потреб, що закріплені в нормах Конституції та інших законодавчих актах¹. На думку А. Х. Степанюка, закріплене в ч. 1 ст. 10 КВК України право засудженого на особисту безпеку – це його загальне право як людини та громадянина². Цей висновок ґрунтується на тому, що, відповідно до ч. 3 ст. 63 Конституції України, засуджений користується всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, що визначені законом і встановлені вироком суду. Крім цього, оскільки ст. 3 Конституції України закріплено загальне право людини та громадянина на особисту безпеку, керуючись вимогами ст. 10 КВК України, слід визнати, що право засудженого на особисту безпеку є загальним його правом, яке не входить до переліку обмежень прав, визначених засудженому на підставі вироку суду та закону (статті 532–540 КПК України)³;

2) цим правом засуджений може користуватися під час відбування покарання. Загальновизнаною в кримінально-виконавчому праві України є також позиція, за якою відбування покарання розуміють як забез-

¹ Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / [О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2010. – С. 204.

² Кримінально-виконавчий кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. В. Коваленка, А. Х. Степанюка. – К. : Атіка, 2012. – С. 52–55.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. : [у 2 т. Т. 1] / [С. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін.]; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012.

печений державним примусом правовий стан засудженого, що настає після того, як обвинувальний вирок набирає законної сили, і полягає в підпорядкуванні поведінки засудженого обмеженням прав та свобод, передбаченим у КК України відповідними покараннями¹. Відповідно до вимог статей 532–540 КПК України вирок суду набирає законної сили після закінчення строку на подання апеляції, а вирок апеляційного суду – після закінчення строку на подання касаційної скарги, унесення касаційного подання, якщо його не було оскаржено чи на нього не було внесено подання, при цьому обвинувальний вирок виконують після набрання ним законної сили. Саме цей вирок, як зазначено в ст. 4 КВК України, і є підставою для відбування покарання засудженим.

Правовий статус (стан) засудженого визначено у главі 2 КВК України та інших законах України, зокрема тих, які встановлюють порядок й умови виконання та відбування конкретного виду покарання²;

3) зазначене право засуджених визначено на нормативно-правовому рівні. Право засуджених на особисту безпеку гарантовано ст. 3 Конституції України та ст. 10 КВК України, а порядок його забезпечення – спеціальними законами (зокрема, Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»³), ст. 42 КПК України, деякими нормами КВК України (статті 102–104) та Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, іншими підзаконними нормативно-правовими актами ДПтС України⁴;

4) це право забезпечують засуджені на особистісному рівні, тобто воно пов'язано з так званою віктимною поведінкою особи, яка може,

¹ Костенко, О. М. Воля і свідомість злочинця (дослідження з застосуванням принципу натуралізму) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / О. М. Костенко. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1995. – С. 7.

² Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України [Текст] / [А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 31–36.

³ Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві [Текст] : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.

⁴ Інструкція про порядок здійснення заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби [Текст] : затв. наказом ДДУПВП від 4 квіт. 2005 р. № 61 // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 21. – Ст. 1160. – 10 черв.

як установили вчені (Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.), бути необережною, ризикованою, провокаційною, об'єктивно небезпечною для самого потерпілого, унаслідок чого це може призвести до виникнення криміногенної ситуації, а інколи – учинення злочину¹;

5) об'єктом захисту засудженого є його життєво важливі інтереси як людини, так і громадянина. Відповідно до ч. 1 ст. 7 КВК України під час виконання та відбування покарання держава охороняє лише законні інтереси засуджених, які з позицій змісту права на особисту безпеку є важливими інтересами людини та громадянина. У науці законними інтересами засуджених вважають їх прагнення, що закріплені в правових нормах конкретної дії, щодо володіння певними благами, які задовольняють, зазвичай, за результатами оцінювання поведінки засуджених посадовими особами органів виконання покарань чи адміністрацією установ виконання покарань, прокуратурою, судом тощо².

Отже, лише за наявності всіх перерахованих системних ознак право засуджених на особисту безпеку набуває реального змісту, а тому варто враховувати це під час реалізації заходів, пов'язаних із забезпеченням державою та особою зазначеного права, відповідно до того, що визначення поняття «право засуджених на особисту безпеку» є важливим як з позицій теорії права, так і практики його реалізації, забезпечення на нормативно-правовому й особистісному (віктимологічному) рівнях. З огляду на зазначене необхідно доповнити ст. 10 КВК України «Право засуджених на особисту безпеку» приміткою, у якій визначити це поняття за алгоритмом, що запропонований, зокрема, й у цій роботі.

Ураховуючи визначені в законі умови виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі, можна стверджувати, що найбільш повно й точно поняття «право засуджених на особисту безпеку» відображає так званий діяльнісний підхід науковців до його визначення, що й було застосовано в цій роботі.

¹ Кримінологічна віктимологія [Текст] : навч. посіб. / [Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Атіка, 2006. – С. 62.

² Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України [Текст] / [А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 34.

Правові засади забезпечення зазначеного права засуджених до позбавлення волі в Україні становлять у цілому зміст цього дослідження. Кожне з правових джерел всебічно проаналізовано та критично переосмислено з урахуванням задач наукової розробки, а також шляхів удосконалення існуючої правової основи з питань забезпечення особистої безпеки осіб, які відбувають покарання у виправних колоніях. Зокрема, серед нормативно-правових актів варто виділити такі: Конституція України (статті 3, 21, 23, 63 та ін.); КВК України (статті 1, 7, 8, 10, 104, 107 та ін.); КПК України; Закон України «Про попереднє ув'язнення»; Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»; Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які є учасниками кримінального судочинства»; Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»; Положення про Державну пенітенціарну службу України; Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань; Порядок здійснення заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах.

Для вирішення проблем, означених у цьому розділі роботи, необхідно здійснити такі заходи:

1. Доповнити ст. 10 КВК України приміткою, у якій законодавчо закріпити поняття «особиста безпека засуджених». Необхідність у цьому зумовлена такими обставинами:

а) потребою в розширенні знань засуджених і персоналу УВП з цих питань та завданням запобігання будь-яких загроз щодо них;

б) розширенням дії прецедентних норм, що застосовуються відносно поняття «безпека» в інших галузях права та нормативно-правових актах;

в) результатами анонімного опитування засуджених до позбавлення волі та персоналу УВП щодо змісту зазначеної проблематики. Зокрема, на запитання: «Чи зрозумілим для Вас є зміст права засуджених на особисту безпеку?», «так» відповіли тільки 9,13% засуджених та «частково» – 61,47%, «ні» – 29,4% респондентів. На аналогічне запитання відповіді персоналу розподілилися таким чином: «так» – 42,8%; «частково» – 48,47% і «ні» – 7,73%.

2. Доповнити КВК України статтею 10¹ «Особливості забезпечення права засуджених на особисту безпеку для окремих категорій осіб»

такого змісту: «З урахуванням статі, віку, стану здоров'я та інших індивідуальних особливостей засуджених, в органах та установах виконання покарань мають бути створені відповідні умови, що забезпечують їх право на особисту безпеку. Порядок визначення таких умов регулюється нормами Особливої частини цього Кодексу».

Необхідність внесення цих доповнень зумовлена такими чинниками:

1) на законодавчому рівні в КВК України визначено особливості відбування покарання у виді позбавленні волі засудженими жінками і неповнолітніми (гл. 21); особливості відбування покарання в колоніях різних видів (гл. 20); виконання покарання у виді довічного позбавлення волі (гл. 22) та ін. Крім цього, чітко встановлено в законі роздільне тримання засуджених до позбавлення волі у виправних і виховних колоніях (ст. 92 КВК України); переміщення засуджених до позбавлення волі (ст. 88 КВК України); переведення засуджених до позбавлення волі (ст. 101 КВК України) та ін., які враховують деякі особливості утримання окремих категорій засуджених та чого не здійснено в контексті забезпечення особистої безпеки цих осіб;

2) як свідчить практика, найбільш вразливими об'єктами в УВП є колишні неповнолітні, які відбували покарання у виховних колоніях, або щодо яких суд постановив рішення щодо заміни випробування (ст. 75 КК України) на реальне позбавлення волі та направлення їх у виправні колонії в порядку ст. 147 КВК України «Переведення засуджених із виховної колонії до виправної колонії». У зв'язку з цим потребує коригування ст. 92 КВК України «Роздільне тримання засуджених для позбавлення волі у виправних і виховних колоніях», а саме: ч. 3 цієї статті слід доповнити словосполученням такого змісту: «Ізольовано від інших засуджених, а також роздільно тримаються особи, які переведені з виховних у виправні колонії в порядку, визначеному цим Кодексом».

3. Доповнити КПК України статтею 42¹ «Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні» та викласти її в редакції, що була зазначена в ст. 52¹ КПК України 1961 р.¹

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України [Текст] // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1961. – №2 – Ст. 15.

Необхідність такої видозміни зумовлена такими обставинами:

1) положенням ст. 3 Конституції України, у якій зазначено, що держава гарантує охорону життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності та безпеки будь-якої особи;

2) вимогами ч. 4 ст. 10 КВК України, у якій визначена одна з гарантій забезпечення права засуджених на особисту безпеку як учасників кримінального провадження (тримання засудженого ізолювано від інших осіб);

3) змістом ч. 3 ст. 42, п. 5 ч. 1 ст. 56, ч. 4 ст. 58, п. 8 ч. 1 ст. 66 КПК України та ін., у яких зазначено, що підозрюваний, обвинувачуваний та інші учасники кримінального провадження мають право заявляти клопотання про забезпечення безпеки щодо себе, членів сім'ї, близьких родичів, майна, життя тощо;

4) положеннями п. 3 ч. 6 ст. 206 КПК України «Загальні обов'язки судді щодо захисту прав людини», у якій визначено, що слідчий суддя зобов'язаний вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством. Проте такого обов'язку закон не встановлює для дізнавачів і слідчих, що є не логічним з огляду на нові правила проведення кримінального провадження в Україні;

5) іншими нормами КПК України, зокрема ч. 1 ст. 220 «Розгляд клопотань під час досудового розслідування», яка має кореспондуватися з вимогами тих нормативно-правових актів, що регулюють питання безпеки учасників кримінального провадження¹.

¹ Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві [Текст] : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.

Розділ 4

Виборчі права засуджених

При характеристиці правового статусу засуджених насамперед необхідно виходити з того, що засуджені до будь-якого з покарань, передбачених ст. 51 КК України, продовжують залишатися громадянами своєї держави, що мають суб'єктивні права і загальногромадянські обов'язки, хоча й з обмеженнями правового положення громадянина, як це передбачено ч. 3 ст. 63 Конституції України, де сказано, що «засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду». При цьому необхідно звернути увагу на те, що цьому положенню Конституції України не відповідає один з основних напрямів державної політики в галузі прав людини, затверджених Постановою Верховної Ради України ще 17 червня 1999 р., згідно з яким є неприпустимим «звуження та обмеження обсягу існуючих прав і основних свобод людини, проголошених Конституцією України, законами та підзаконними нормативними актами»¹. Це означає, що конституційні права і свободи є недоторканими, тобто правовий статус людини й громадянина, який задекларований у розділі II Конституції України, ані законами, ані відомчими нормативними актами не може бути обмеженим або звуженим.

Однак чинне українське законодавство містить зворотні приклади. Так, ст. 38 Конституції України передбачає, що громадяни мають право вільно обирати і бути обраними в органи державної влади й органи місцевого самоуправління. Щодо вільного волевиявлення засуджених та осіб, які утримуються в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах ДКВС України і мають право обирати Президента України та народних депутатів України, закони України «Про вибори Президента України»² і «Про вибори народних депутатів

¹ Засади державної політики України в галузі прав людини [Текст] // 36. нормат.-прав. актів з питань забезпечення діяльності кримін.-виконав. системи : в 2 т. Т. 1. – К. : МП Леся, 2002. – С. 683.

² Про вибори Президента України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 берез. 1999 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/474-14/print1390640591661911>.

України»¹ нічого не кажуть. У цих законах передбачено лише загальне правило, що вибори є вільними (ст. 6 Закону України «Про вибори Президента України» та ст. 6 Закону України «Про вибори народних депутатів України»). Виборцям забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. І, зокрема, для забезпечення реалізації вільного волевиявлення військовослужбовцям строкової служби в день виборів надається відпустка для участі в голосуванні. Отже, тим самим законодавець визнав, що створення спеціальних виборчих дільниць у військових частинах знаходилось у протиріччі з принципом вільних виборів. Так само вибори у спеціальних виборчих дільницях, створених в установах кримінально-виконавчої системи, не можуть бути проведені в умовах, коли виборцям забезпечене вільне волевиявлення при голосуванні. До речі, саме цією обставиною інколи й обґрунтовується доцільність обмеження виборчих прав засуджених: «У випадках голосування на території установ виконання покарань на виборах у державні органи різного рівня, як показує практика, часто призводить до безконтрольності, різноманітних зловживань і фальсифікацій, що перешкоджають визначенню дійсного волевиявлення осіб, які обирають, ставлячи підсумок у залежність від позиції адміністрації. Із одного боку, статус громадянина автоматично означає зворотній вплив особи на державу, а з іншого – перебування в колонії, як правило, вилітається в усунення добровільності політичного вибору»².

Питання судимості в контексті реалізації виборчих прав було предметом розгляду Конституційного Суду України, який у Рішенні від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 зазначив, що «повинні бути визнані неконституційними й деякі інші положення Закону України «Про вибори народних депутатів України», які обмежують здійснення громадянами виборчих прав. Зокрема, положення ч. 4 ст. 3 Закону, згідно з яким «здійснення виборчого права зупиняється для осіб, які

¹ Про вибори народних депутатів України [Електронний ресурс] : Закон України від 17 листоп. 2011 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/print1390640591661911>.

² Оробець, К. Права громадян України, які відбувають покарання [Електронний ресурс] / К. Оробець. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2213>.

за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, – на час перебування в цих місцях». У цьому випадку виборче право, про яке йдеться, – це конституційне право громадян обирати народних депутатів України і їхнє конституційне право бути обраними народними депутатами України. Відповідно до ч. 2 ст. 70 Конституції України не мають права голосу (тобто права обирати) лише громадяни, яких визнано судом недієздатними. Тому положення ч. 4 ст. 3 Закону, згідно з яким здійснення виборчого права зупиняється для осіб, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, на час перебування в цих місцях, не відповідає ст. 70 Конституції України. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 76 Конституції України, не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Тобто і в цьому відношенні положення ч. 4 ст. 3 Закону суперечить тій же ч. 3 ст. 76 Конституції України. Зазначене положення ч. 4 ст. 3 Закону не відповідає і ч. 1 ст. 64 Конституції України, згідно з якою конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Положення Закону України «Про вибори народних депутатів України», яким зупинялися виборчі права засуджених, Конституційний Суд України визнав неконституційним¹.

Натомість наведене стосувалося лише пасивних виборчих прав засуджених, обсяг обмежень активного виборчого права таких осіб дотепер залишається чітко не визначеним, а сама процедура визначення обмежень відзначається значною суперечливістю. До 2014 р. не міг бути висунутим на пост Президента України чи включений до виборчого списку і обраний депутатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. У 2014 р. суб'єкт права на

¹Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98/print1390324976801743>.

конституційне подання – Центральна виборча комісія – звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням дати офіційне тлумачення положень п. 10 ч. 1 ст. 92, ч. 2, ч. 6 ст. 103 Конституції України та ч. 4 ст. 9 Закону України «Про вибори Президента України» в аспекті того, чи може бути висунутим і зареєстрованим кандидатом на пост Президента України та бути обраним Президентом України громадянин України, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Проведення в цій справі було припинено, оскільки у процесі підготовки справи до розгляду Конституційним Судом України 21 березня 2014 р. набрав чинності Закон України від 13 березня 2014 р. «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу», яким, зокрема, у ст. 9 частини 2–4 замінено однією частиною, у якій не міститься заборони щодо висунення кандидатом на пост Президента України громадянина, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Тобто положення ч. 4 ст. 9 Закону у редакції до внесення змін втратили чинність.

Таким чином, теоретично засуджений може реалізувати активне виборче право і висунути свою кандидатуру на пост Глави Держави. І це цілком відповідає Засадам державної політики України в галузі прав людини, одним з принципів якої, як уже зазначалось, є недопущення звуження змісту та обмеження проголошених Конституцією України прав і основних свобод людини й громадянина. Але при цьому особам, що мають судимість, заборонено ставати народним депутатом України, бо в Законі України «Про вибори народних депутатів України» залишилась норма: «Не може бути висунутий кандидатом й обраний депутатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку» (ч. 4 ст. 9). Але й наведена норма не вказує на однозначну заборону активного виборчого права для всіх засуджених, бо вона фактично надає можливість бути включеним до виборчого списку й обраним народним депутатом України громадянином, що має судимість за вчинення злочину з необережності. Ця ж кате-

горія громадян не позбавлена також можливості входити до складу територіальних та дільничних виборчих комісій.

Аналіз законів «Про вибори Президента України» та «Про вибори народних депутатів України» дає підстави стверджувати, що в Україні щодо виборчого права осіб, які перебувають в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, знайшов своє втілення компромісний варіант, зумовлений не тільки наданням можливості цим категоріям громадян обирати, але й необхідністю при проведенні виборів не послабити ізоляцію як основну вимогу режиму позбавлення волі. Можливо, саме з цих міркувань для осіб, які перебувають в названих установах, і не передбачені відпустки для участі в голосуванні на забезпечення принципу вільного волевиявлення. Разом із тим до установ виконання покарань входять кримінально-виконавчі установи відкритого типу (так звані виправні центри), де за ст. 61 КК України тримаються особи, засуджені до покарання у виді обмеження волі, яке не передбачає ізоляцію особи від суспільства. Оскільки ст. 59 КВК України передбачає, що особи, засуджені до обмеження волі, мають можливість за дозволом адміністрації виправного центру покидати його межі, то виникає питання, а чи не можна було у законах «Про вибори Президента України» і «Про вибори народних депутатів України» передбачити для забезпечення вільного волевиявлення осіб, засуджених до обмеження волі, надання їм можливості брати участь у голосуванні на звичайній, а не на спеціальній виборчій дільниці, створення якої у кримінально-виконавчих установах відкритого типу є, як видається, недоцільним?

Необхідно підкреслити, що абсолютно суперечить Засадам державної політики України в галузі прав людини п. 6 ст. 3 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», згідно з яким «громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади та не мають права голосу на місцевих виборах»¹.

¹ Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів [Електронний ресурс] : Закон України від 10 лип. 2010 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2487-17/print1390324976801743>.

Оскільки до місць позбавлення волі не належать кримінально-виконавчі установи відкритого типу (виправні центри), то виходить, що особи, засуджені до обмеження волі, не позбавлені права голосу на місцевих виборах. Такий само висновок можна зробити й щодо осіб, які перебувають не на підставі вироку суду у таких місцях позбавлення волі, як слідчі ізолятори. А з урахуванням доволі специфічного, на наш погляд, тлумачення терміна «засуджені»¹ вищими судами коло осіб, які теоретично мають право брати участь у місцевих виборах, значно зростає. Однак, на відміну від законів «Про вибори Президента України» і «Про вибори народних депутатів України», які передбачають можливість створення в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах спеціальних виборчих дільниць, Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» не передбачає створення таких спеціальних виборчих дільниць для участі у виборах осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі не за вироком суду. Видається, що таке вирішення питання з виборчим правом осіб, позбавлених і обмежених волі, є неприпустимим, у зв'язку з чим у Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» необхідно внести відповідні зміни з наданням права голосувати особам, засудженим до обмеження волі, за межами виправних центрів, а для осіб, що перебувають у СІЗО не за вироком суду, створити спеціальні виборчі дільниці.

З урахуванням достатньої суперечливості чинного законодавства, що регламентує порядок реалізації виборчих прав засудженими, особливої актуальності набувають питання сенсу та меж встановлення якихось обмежень.

¹ Так, усуваючи протиріччя, які виникли у практиці, Верховний Суд України постановив, що засудженим може визнаватися лише особа, якій покарання призначене виключно вироком, а не іншим рішенням суду. З огляду на те, що значне число осіб відбувають покарання на підставі рішень або про заміну покарання більш м'яким, або про призначення іншого виду покарання в апеляційному чи касаційному порядку (зокрема, засуджені, яким смертну кару було замінено довічним позбавлення волі), збільшується й число осіб, які не підпадають під законодавчі обмеження (дет. див.: Постанова Верховного Суду України від 12 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24068112>. – Заголовок з екрана).

Виборчі права засуджених являють собою окремий елемент політичних прав і свобод, якими наділені всі громадяни країни. Реалізуючи ці права і свободи, громадяни беруть участь в управлінні державою. Право обирати і бути обраним гарантується ст. 38 Конституції України, а також низкою міжнародних нормативно-правових актів. Зокрема, у ст. 21 Загальної декларації прав людини зазначено, що основою влади уряду має бути воля народу, яка повинна виявлятися у періодичних і не сфальсифікованих виборах. Відповідно до ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права кожен громадянин без будь-якої дискримінації та необґрунтованих обмежень повинен мати право й можливість брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через посередництво вільно обраних представників, а також голосувати та бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального та рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців.

Позбавлення виборчих прав первинно було одним із видів кримінальних покарань, скасованих відповідно до Закону СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про відміну позбавлення виборчих прав по суду»¹ через недоцільність подальшого існування таких обмежень. Натомість це не змінило ані загальну ситуацію, ані кримінально-правову природу обмежень виборчих прав засуджених: сучасне право презюмує, що при призначенні громадянину покарання у виді позбавлення волі вироком суду він автоматично піддається кримінально-правовому впливу у виді обмеження ряду виборчих прав на весь період перебування в місцях позбавлення волі. За своєю суттю подібне становище немає нічого спільного із принципами гуманізму та законності та не має на увазі практичного осмислення правозастосовувачем кожної конкретної ситуації щодо окремої людини. На наш погляд, ця ситуація вимагає кардинальної переоцінки з урахуванням вітчизняного історичного досвіду і сучасних міжнародно-правових підходів.

Можливість обмеження виборчих прав засуджених необхідно розглядати в аспекті загального інституту обмеження конституційних прав і свобод, бо позбавлення виборчих прав не входить до змісту покаран-

¹ Об отмене лишения избирательных прав по суду [Электронный ресурс] : Закон СССР от 25 дек. 1958 г. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5353.htm.

ня у виді позбавлення волі та тому не повинно застосовуватись автоматично. Факт фізичної ізоляції громадянина, що перебуває в місцях позбавлення волі за вироком суду, не має визнаватися підставою для одночасного обмеження у виборчих правах на період ув'язнення; для цього повинні існувати конкретні обставини чи умови.

Яким же чином вирішується питання участі засуджених у виборах в інших країнах? Як уже зазначалось, у ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права встановлено: «Кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так за посередництвом вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців; в) допускатися у своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби». Отож, обмеження виборчих прав хоча і можливі, однак мають бути обґрунтовані.

Комітетом міністрів Ради Європи прийнято Резолюцію (62) 2 державам-членам щодо виборчих, громадянських та соціальних прав ув'язнених (1 лютого 1962 р.), пунктами 5 і 6 якої передбачено: «Якщо закон дозволяє виборцям голосувати, не відвідуючи особисто виборчу кабінку, то затриманому слід дозволити цю прерогативу, доки його не позбавлять права голосу по закону чи за постановою суду (п. 5). Ув'язнений, якому дозволено голосувати, повинен мати можливість висловитися щодо ситуації, щоб реалізувати своє право (п. 6)»¹.

Стаття 3 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод забезпечує право на вільні вибори: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечуватимуть вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу». З огляду на доволі стислий зміст наведеного положення Протоколу вагомого значення щодо тлумачення змісту

¹ Резолюція (62) 2 Комитета министров государствам-членам относительно избирательных, гражданских и социальных прав заключенных [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_801.

виборчих прав та обсягу можливих обмежень набуває практика ЄСПЛ. Приміром, у рішеннях по справі «Матьє-Моен и Клерфейт проти Бельгії»¹ (перше рішення щодо ст. 3), а також «Гітонас та інші проти Греції»² Суд звернув увагу на те, що «стаття 3 Першого Протоколу говорить про право особи голосувати і висувати свою кандидатуру на виборах. Не дивлячись на важливість цих прав, вони, тим не менш, не мають абсолютного характеру». Пояснюючи цю тезу, Суд зазначив: «Оскільки стаття 3 визнає ці права, але не конкретизує їх і тим більше не дає їм юридичного визначення, з'являються можливості для введення «імплицитних» обмежень. У правових системах держав-учасниць право голосу і виборність обумовлюються рядом моментів, які в принципі не суперечать статті 3. Щодо цього питання у цих держав існує широкий діапазон введення конкретних обмежень». Розглядаючи скаргу, Суд повинен «упевнитися, що такі обмеження не зменшують дані права (право особи голосувати і висувати свою кандидатуру) до такого ступеня, що вони втрачають реальний зміст; що ці обмеження переслідують правомірну мету і що методи, які використовуються, є адекватними».

Фахівці відзначають, що розуміння ЄСПЛ положень Першого протоколу з часом змінилося. Зокрема, визнається, що застосування положень ст. 3 Протоколу захищає виборчі права лише при формуванні «законодавчих органів». Ще в «підготовчих матеріалах» Першого протоколу зазначалося, що термін «законодавчий орган» необхідно тлумачити як політичний інститут, який згідно з національним законодавством виконує функції законодавчої влади незалежно від його структури (наявності палат тощо). Це положення було деталізоване в рішеннях Суду. Зокрема, у справі «Гориздра проти Молдови» заяву було визнано неприйнятною в частині вимог, що стосуються муніципальних виборів; у справі «Башкаустайте проти Литви» – в частині вимог, які стосуються президентських виборів, оскільки згідно з Конституцією цієї країни лише парламент має виключні права приймати

¹ Решение по делу «Матье-Моен и Клерфейт против Бельгии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Mathieu-Mohin_and_Clerfayt_v_Belgium_02_03_1987.pdf.

² Решение по делу «Гитонас (Gitonas) и другие против Греции» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461467/2461467.htm>.

закони; у справі «Черепкова проти Російської Федерації» – в частині вимог, що стосуються виборів до законодавчих органів суб'єктів Російської Федерації¹.

На сьогодні Європейський суд уже виробив певний підхід до тлумачення ст. 3 Протоколу: у його рішеннях зазначається, що право на вільні вибори є дуже важливим, але не абсолютним. Такий підхід залишає місце деяким обмеженням з боку держав, проте ці обмеження мають встановлюватися задля досягнення законної мети з використанням пропорційних засобів і не повинні зашкоджувати суті права на вільні вибори та робити його неефективним. Суд у кожному випадку ретельно перевіряє, чи було обмеження права на вільні вибори обґрунтованим і пропорційним поставленій меті.

Актуальним у практиці ЄСПЛ є питання про обмеження активного виборчого права особи (права обирати) у зв'язку з її засудженням до позбавлення волі. Зокрема, у рішенні щодо справи «Хьорст проти Сполученого Королівства» (№ 2)² Суд відійшов від прецедентних рішень Європейської комісії, в яких зазначалося, що призупинення ув'язненим права голосувати не загрожує вільному волевиявленню народу під час парламентських виборів. У названій справі підданий Великобританії Джон Хьорст скаржився, що відповідно до Закону про народне представництво 1983 р. його було позбавлено права голосувати на весь час тюремного ув'язнення. Розглянувши справу по суті, Суд визнав, що національні законодавчі органи мають широкі можливості розсуду у визначенні, чи можуть бути виправдані в сучасних умовах обмеження активного виборчого права осіб, засуджених до позбавлення волі, а також у питанні про справедливий баланс цих обмежень. Приміром, національні органи повинні вирішувати, чи будуть обмеження на право голосувати застосовуватися до осіб, які вчинили певний вид злочину, або до засуджених за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, чи питання про позбав-

¹ Тагієв, С. Р. Право на вільні вибори в рішеннях Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / С. Р. Тагієв, М. В. Мазу. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/b97a66e79fba7c99c22576e80031f65d?OpenDocument>.

² Решение по делу «Хёрст против Соединенного Королевства» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legislationline.org/documents/id/7146>.

лення злочинця виборчого права має належати до компетенції суду, який постановляє вирок.

Але нормативна заборона голосувати як абсолютна санкція щодо всіх осіб, котрі відбувають покарання у тюрмах, незалежно від обставин у кожному випадку та тяжкості вчиненого злочину виходить за межі, встановлені у ст. 3 Протоколу, адже така заборона несумісна з реабілітацією правопорушника як законослухняного члена суспільства й «підриває авторитет» закону. У названій справі заявник скаржився на те, що його позбавили права голосувати шляхом автоматичного застосування до нього загального обмеження виборчого права щодо засуджених, тому, за висновком Суду, в цьому випадку порушення ст. 3 Протоколу мало місце. Суд, зокрема, зазначив, що «виносячи обвинувальний вирок, кримінальні суди не торкалися питання про виключення заявника з виборчих списків, і, мабуть, прямий зв'язок між фактами справи і втратою права голосувати відсутній».

Щодо зауважень влади Сполученого Королівства з питання відсутності вказівок Палати про те, які обмеження права голосу засуджених були б сумісні з положеннями Конвенції, Суд вказав, що його функцією, в принципі, є розгляд питання про сумісність прийнятих заходів з положеннями Конвенції. Сама відповідна держава повинна обирати під наглядом Комітету міністрів засоби, що підлягають застосуванню в його національному правопорядку з метою виконання свого правового зобов'язання відповідно до ст. 46 Конвенції (наприклад, рішення у справах «Ассанідзе проти Грузії», «Оджалан проти Туреччини»). У тих справах, в яких мало місце систематичне порушення положень Конвенції, ЄСПЛ з метою сприяння державі-відповідачу у виконанні ним своїх зобов'язань за ст. 46 Конвенції вказував тип заходу, який можна було прийняти для припинення сформованої ситуації (наприклад, рішення у справі «Броніовські проти Польщі»). В інших виняткових випадках встановлене порушення може мати такий характер, що вибір заходів, необхідних для його виправлення, буде обмежений, тоді Суд може вказати тільки одну таку міру.

У справах, подібних до розглядуваної, коли Високі Договірні Сторони використовували різні способи розгляду питання про право засуджених брати участь у виборах, ЄСПЛ повинен обмежитися лише

визначенням того, чи перевищувало обмеження, що стосується всіх засуджених, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, допустимої свободи дій, залишаючи законодавчим органам держави питання вибору засобів для забезпечення прав, гарантованих ст. 3 Першого Протоколу до Конвенції (наприклад, справи, пов'язані з процедурою регулювання тривалого тримання під вартою осіб, засуджених на довічне позбавлення волі, в яких судова практика ЄСПЛ і національне законодавство успішно розвивалися: Постанова ЄСПЛ у справі «Гін, Вілсон і Ганнел проти Сполученого Королівства», «Сінгх проти Сполученого Королівства», «Стаффорд проти Сполученого Королівства»).

У справі «Скополла проти Італії»¹ заявник скаржився на те, що заборона займати державні посади, накладена на нього у зв'язку з його засудженням до довічного позбавлення волі, потягла також довічне позбавлення права голосувати на виборах. Суд встановив порушення ст. 3 Першого Протоколу (право на вільні вибори) на тій підставі, що заборона на участь у голосуванні мала недиференційований характер і застосовувалася автоматично. В іншій справі «Фродль проти Австрії»² засуджений до довічного позбавлення волі скаржився на те, що на підставі ст. 22 Закону про вибори у Федеральні збори йому було відмовлено в реєстрації для голосування на місцевих виборах. Стаття 22, яка згодом була замінена, передбачає, що ув'язнені, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі більше ніж один рік за умисні злочини, позбавляються права голосування. Суд зазначив, що австрійські норми про заборону на голосування були сформульовані більш вузько, ніж у справі Хьорста. Тим не менш, Суд вирішив, що норми зазначеного закону не відповідали Конвенції, бо, на думку Суду, рішення про позбавлення права голосувати повинно прийматися суддею, а в цій справі відсутній будь-який зв'язок між вчиненим злочином і питаннями, що належать до виборів і демократичних інститутів.

З приводу дотримання ст. 3 Першого Протоколу до Конвенції Суд нагадав, що позбавлення виборчих прав може бути передбачено тільки

¹ Решение по делу «Скополла против Италии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hr-lawyers.org/ru/index.php?id=1213183154>.

² Решение по делу «Фродль против Австрии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/12182407/>.

для обмеженої групи злочинців, які відбувають тривалі терміни позбавлення волі; між фактами, покладеними в основу осуду, і санкцією у вигляді позбавлення виборчих прав повинен бути прямий зв'язок; і така міра повинна переважно застосовуватися не внаслідок дії закону, а за рішенням судді за результатами судового розгляду. Положення про позбавлення ув'язнених виборчих прав у справі заявника переслідували цілі запобігання злочинам шляхом застосування покарань у зв'язку з поведінкою засуджених та сприяння цивільній відповідальності та поваги принципу верховенства права. ЄСПЛ не бачить підстав вважати ці цілі неспроможними або несумісними з Конвенцією як такі. Положення про позбавлення виборчих прав, передбачене ст. 22 Закону про вибори у Федеральні збори, є більш докладним, ніж положення, застосовані у справі Хьорста. Воно застосовується не автоматично до всіх ув'язнених, але тільки до тих, хто був засуджений до позбавлення волі більш ніж на один рік за умисні злочини. Проте воно не відповідає всім критеріям, встановленим у справі Хьорста. Згідно з тестом Хьорста *важливо, щоб рішення про позбавлення виборчих прав приймалося суддею з урахуванням всіх конкретних обставин і був зв'язок між злочином і питаннями виборів та демократичних інститутів*. Істотна мета цих критеріїв полягала у встановленні того, що позбавлення виборчих прав є винятком, навіть у справах засуджених, та забезпеченні того, щоб воно супроводжувалося конкретними мотивами, викладеними в індивідуальному рішенні, яке роз'яснює, чому при обставинах конкретної справи позбавлення виборчих прав було необхідним. Принцип пропорційності вимагає видимого та достатнього зв'язку між поведінкою і обставинами зацікавленої особи. Однак такий зв'язок був відсутній в законодавчих положеннях, згідно з якими заявник був позбавлений виборчого права.

У справі «Анчугов і Гладков проти Росії»¹ ЄСПЛ угледів порушення Конвенції у зв'язку із заборонаю ув'язненням реалізовувати своє активне виборче право. Основне, що відрізняє дану справу від справи Хьорста, так це те, що ув'язнені в Росії не мають права голосувати через положення ч. 3 ст. 32 Конституції Російської Федерації,

¹ Решение по делу «Анчугов и Гладков против России» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://european-court.ru/tag/anchugov-i-gladkov-protiv-rossii/>.

яка, зокрема, передбачає, що не мають права обирати і бути обраними громадяни, які утримуються в місцях позбавлення волі за вироком суду.

Російська влада особливо підкреслила цей фактор, пославшись на найвищу юридичну силу Конституції і факт її прийняття на всенародному голосуванні. Суд, по-перше, зазначив, що в його правозастосовчій практиці склався підхід, згідно з яким держава несе відповідальність за ст. 1 Конвенції (зобов'язання дотримуватися прав людини) незалежно від виду акта, що порушує права, передбачені Конвенцією та Протоколами до неї. По-друге, Суд визнав аргумент про прийняття Конституції за результатами волевиявлення народу недостатньо обґрунтованим, оскільки російська влада не надала матеріалів, які б продемонстрували, що питання про позбавлення ув'язнених виборчого права дійсно обговорювалося, а конфліктуючі інтереси належним чином зважувалися. Суд також прокоментував ще один аргумент влади Росії, пов'язаний з конституційним характером заборони, а саме складність процедури зміни конституційних положень про права людини. Він зазначив, що його роль полягає в оцінці того, наскільки заборона відповідає вимогам Конвенції, російська ж влада може обрати будь-який доступний їм спосіб усунути порушення (приміром, зазначив ЄСПЛ, тлумачення Конституційним Судом Російської Федерації конституційних положень таким чином, щоб останні не суперечили Конвенції). В обґрунтування свого рішення ЄСПЛ посилається на п. 3 ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, в якому встановлено, що в кожній національній пенітенціарній системі повинен передбачатися режим для ув'язнених, основною метою якого є їх душевне виправлення, соціальне перевиховання і реабілітація.

Доволі цікавими в наведеній справі були й обґрунтування доцільності обмежень виборчих прав державою-відповідачем, оскільки подібні підстави називаються як аргумент і в Україні. Так, Уряд посилався на існування неформальної ієрархії у виправних установах майже в кожній державі, що призводить до того, що з боку ватажків злочинного світу на осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, може чинитися тиск, здатний негативно впливати на свободу

і об'єктивність вибору останніх при голосуванні, тому що розглядуване обмеження також направлено на запобігання подібній ситуації. Крім того, засуджені в місцях позбавлення волі мають обмежений доступ до інформації порівняно з особами, які перебувають на волі, і отже, їх вибір може бути спотворений також відсутністю достатньої інформації про кандидатів.

Далі Росія як держава-відповідач без розумного пояснення причин позбавлення своїх громадян виборчих прав стверджує, що оскаржувані обмеження виборчих прав засуджених російських громадян є сумірним переслідуваним кримінально-правовим цілям. Росія заявляє, що кількість засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, незрівнянно менше загальної кількості російських громадян, тому не можна стверджувати, що ч. 3 ст. 32 Конституції РФ перешкоджає вільному вираженню думки народу Росії. Більше того, Уряд сумнівається щодо можливості побудови громадянського суспільства і правової держави на основі вибору, зробленого тими, хто, вчинивши тяжкі злочини, протиставив себе інтересам суспільства і продемонстрував в крайній формі свою неповагу суспільству.

Окремі фахівці в Україні також визнають, що факт вчинення особою злочину та відбування нею покарання в місцях позбавлення волі є досить вагомою підставою для обмеження чи позбавлення цієї категорії громадян активного виборчого права. Виходячи зі змісту ч. 3 ст. 63 Конституції України, обмеження активного виборчого права засуджених може бути здійснене двома шляхами: а) чинним законодавством України; б) вироком суду. Для України найбільш сприятливим є перший шлях позбавлення засуджених виборчого права, оскільки позбавлення виборчого права цієї категорії громадян вироком суду поставить засуджених у нерівні умови під час відбування ними кримінальних покарань, оскільки по відношенню до значної кількості засуджених вирок вже вступив в законну силу і обмеження виборчих прав в ньому не передбачено, не дивлячись на вчинення ними злочину¹. Але, на наш

¹ Осауленко, О. І. Відповідність виборчого права засуджених загальнодержавним і суспільним інтересам [Текст] / О. І. Осауленко // Теоретичні та прикладні проблеми реалізації виборчого права засудженими / ред.: А. О. Сухоруков, О. О. Брягін. – К., 2005. – С. 5–6.

погляд, ці пропозиції є застарілими та не відповідають загально визначеній практиці й стандартам забезпечення виборчих прав засуджених, особливо з урахуванням останніх тенденцій у цій сфері.

Наведена практика ЄСПЛ дозволяє стверджувати про сформованість основних положень щодо визначення обсягу та характеру прав обмежень засуджених, які стосуються їх виборчих прав. Перш за все це призначення такого обмеження судовим рішенням і виключно з урахуванням обставин, які стосуються конкретної особи та її поведінки. По-друге, має бути присутнім прямий зв'язок між виборами та злочином. Лише таким чином можна забезпечити відповідність національної правової системи положенням Конвенції та запровадити неухильне дотримання прав і свобод людини, незважаючи на її перебування в місцях позбавлення волі.

Медичні права засуджених

За офіційними даними, з огляду на значну кількість засуджених, хворих на соматичні та психічні захворювання, поширення серед засуджених інфекційних хвороб, насамперед ВІЛ-інфекції, залишається гострою проблемою забезпечення таких осіб належною медичною допомогою. Заклади охорони здоров'я ДКВС України створені на базі колишніх установ виконання покарань, будівлі і споруди яких не відповідають вимогам державних будівельних норм.

Нагальною є потреба у створенні багатопрофільної лікарні для надання стаціонарної допомоги засудженим жінкам. На даний час у закладах охорони здоров'я ДКВС України для надання такої медичної допомоги функціонують лише окремі палати.

Проблемним питанням є забезпечення санітарним автотранспортом закладів охорони здоров'я ДКВС України для надання спеціалізованої медичної допомоги і своєчасної госпіталізації хворих до закладів охорони здоров'я МОЗ України, а також недопущення поширення інфекційних та паразитарних захворювань в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах.

Протягом останніх років залишається високим рівень смертності та летальності від СНІДу та ВІЛ-асоційованого туберкульозу.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини за результатами проведених моніторинрів визначив значно ширше коло проблем та надав низку рекомендації щодо їх усунення, серед яких розкриваються як різні аспекти удосконалення матеріальної бази, так і питання правового забезпечення надання медичної допомоги. Констатуються значні порушення прав засуджених на охорону здоров'я¹.

Аналогічні порушення права засуджених на медичну допомогу відзначаються й прокуратурою, що здійснює нагляд за органами і установами виконання покарань: за матеріалами прокурорських перевірок

¹ Стан забезпечення права на медичну допомогу у слідчих ізоляторах Державної пенітенціарної служби України: Спеціальна доповідь з питань реалізації національного превентивного механізму [Текст] // Уповноважений Верховної Ради України з прав людини : офіц. вид. – К., 2013. – 88 с.

основними недоліками в організації охорони здоров'я є неукомплектованість штату медичних працівників, недостатня кількість необхідних ліків, несвоєчасне виявлення, діагностування та профілактика захворювань, незабезпечення належного лікування у слідчих ізоляторах осіб, хворих на туберкульоз, інші інфекційні хвороби, лікування осіб, які страждають психічними аномаліями¹.

Відвідування установ виконання покарань спостережними комісіями також показали непоодинокі випадки неналежного надання медичної допомоги. Зокрема, це стосується проблеми щодо проведення аналізів на визначення гепатитів, доступу до стоматологічної допомоги.

Так, з огляду на значну кількість засуджених, хворих на соматичні та психічні захворювання, поширення серед засуджених інфекційних хвороб, насамперед туберкульозу та ВІЛ/СНІДу, залишається гострою проблема забезпечення таких засуджених належною медичною допомогою. Не вирішено питання стаціонарного лікування засуджених жінок у закладах охорони здоров'я ДПтС України, проблемним питанням є забезпечення санітарним автотранспортом для надання спеціалізованої медичної допомоги і своєчасної госпіталізації хворих до територіальних закладів МОЗ України, а також недопущення поширення інфекційних та паразитарних захворювань в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. Крім того, недостатній рівень фінансування заходів медико-санітарного обслуговування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, не дає можливості проводити в необхідному обсязі протиепідемічні заходи. Понад 80 % медичного обладнання вичерпало свій ресурс і морально застаріло, що унеможливує своєчасне та на належному рівні діагностування і лікування хворих².

Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи по-

¹ Серета, Г. Проблеми забезпечення прав ув'язнених у кримінально-виконавчій системі України [Текст] / Г. Серета // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2013. – №4. – С. 22.

² Стан забезпечення прав і свобод засуджених в установах виконання покарань: результати моніторингу спостережних комісій [Текст]. – Полтава : Благодійна Орг-ція «Світло надії», 2014. – 52 с.

каранню після своїх інспектувань кримінально-виконавчих установ стосовно медичного забезпечення та охорони здоров'я засуджених надав низку рекомендацій, які стосуються в основному індивідуальних випадків та тенденцій, які спостерігаються у кримінально-виконавчих установах України¹. КЗК відзначив, що основними недоліками медичного забезпечення та охорони здоров'я є: неналежні умови для утримання людей, що призводить до створення сприятливих умов для поширення хвороб, зокрема туберкульозу; відсутність необхідних ліків, яка викликана недостатнім фінансуванням цього напрямку діяльності; неукомплектованість штату медичних працівників, їх недостатність для тієї кількості осіб, яка тримається в установах, як результат недостатності медичного персоналу – нерегулярні огляди ув'язнених, недостатні виявлення, діагностування та профілактика захворювань.

Серед рекомендацій КЗК, зокрема, зазначив:

– здійснити належний санітарно-гігієнічний стан й вентиляції в камерах для хворих на туберкульоз. Також слід потурбуватися про те, щоб такі ув'язнені могли підтримувати особисту гігієну, яку вимагає їхній стан здоров'я;

– покласти на МОЗ України більшу відповідальність щодо забезпечення послуг охорони здоров'я в українській пенітенціарній системі, включно з найманням на роботу медичного персоналу та наглядом за його діяльністю;

– необхідно, щоб клінічні рішення лікарів цих установ спиралися виключно на медичні критерії і щоб оцінку якості та ефективності їхньої роботи здійснювали органи охорони здоров'я.

У свою чергу, представники правозахисних організацій вказують на наявність дещо інших проблем: як свідчать результати моніторингу, у багатьох установах ДПтС України відсутня належна увага та відповідне медичне обслуговування ув'язнених, що страждають на тяжкі захворювання, яких лікують або в межах закладу, де вони відбувають покарання, або, в кращому випадку, в одній з медичних

¹ Доповідь Українському Уряду щодо візиту в Україну, здійсненого Європейським комітетом з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК) з 1 по 10 грудня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1379842217>.

установ ДПтС України. Однак останні часто не мають можливостей для належної медичної допомоги, і тоді, згідно із законом, ув'язнений має бути переведений до цивільної лікарні для адекватного лікування. Натомість адміністрація пенітенціарної установи не хоче цього робити, і змусити її може тільки рішення ЄСПЛ про тимчасові заходи відповідно до правила 39 Регламенту ЄСПЛ. Це рішення зобов'язує державу перевести хворого ув'язненого до профільної загальноцивільної лікарні.

Адекватна медична допомога має бути невідкладною, коли людина, яка відбуває покарання в установі ДПтС України, має важке захворювання, що входить до Переліку захворювань, які є підставою для подання в суди матеріалів для звільнення від подальшого відбування покарання. Перелік головним чином містить невиліковні захворювання, і більше того, в термінальній стадії. У таких випадках часто відсутня можливість зберегти людині життя.

Однією з причин відсутності своєчасного та належного лікування засуджених є підпорядкованість медичних установ ДПтС України адміністрації установ виконання покарань, а не Міністерству охорони здоров'я, що є проблемою, яка вимагає вирішення¹.

На думку інших фахівців, у царині прав людини є очевидним, що проблема відсутності вузькопрофільованих фахівців стає масштабною та призводить до збільшення рівня захворюваності та смертності у закладах позбавлення волі. Так, наприклад, у системі відсутні лікарі-онкологи та інші фахівці, які надають допомогу при смертельно небезпечних захворюваннях. За словами експертів, хворих з тяжкими захворюваннями переадресовують до лікарів, які надають платну медичну допомогу, у той же час процедури чи механізму взаємодії з такими фахівцями сьогодні немає. Зокрема, особливо гострою стає потреба у вузькопрофільованих фахівцях для ВІЛ-інфікованих осіб, які приймають замісну терапію.

Медичне обладнання та результати діагностики засуджених – це питання, яке потребує негайного вирішення. Саме тому, за твердженням правозахисників, уся система медицини має бути перепрофільована із

¹Порушення права в'язнів на охорону здоров'я та медичну допомогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1427750983>.

пенітенціарної у медицину загальної практики, адже сучасна ситуація створює умови для маніпуляцій збоку представників, залучених у процес надання медичної допомоги¹.

Спільним для всіх доповідей є те, що до основних проблемних аспектів віднесено:

- недостатнє фінансове забезпечення, що впливає й на умови тримання та профілактичні заходи;
- неналежа кваліфікація медичного персоналу та його чисельність;
- залежність медичного персоналу від системи виконання покарань;
- незадовільне нормативне визначення порядку проведення цієї діяльності, а також практичні прогалини здійснення визначених заходів.

Усе наведене доводить, що з часом проблеми медицини в системі виконання покарань, незважаючи на всі вжиті заходи, не зменшуються, а лише видозмінюються та набувають різного ступеня поширення серед широкого загалу. У свою чергу, впроваджені заходи мають лише точковий ефект та не впливають суттєво на зміну ситуації. Тому єдиним виходом із ситуації, яка склалась нині (з урахуванням й сучасних економічних умов держави та визнання необхідності корінного реформування медичного сектору), є перегляд організаційних засад та практики реалізації заходів з охорони здоров'я та медико-санітарного забезпечення в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, передача контролю над системою охорони здоров'я в органах і установах виконання покарань виключно МОЗ України, що дозволить позитивно вплинути на систему надання медичної допомоги, зокрема на протидію соціально небезпечним хворобам.

Порядок лікувально-профілактичної і санітарно-протиепідемічної роботи в місцях позбавлення волі визначається Основами законодавства України про охорону здоров'я. В УВП здійснюються: клінічне обстеження та нагляд за засудженими з метою оцінки стану здоров'я, при виявленні хвороб – надання медичної допомоги та встановлення

¹ Доступ до медичної допомоги у місцях несвободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khisr.kharkov.ua/index.php?id=1425562854>.

працездатності; амбулаторне, стаціонарне і спеціалізоване лікування в закладах охорони здоров'я ДКВС України.

До числа закладів охорони здоров'я ДКВС України належать: амбулаторія – заклад охорони здоров'я, що надає амбулаторну медичну допомогу за однією або декількома основними лікарськими спеціальностями; багатопрофільна лікарня – заклад охорони здоров'я, де хворим надається стаціонарна медична допомога за декількома лікарськими спеціальностями; лікарня – заклад охорони здоров'я, призначений для надання спеціалізованої (вторинної) медичної допомоги хворим. Лікарня може мати у своєму складі поліклініку (амбулаторію, амбулаторно-профілактичні відділення). Лікарня, призначена для медичного обслуговування засуджених, залежно від покладених функцій може мати найменування міжобласної; медична частина – заклад охорони здоров'я, призначений виключно для диспансерного нагляду та надання первинної медичної допомоги відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я; спеціалізована лікарня – заклад охорони здоров'я, де хворим надається стаціонарна медична допомога за однією лікарською спеціальністю.

Лікарняні заклади поділяються на спеціалізовані та багатопрофільні: спеціалізовані – це туберкульозна, дерматовенерологічна та психіатрична лікарні. До багатопрофільних належить лікарня для інвалідів I та II груп, які потребують постійного медичного нагляду та реабілітації.

Амбулаторно-поліклінічні заклади – це амбулаторія, амбулаторно-профілактичні відділення, медична частина установи виконання покарань, медична частина слідчого ізолятора, пункт охорони здоров'я, фельдшерський пункт, пункт охорони здоров'я дерматовенерологічний. Передбачається функціонування й фармацевтичних (аптечних) закладів: аптек, аптечних баз (складів), а також закладів охорони материнства і дитинства, до яких належить будинок дитини при установі виконання покарань.

У разі створення таких закладів при УВП оперативне управління їх діяльністю здійснюється відповідним начальником установи.

Таким чином, ДКВС України фактично намагається запровадити існування аналогу системи охорони здоров'я України у межах окремо

узятого відомства. Натомість подібне завдання вимагає врахування значної чисельності заходів, спрямованих на охорону здоров'я, різноманіття медичної допомоги та тягне за собою потребу у значному обсязі коштів. Однак у теперішній час видатки на охорону здоров'я в органах і установах виконання покарань, СІЗО навіть не виділяються окремим рядком в Державному бюджеті.

Що стосується реалізації завдання щодо загального керівництва й забезпечення вдосконалення охорони здоров'я та медико-санітарного забезпечення в органах і установах виконання покарань та СІЗО, то нині воно покладається на управління охорони здоров'я та медико-санітарного забезпечення ДПтС України. Саме вказане управління є ключовим суб'єктом належної організації охорони здоров'я в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, хоча фактично уся відповідальність за здоров'я засуджених покладається саме на начальників відповідних установ.

Оскільки на керівників установ виконання покарань покладається й ряд інших обов'язків (щодо безпосереднього виконання покарання, дотримання режиму, годування засуджених, їх залучення до праці тощо), питання охорони здоров'я далеко не завжди виступають на перший план, що призводить до порушень у медичній сфері. Крім того, це тягне за собою перебування медичного персоналу у підпорядкуванні саме керівництва закладу, що змінює пріоритети їх діяльності, особливо з урахуванням, що керівники медичних служб не просто працюють, а проходять службу в ДКВС України.

Окрему увагу слід приділити розгляду міжнародних стандартів та практики організації та здійснення заходів, спрямованих на охорону здоров'я засуджених і осіб, узятих під варту. До основних міжнародних документів, які так або інакше торкаються питань надання засудженим та особам, взятим під варту, необхідної медичної допомоги, слід віднести такі:

Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.;

Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання 1984 р.;

Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН від 30 серпня 1955 р.;

Основні принципи поводження з ув'язненими від 14 грудня 1990 р.;

Європейські пенітенціарні правила / Рекомендація № R(2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 11 січня 2006 р.;

Рекомендації з позиції лікарів щодо тортур, покарань та інших страждань, а також негуманного або принизливого лікування у зв'язку з арештом або утриманням у місцях ув'язнення (Токійська декларація) від 1 жовтня 1975 р.

Рекомендації, що містяться в цих актах, зводяться до такого.

Адміністрація пенітенціарних установ мусить забезпечувати охорону здоров'я всіх ув'язнених цих установ. Медичні послуги в пенітенціарних установах мусять організовуватися в тісній співпраці із цивільними органами охорони здоров'я громади чи країни.

Політика охорони здоров'я в пенітенціарних установах повинна бути невід'ємною частиною національної системи охорони здоров'я та сумісна з нею.

Ув'язнені мусять мати доступ до медичних послуг, які існують у країні, без дискримінації за ознакою їхнього правового становища. Медичні послуги в пенітенціарних установах мусять бути спрямовані на виявлення та лікування фізичних та психічних хвороб або дефектів, на які можуть страждати ув'язнені.

Усі необхідні медичні, хірургічні та психіатричні послуги, у тому числі наявні в цивільних установах, мають бути надані ув'язненим для цього.

Кожен пенітенціарний заклад мусить мати не менше одного лікаря, який має відповідну кваліфікацію лікаря-терапевта. Мусять вживатися заходи задля забезпечення при потребі термінової невідкладної допомоги доступу до послуг кваліфікованого лікаря. Якщо пенітенціарні установи не мають штатного лікаря, ці заклади повинен регулярно відвідувати лікар, який працює за сумісництвом. Кожна пенітенціарна установа повинна мати персонал, який має належну медичну підготовку. Кожному ув'язненому мусять бути доступні послуги кваліфікованих дантистів та окулістів.

Лікар або кваліфікована медична сестра, підлегла такому лікареві, повинні оглянути кожного ув'язненого відразу при поступленні, за

винятком випадків, коли в цьому явно немає необхідності. Лікар або кваліфікована медична сестра, підлегла такому лікареві, повинні обстежити ув'язненого при потребі при звільненні, а також повинні обстежувати ув'язнених завжди, коли це необхідно.

При огляді ув'язненого лікар або підлегла такому лікареві медична сестра мусять особливу увагу приділяти: дотриманню правил збереження лікарської таємниці; діагностиці фізичних або психічних хвороб та вжиттю всіх необхідних заходів для їх лікування та для продовження курсу лікування; реєстрації та доведенню до відома відповідної влади будь-яких ознак або свідощтв можливого жорстокого поводження з ув'язненими; лікуванню симптомів абстиненції після зловживання наркотиками, медичними препаратами або алкоголем; виявленню будь-якого психологічного або іншого стресу, пов'язаного з фактом позбавлення волі; ізоляції ув'язнених, щодо яких є підозри інфекційних та інших заразних хвороб, на термін збереження інфекції та забезпеченню їхнього належного лікування; забезпеченню того, щоб ВІЛ-інфіковані ув'язнені не були ізольовані винятково із цієї причини; виявленню фізичних або психічних вад, які можуть перешкоджати реінтеграції в суспільстві після звільнення; визначенню придатності кожного ув'язненого до роботи або фізичних навантажень; та домовленостям із цивільними установами щодо продовження будь-якого необхідного медичного або психіатричного лікування після звільнення, якщо ув'язнені дають згоду на такі домовленості.

Лікар має піклуватися про фізичне та психічне здоров'я ув'язнених та обстежує в умовах та із частотою, яка відповідає стандартам охорони здоров'я в суспільстві, всіх хворих ув'язнених, усіх, хто звернувся з нездужанням або травмою, і будь-якого ув'язненого, якому приділяється особлива увага.

Лікар або підлегла такому лікареві медична сестра мусять звертати особливу увагу на здоров'я ув'язнених, які утримуються в одиночному ув'язненні, повинні щодня відвідувати їх і надавати їм невідкладну медичну допомогу та лікування на прохання таких ув'язнених або співробітників пенітенціарної установи.

Лікар має доповідати директорові про всі випадки, коли можна припустити, що продовження ув'язнення або будь-які умови утриман-

ня, включаючи умови одиночного ув'язнення, ставлять під загрозу фізичне або психічне здоров'я ув'язненого. Лікар або інший компетентний орган влади регулярно інспектує, збирає інформацію, при необхідності в інші способи, та консультує директора про: кількість, якість, приготування та видачу харчування і води; санітарно-гігієнічний стан установи та серед ув'язнених; стан каналізації, опалення, освітлення та вентиляції в установі; придатності та чистоти одягу і постільних принадлежностей ув'язнених.

Директор пенітенціарного закладу має розглянути доповіді та висновки, представлені лікарем або іншим уповноваженим органом, і у випадку згоди із представленими рекомендаціями має вжити негайних заходів на їх виконання. Якщо виконання рекомендацій лікаря не входять до сфери повноважень директора або якщо директор не згодний з ними, то він мусить негайно направити висновок лікаря та свій особистий рапорт до вищого органу.

Якщо в пенітенціарній установі не можливо надати спеціалізоване лікування хворим, яким воно потрібне, такі хворі мають бути переведені до спеціалізованої установи або цивільної лікарні.

Якщо пенітенціарна установа має власну лікарню, вона мусить бути достатньо укомплектована персоналом та устаткуванням для належного догляду та лікування ув'язнених, яких направляють до цієї лікарні.

У своїх рішеннях ЄСПЛ зазначає, що ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) покладає на державу обов'язок дбати про фізичне благополуччя осіб, яких позбавлено свободи. Суд погоджується з тим, що якість медичної допомоги в закладах охорони здоров'я пенітенціарних установ, можливо, не завжди такого ж рівня, як та, що надається в найкращих установах загального медичного обслуговування. Однак держава повинна забезпечити належну охорону здоров'я та благополуччя осіб, узятих під варту, зокрема, шляхом забезпечення їм необхідної медичної допомоги (рішення у справах «Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland) [ВП], заява № 30210/96, п. 94, ECHR 2000-XI, і «Гуртадо проти Швейцарії» (Hurtado v. Switzerland) від 28 січня 1994 р., серія А, № 280-А).

Якщо державні органи вирішили взяти під варту і тримати під вартою серйозно хвору особу, вони повинні особливо подбати про те, щоб умови тримання її під вартою відповідали її особливим потребам, викликаним інвалідністю (рішення у справах «Прайс проти Сполученого Королівства» (Price v. the United Kingdom), заява № 33394/96, п. 30, ECHR 2001-VII, і «Фарбтух проти Латвії» (Farbtuhs v. Latvia), заява № 4672/02, п. 56, від 2 грудня 2004 р.).

Лише той факт, що ув'язненого оглянув лікар і призначив певне лікування, не може автоматично привести до висновку, що медична допомога була адекватною (рішення у справі «Гумматов проти Азербайджану» (Hummatov v. Azerbaijan), заяви № 9852/03 і № 13413/04, п. 116, від 29 листопада 2007 р.). Державні органи повинні також забезпечити всебічний облік даних про стан здоров'я ув'язненого та про лікування, яке він отримував під час тримання його під вартою (наприклад, рішення у справі «Худобін проти Росії» (Chudobin v. Russia), заява № 59696/00, п. 83, ECHR 2006-XII (витяги)), оперативність і правильність постановки діагнозу та надання допомоги (рішення у справах «Гумматов проти Азербайджану» (Hummatov v. Azerbaijan), п. 115, та «Мельник проти України» (Melnik v. Ukraine), пп. 104–106), а також, коли цього вимагає медичний стан, забезпечити регулярний і систематичний нагляд поряд із комплексною стратегією лікування, мета якої полягає не лише в реагуванні на симптоматичному рівні, а й у подоланні наявних в ув'язненого хвороб або недопущенні їх загострення (рішення у справі «Гумматов проти Азербайджану» (Hummatov v. Azerbaijan), пп. 109, 114; рішення у справах «Сарбан проти Молдови» (Sarban v. Moldova), заява № 3456/05, п. 79, від 4 жовтня 2005 р., і «Попов проти Росії» (Popov v. Russia), заява № 26853/04, п. 211, від 13 липня 2006 р.). Державні органи повинні також довести, що було створено необхідні умови для фактичного виконання призначеної схеми лікування (рішення у справі «Гумматов проти Азербайджану» (Hummatov v. Azerbaijan), п. 116, та рішення у справі «Голомйов проти Молдови» (Holomiov v. Moldova), заява № 30649/05, п. 117, від 7 листопада 2006 р.).

Таким чином, наведені стандарти покладають саме на адміністрацію установ виконання покарань обов'язок забезпечити належну

медичну допомогу. При цьому вимоги, щоб це здійснювалось виключно медичними службами установ в них немає, стандарти вказують на можливість здійснення медичної допомоги як безпосередньо в умовах в'язниць, так і за їх межами. Але в першому випадку рівень та якість наданої допомоги має відповідати загально визнаним стандартам, а це вимагає значних матеріальних витрат. Тому значна кількість країн пішли іншим шляхом та здійснюють ці заходи за рахунок залучення цивільних медичних закладів.

Вивчення міжнародного досвіду країн колишнього СРСР, Європи, США свідчить про наявність різних підходів в організації медичного обслуговування в пенітенціарних службах. Так, реалізацію функції медичного обслуговування можна умовно розділити на три моделі:

1. Відомча – при якій персонал, що надає медичну допомогу у виправних установах, знаходиться в штаті і управлінні кримінально-виконавчої системи. Концентрація кадрових, матеріальних, фінансових активів системи пенітенціарної охорони здоров'я знаходиться в розпорядженні системи виконання покарань. Нормативно-правове супроводження порядку медичного забезпечення та оцінки його якості, як правило, також закріплено за системою виконання покарань.

Зараз ця система існує в Україні, Росії, інших країнах колишнього СРСР, Азії, деяких країнах Європи (Ірландія, Албанія).

Основною перевагою відомчої системи є відносно низькі фінансові витрати. Також є переваги в дотриманні режимних заходів в установах і в більш високій соціальній захищеності медичного персоналу установ виконання покарань. Наприклад, у багатьох країнах з метою залучення та збереження медичного персоналу в кримінально-виконавчій системі передбачено ряд мотиваційних заходів (надання службового житла, здійснення медичного страхування медичних працівників та ін.).

При всіх позитивних моментах відомча система має серйозні недоліки. Так, наявність атестованих медичних працівників, закритість системи, нестача зовнішнього контролю за медичним забезпеченням наглядовими органами та незалежними громадськими організаціями обумовлює так звану «подвійну лояльність», тобто, необхідність дотримання інтересів керівництва установ та органів виконання покарань

на шкоду інтересам хворого, що міститься в місцях позбавлення волі, а також можливе використання хвороби і відмова в ліках як метод впливу. Відзначається також низька наступність медичної допомоги та активної диспансеризації хворих з соціально-значущими захворюваннями після звільнення.

2. Позавідомча – надання медичної допомоги здійснюється сторонніми організаціями (комерційною або громадською системою охорони здоров'я). Допомогу надають медичні заклади, які не перебувають у підпорядкуванні пенітенціарної системи. Фінансування може бути організоване за різними схемами, при цьому чим ближче обсяг медичного забезпечення до національних стандартів, тим дорожче він коштує державі і перевищує аналогічні витрати в цивільній охороні здоров'я.

Ця модель успішно існує в Норвегії, Англії, Франції, Австралії. У перехідному періоді перебувають Іспанія і Шотландія.

За наявності такої системи створюються умови для підвищення якості медико-санітарної допомоги ув'язненим, з'являються можливості подальшого розвитку та вдосконалення системи захисту прав ув'язненого на надання якісної медичної допомоги.

Ув'язнені мають такий самий статус, як і всі громадяни країни. Медичні працівники взаємодіють з адміністрацією виправних установ, але незалежні від неї. При такій системі надається більш якісна медико-санітарна допомога в місцях позбавлення волі, забезпечується наступність у наданні медичної допомоги звільненим ув'язненим.

До її недоліків можна віднести складність управління, втрату спеціфічних знань, які були у тюремних медичних працівників, і високу вартість медичного забезпечення засуджених щодо інших громадян.

3. Змішаний варіант – застосовується в США і характеризується поєднанням організаційних компонентів обох вищевказаних систем.

Виправні заклади федерального рівня фінансуються з бюджету держави, медичні працівники перебувають у підпорядкуванні федерального органу виконавчої влади (наприклад, Міністерства юстиції), є державними службовцями, мають відповідні звання, що гарантує їх високу соціальну захищеність. Медичне забезпечення засуджених у виправних установах в деяких штатах (округах) побудовано так само,

як і на федеральному рівні, але фінансування здійснюється з бюджету штату. Медичну допомогу надають комерційні організації, які взяли зобов'язання щодо медичного забезпечення в рамках виділених коштів.

До переваг цієї системи певною мірою можна віднести зазначені вище переваги відомчої та позавідомчої системи. Аналогічними є й недоліки.

Необхідно зауважити, що більшість пострадянських країн висловлюють певні побоювання щодо доцільності кардинальної зміни порядку впровадження заходів з охорони здоров'я засуджених та осіб, узятих під варту, тому намагаються провести реформи, що не впливають суттєво на нього. Приміром, для вирішення наявних проблем у напрямку організації охорони здоров'я в місцях позбавлення волі у 2012 р. Федеральною службою виконання покарань Росії була розроблена та експериментально випробувана модель внутрішньовідомчого вдосконалення організаційно-структурної побудови медичної служби. Модель передбачала створення єдиної, централізованої системи, до якої входили: структурний підрозділ ФСВП Росії, що здійснював пряме керівництво всім медико-санітарним забезпеченням, і безпосередньо підпорядковані йому багато-профільні лікувально-профілактичні заклади. При цьому медичні підрозділи були виведені з підпорядкування начальників слідчих ізоляторів і виправних установ¹. Перехід до цієї форми охорони здоров'я в органах і установах виконання покарань відбувся у 2014 р.

Але значних позитивних зрушень досягнуто не було, що підтверджується не лише аналізом діяльності у напрямі надання медичної допомоги засудженим та особам, узятим під варту², а й численними

¹ Специальный доклад Уполномоченного по правам человека в Московской области «О соблюдении прав граждан, содержащихся в местах принудительного содержания, на медицинскую помощь» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://urpchosobl.ru/deyatelnost-upolnomochennogo/doklady/?ELEMENT_ID=8916.

² Див., прим.: Архипелаг «МедЛАГ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kasparov.ru/material.php?id=5513DFAF25E51§ion_id=43452FA6D4743; Росздравнадзор не реагирует на жалобы заключенных на плохую медпомощь в Забайкалье [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kasparov.ru/material.php?id=5502F84CE7F24>; Светлое будущее тюремной медицины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fsin-russia.ru/index.php?showtopic=3049&st=660>; Доклад о результатах и основных направлениях деятельности Федеральной службы исполнения наказаний [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fsin.su/structure/inspector/iao/Doklad/DROND%202015-2017.pdf>; Ждем реакции ФСИН России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gulagu.net/profile/6544/open_letters/5405.html.

рішеннями Європейського Суду з прав людини. Це зумовлено тим, що подібне переформатування підпорядкованості не вирішує проблеми фінансування, якості та різноманіття різних форм профілактики й надання медичної допомоги. Так само сталими залишаються й питання взаємовідносин медичного персоналу з керівництвом установ виконання покарань. У підсумку російська модель реформування в'язничної медицини не досягла поставлених завдань.

Тому навряд чи подібний шлях перетворень медичної сфери є доцільним для України. Тим більше, що прагнення України до втілення суттєвих реформ цивільної медичної галузі може створити становище, при якому відомча медицина опиниться у ізольованому стані та на рівні, що не відповідає існуючому у вільному суспільстві.

В інших країнах світу спостерігається децю інша тенденція – пенітенціарні медичні служби все більше об'єднуються з цивільними службами охорони здоров'я, а не залишаються ізольованими¹.

Вже протягом ряду років системи надання медичної допомоги ув'язненим декількох країн характеризуються однією спільною і незвичайною особливістю: їх система знаходиться в підпорядкуванні міністерства охорони здоров'я, а не того міністерства, яке відповідає за місця позбавлення волі. Назвемо ці країни в тому порядку, в якому вони за часом вводили ці зміни: Норвегія, Франція, Новий Південний Уельс (штат в Австралії), Англія й Уельс в Сполученому Королівстві. Такий перехід відбувався в різний час. Наприклад, у випадку Норвегії пенітенціарна охорона здоров'я перебуває у віданні національної служби охорони здоров'я з 1988 р. В Англії та Уельсі цей процес почався в 2000 р., а закінчився в 2006 р. Тепер ще кілька країн вивчають можливість або намір здійснити аналогічний перехід. Це, зокрема, Іспанія, Шотландія та ін.

Причини об'єднання пенітенціарної охорони здоров'я зі службою громадської охорони здоров'я або з місцевими службами медико-санітарної допомоги складні і багатогранні, але там, де такі реформи вже відбулися, вони включали такі міркування:

¹ Див, прим.: Пациент или заключенный: так ли важно, какое министерство отвечает за охрану здоровья заключенных? (аналитическая записка) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0016/150082/e94423r.pdf.

– *права людини*. Питання прав людини мають фундаментальне значення для обґрунтування необхідності такого виду реформи. Можна стверджувати, що окрема «система пенітенціарної охорони здоров'я» буде з більшою ймовірністю спочатку перебувати в нерівному становищі: наприклад, вона може бути в нерівному становищі з точки зору ресурсів або якості медико-санітарної допомоги, в порівнянні з цивільними установами, службами системи громадської охорони здоров'я.

Звичайно, відповідно до норм міжнародного законодавства ув'язнені мають право на «найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я» (Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ст. 12). У пенітенціарній системі медико-санітарної допомоги часто не вдається досягти такого рівня, і в Європі доповіді Європейського комітету з попередження тортур і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання за підсумками відвідування місць позбавлення волі в 45 державах – членах Ради Європи свідчать про наявність в деяких державах серйозних недоліків. У такому разі постає важливе питання: чи впливає з цього, що перехід у підпорядкування міністерства охорони здоров'я усуває або зменшує потенційне джерело несправедливості? Є які-небудь фактичні дані з цього приводу?

– *загальні питання, що викликають занепокоєність з приводу недостатньої якості медико-санітарної допомоги, що надається ув'язненим*. Занепокоєність, зокрема, пов'язана зі значною кількістю психічно нездорових людей, що знаходяться в ув'язненні, і недоліками в наданні їм допомоги, також є важливим фактором у багатьох пенітенціарних системах охорони здоров'я;

– *проблеми, що стосуються найму на роботу медичного персоналу для пенітенціарної служби*. У цей пункт входить побоювання того, що після роботи в пенітенціарній системі медпрацівник опиниться у професійній ізоляції і з роками може наступити дискваліфікація;

– *загрози професійній ролі медичного персоналу*. Існує висока ймовірність тиску з боку керівництва на медперсонал, який приймають на роботу виключно за рішенням тюремної адміністрації або міністерства юстиції.

Пенітенціарні служби є державними службами, і їх слід розглядати як невід'ємну частину суспільства. Тому існування окремої системи охорони здоров'я для пенітенціарних установ увазі, що в одному з найважливіших аспектів служби пенітенціарні установи не є невід'ємною частиною суспільства. Всесвітня організація охорони здоров'я і Рада Європи настійно рекомендують встановити тісніші зв'язки між тюремною і громадською охороною здоров'я.

Зростає розуміння того, що тісніша співпраця між міністерством юстиції та міністерством охорони здоров'я або ще більше – перехід системи пенітенціарної охорони здоров'я в підпорядкування міністерства охорони здоров'я як переважного «місця прописки» цієї системи, є варіанти, що дають потрібний позитивний ефект.

Саме з урахуванням вищевказаних обставин, а також позитивних результатів, отриманих під час впровадження реформувальних медичного сектору системи виконання кримінальних покарань шляхом покладання відповідальності за нього на цивільні заклади охорони здоров'я група експертів ВООЗ у 2014 р. склала «Розумне стратегічне керівництво охороною здоров'я в місцях позбавлення волі в XXI столітті: короткий аналітичний огляд з питання організації пенітенціарної охорони здоров'я». У цьому документі зазначається, що підтримуючи нову Європейську політику охорони здоров'я Здоров'я-2020, так само як і положення документів ВООЗ «Дорожня карта з попередження та боротьби з лікарняно-стійким туберкульозом на 2011–2015 рр. (86)», Європейський план дій з ВІЛ / СНІДу на 2012–2015 рр. (87) і Комплексний план дій в галузі психічного здоров'я на 2013–2020 рр., прийнятих на шістьдесят шостій сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я 27 травня 2013 р. (88), а також беручи до уваги План дій з реалізації Європейської стратегії профілактики та боротьби з неінфекційними захворюваннями 2012–2016 рр. (89) і Резолюцію 2005 р. щодо попередження травматизму в Європейському регіоні ВООЗ (90), і відповідно до рекомендацій і норм Ради Європи з охорони здоров'я в місцях позбавлення волі та на підтримку цих рекомендацій і норм, Група експертів займає таку позицію щодо організації пенітенціарної охорони здоров'я:

1. Організація та координація роботи всіх зацікавлених відомств і ресурсів, задіяних в охороні здоров'я і благополуччя ув'язнених, є загальнодержавним обов'язком.

2. Надавати медико-санітарні послуги в місцях позбавлення волі та бути підзвітними за їх надання, а також відстоювати необхідність забезпечення здорових умов в місцях позбавлення волі повинні міністерства охорони здоров'я¹.

Детальний аналіз нормативно-правових актів, в яких розкривається питання забезпечення медичних прав засуджених та осіб, що утримуються під вартою, дає можливість вказати, що нині існує доволі велика кількість правових актів. До них слід віднести:

- Кримінально-виконавчий кодекс України;
- Закон України «Про попереднє ув'язнення»;
- Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»;
- Перелік закладів охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 21 березня 2013 р. №499/5;
- Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. №2186/5;
- Порядок організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, затверджений наказом Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України від 15 серпня 2014 р. №1348/5/572;
- Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджені наказом Міністерства юстиції України №460/5 від 18 березня 2013 р.;
- Порядок взаємодії закладів охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України із закладами охорони здоров'я з питань надання медичної допомоги особам, узятим під варту, затверджений наказом Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 10 лютого 2012 р. №239/5/104;
- Порядок взаємодії закладів охорони здоров'я, органів внутрішніх справ, слідчих ізоляторів і виправних центрів щодо забезпечення без-

¹ Разумное стратегическое руководство охраны здоровья в местах лишения свободы в XXI веке: Краткий аналитический обзор по вопросу организации пенитенциарного здравоохранения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0009/247329/Good-governance-for-prison-health-in-the-21st-century-Rus.pdf.

перервності лікування препаратами замісної підтримувальної терапії, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Державної служби з контролю за наркотиками від 22 жовтня 2012 р. № 821/937/1549/5/156;

– Порядок взаємодії закладів охорони здоров'я, територіальних органів внутрішніх справ, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів в частині забезпечення наступності диспансерного спостереження за ВІЛ-позитивними особами, здійснення клініко-лабораторного моніторингу за перебігом захворювання та проведення антиретровірусної терапії, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України від 5 вересня 2012 р. № 692/775/1311/5;

– Інструкція про порядок профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини в закладах Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджена 23 листопада 2007 р. наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства праці та соціальної політики України № 740/1030/4154/321/614а;

– Інструкція про порядок надання медико-соціальної допомоги ВІЛ-інфікованим дітям, затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства праці та соціальної політики України від 23 листопада 2007 р. № 740/1030/4154/321/614а.

Аналіз змісту наведених відомчих нормативних актів дозволяє зробити висновок, що, на жаль, нормативно в системі виконання кримінальних покарань врегульовані лише окремі аспекти організації та документування профілактики й лікування засуджених та осіб, узятих під варту, комплексність у вирішенні цієї проблеми у теперішній час відсутня. Це створює додаткові складнощі у практичних працівників, оскільки через брак лікарів усіх необхідних спеціальностей вони вимушені користуватися доволі значною кількістю нормативних актів при проведенні професійної діяльності та бути

спеціалістами значно ширшого профілю, ніж це передбачено кваліфікаційними вимогами. У підсумку або знання працівників є обмеженими, або якість наданої допомоги й профілактичних заходів набуває суто формального характеру.

Крім того, в нормативних актах не враховано тієї обставини, що охорона здоров'я, особливо у в'язницях, не повинна обмежуватися лише лікуванням, а має бути розрахована й на превенцію. Але чинні нормативні акти не містять фактично й згадки про таке важливе завдання.

Незважаючи на значну кількість нормативно-правових актів, які стосуються питань охорони здоров'я в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, редакція всіх статей та пунктів, присвячених охороні здоров'я засуджених, має надто диспозитивний характер та не передбачає процедури медичного обслуговування засуджених, його обов'язковості, періодичності та обсягу. Крім того, ані законодавство України, ані нормативні акти відомчого характеру не містять положень щодо відповідальності посадових та службових осіб кримінально-виконавчої служби за неналежне медичне обслуговування засуджених та за заподіяння шкоди здоров'ю засуджених.

Національні нормативні акти приведені у відповідність до міжнародних, побудували, так би мовити, «фасад», за яким в дійсності знаходиться повна розруха та попрання прав особи. Національні нормативні акти фактично не вимагають їх виконання і за таке невиконання не передбачено жодної відповідальності.

У цьому, власне, і полягає відмінність вітчизняної системи правового регулювання відносин з виконання і відбування покарань від системи міжнародних актів. Європейський досвід передбачає та припускає індивідуальний підхід до конкретних випадків та ситуацій при виконанні покарань. Національне законодавство обмежується встановленням загальних правил, які не є гнучкими та не припускають можливості індивідуалізації та реагування на фактичні обставини.

Водночас виникає обґрунтований сумнів щодо доцільності існування такої великої кількості нормативних актів, що не вирішують

проблем і не передбачають спеціальних процедур проведення тих або інших заходів, спрямованих на охорону здоров'я засуджених і осіб, узятих під варту.

Серед варіантів вирішення окреслених у розділі проблем, на нашу думку, найбільш доцільним є варіант реалізації рекомендацій міжнародних та національних експертів щодо підпорядкування медичної служби органів і установ виконання покарань Міністерству охорони здоров'я. Це вимагатиме скасування спеціальних нормативних актів відомчого характеру та регламентування лише правил допуску, забезпечення безпеки медичних працівників й загальних правил здійснення ними професійної діяльності.

Розділ 6

Право засуджених на освіту

Право на освіту належить до числа основних прав громадян, закріплених Конституцією України (ст. 53). Це право зберігається також за громадянами, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, але з деякими обмеженнями, обумовленими їх особливим правовим положенням. Право засуджених на освіту посідає важливе місце в системі їх прав, оскільки це право забезпечує всебічний розвиток особистості як найвищої соціальної цінності суспільстві. Для розвитку особистості повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурентній основі (ст. 16 Конституції України).

Згідно з ч. 1 ст. 125 КВК України у колоніях відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Відповідно до Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схваленої Указом Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012, передбачена низка важливих завдань, серед яких є забезпечення засуджених можливістю здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах установ виконання покарань, яке ґрунтується на Конституції України.

Відповідно до Закону України «Про освіту» освітні програми поділяються на загальноосвітні і професійні. Загальноосвітні програми спрямовані на вирішення завдань формування та вирішення завдань формування загальної культури особистості, адаптації її до життя в суспільстві, на створення основи для усвідомленого вибору та за-

своєння професійних освітніх програм, а професійні – на підготовку спеціалістів відповідної кваліфікації¹.

Закон України «Про освіту» регулює суспільні відносини в галузі навчання, виховання, професійної, загальнокультурної підготовки громадян України. Варто зазначити, що одним із важливих елементів суспільних відносин у галузі навчання є положення про те, що громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я та інших обставин. Для засуджених осіб це право забезпечується розгалуженою мережею загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів в установах виконання та відбування покарання; створенням умов для вибору профілю навчання відповідно до здібностей та інтересів; різними формами навчання – очною, вечірньою, дистанційною, а також педагогічним патронажем. Для одержання документа про освіту засуджені мають право на державну атестацію.

Сучасна організація навчання осіб, позбавлених волі, регулюється спільним наказом від 10 червня 2014 р. № 691/897/5 Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України». Відповідно до зазначеного наказу адміністрація веде облік засуджених, у яких відсутня базова або повна загальна середня освіта, та забезпечує умови для одержання освіти. Згідно з цим наказом для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти, створюються умови для самоосвіти, надається можливість навчання в загальноосвітніх навчальних закладах колоній, які створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, відповідно до потреб у них і за наявності необхідної матеріально-технічної, науково-методичної бази, педагогіч-

¹ Яковець, І. С. Загальноосвітнє та професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі [Текст] / І. С. Яковець // Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 481.

них кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (ст. 125 КВК України).

О. О. Дука зазначає, що аналіз освітнього рівня засуджених, які зараз перебувають в установах виконання покарань, свідчить, що переважну кількість становлять особи, які мають повну загальну середню освіту (53,4%). Однак понад 47,1 тис. осіб потребують навчання в загальноосвітніх навчальних закладах при установах виконання покарань. Лише 25,4 % від загальної кількості засуджених осіб мають середню освіту та 8,4% середню спеціальну технічну освіту, тобто мають робітничу кваліфікацію. Вищу освіту мають 3,6 тис. осіб (3,5%), 912 осіб (0,8%) з яких – вищу технічну освіту¹.

Релевантною є практика Російській Федерації у цій сфері. Так, відповідно до ст. 112 Кримінально-виконавчого кодексу Російської Федерації у виправних органах організовується обов'язкове одержання засудженими до позбавлення волі, які не досягли 30 років, основної загальної освіти. А продовжувати навчання з метою одержання повної середньої загальної освіти засудженими не зобов'язують. Вони одержують її на добровільній основі².

Дисертаційним дослідженням С. В. Хуторної встановлено, що виявлені випадки, коли особи, які направляються за вироком суду в місця позбавлення волі, часто не вміють елементарно рахувати і писати, у зв'язку з чим гостро стоїть питання щодо отримання останніми базової загальної середньої освіти. У названому дослідженні зазначено, що станом на 1 лютого 2012 р. в УВП ДПтС України загальна кількість засуджених становила 16,8 тис. осіб, з яких 81% – особи віком до 35 років, при цьому 521 засуджений не мав початкової середньої освіти, 410 – базової середньої освіти; не мали повної середньої освіти 72 014 осіб та 163 засуджених були неписьменними³.

¹ Дука, О. О. Особливості реалізації конституційного права засуджених на освіту [Текст] / О. О. Дука // Бюл. М-ва юстиції України. – 2013. – № 7 (липень). – С. 147, 148.

² Белянинова, Ю. В. Коментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации [Текст] / Ю. В. Белянинова, С. В. Великанова, Л. В. Дудкина, В. С. Емельянов и др. – М. : Экзамен, 2006. – С. 352.

³ Хуторна, С. В. Загальноосвітнє навчання та його значення у виправленні засуджених [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. В. Хуторна ; Харк. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – С. 10.

В. Рудник зазначає, що більше половини засуджених мають низький рівень освіти, не мають спеціальності, хоча мають потребу, бажання отримати¹. Бажання отримати освіту засудженими в УВП не було реалізовано внаслідок того, що протягом 1992–1994 рр. більшість шкіл, що діяли при виправних колоніях, були реорганізовані у навчально-консультаційні, які не відповідали вимогам сучасної освіти.

Сучасні законодавчі акти закріплюють положення про те, що засуджені мають право на освіту. У цьому випадку вони набувають статусу суб'єктів права на освіту як здатність до правоволодіння, яке спрямоване в першу чергу на задоволення певних потреб та інтересів у сфері освіти. Реалізація потреб та інтересів у сфері освіти здійснюється в процесі правовідносин між державними органами освіти та споживачами освітніх послуг. Варто зазначити, що саме правовідносини виступають основною формою реалізації суб'єкта права (засудженого) на освіту.

Наявність у засудженої особи суб'єктивного права на освіту передбачає її здатність до правоволодіння та правореалізації. Сукупність цих здібностей складає поняття правосуб'єктності, яке розглядається як можливість особи бути суб'єктом правовідносин, тобто бути суб'єктом права на освіту. До складу правосуб'єктності входять правоздатність (як здатність мати право на освіту та певні обов'язки) та дієздатність (як здатність реалізувати самостійно свої права на освіту). Отже, правосуб'єктність є обов'язковою умовою правовідносин, до складу яких входить правоздатність, дієздатність та правовий статус засудженої особи, який передбачає право такої особи на освіту. Для переважної більшості населення в нашій державі особливо вища освіта стає недоступною, про що свідчать ціни за навчання з престижних спеціальностей у деяких вищих навчальних закладах України, котрі фактично є недосяжними для пересічного українського громадянина, а тим більше для особи, звільненої з місць позбавлення волі². Але незважа-

¹ Рудник, В. І. Щодо сутності кримінального покарання у вигляді позбавлення волі та поведіння із засудженими [Текст] / В. І. Рудник // 36. наук. пр. ДПС України. – 2001. – №4 (14). – С. 150.

² Боняк, В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні [Текст] : монографія / В. О. Боняк ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Д. : Ліра ЛТД, 2008. – С. 76.

ючи на це, Концепція державної політики передбачає сприяння в здобутті засудженими вищої освіти.

Відомо, що особи, які звільняються з місць позбавлення волі, матеріально незабезпечені і соціально незахищені. Тому при бажанні вчитись таким особам необхідно надавати необхідні пільги. На наш погляд, для таких осіб, які бажають вчитись у ВНЗ, необхідно надати можливість бути зарахованими на підготовчі курси (безоплатні) для вступу до ВНЗ. Після закінчення курсів таких осіб зараховують до навчання без належного оцінювання знань, а тільки за результатом співбесіди. Після зарахування на навчання у ВНЗ таким особам надається місце у гуртожитку (у разі потреби) та виплачується стипендія. Запропоноване нами положення має важливе значення і повинно бути закріплене в законодавчому порядку. Аналогічний процес зарахування осіб звільнених з місць позбавлення волі на заочну форму навчання.

Зарахована особа до навчального закладу стає носієм суб'єктивного права на отримання освіти, а навчальний заклад набуває суб'єктивного обов'язку забезпечити їй умови на отримання відповідного рівня освіти (правовідносини). У разі правомірної поведінки суб'єктивне правове регулювання вичерпує себе механізмом реалізації норм права. Право на освіту включає і право засуджених та звільнених з місць позбавлення волі на одержання не тільки доступної, але і якісної освіти.

Якість освітніх послуг пов'язана зі змінами, які відбуваються в суспільно-політичній, соціально-економічній сферах країни і вимагають відповідних змін в системі освіти, враховуючи нові технології освітніх процесів на основі досягнень в інформатиці і телекомунікації та досягнення з питань психології навчання, диференціації і індивідуалізації навчання тощо.

Модернізація освіти є сьогодні важливою компонентою сучасної політики України. Змінюються зміст та ідеологія освіти, змінюються й освітні технології. Вирішення цих завдань неможливе поза межами процесу інформатизації освіти. Тому інформаційно-комунікаційні технології стають сьогодні невід'ємною частиною єдиної системи освіти країни, яка має забезпечити вільний і оперативний доступ до

якісних освітніх ресурсів¹. Як підтвердженням цього є те, що змінами до КВК України засудженим дозволено користуватись мережею Інтернет.

Сучасна технологія модернізації організації вільного і оперативного доступу до навчально-виховного процесу повинна відповідати вимогам ринкової економіки та гуманізації. Це передбачає формування загальноосвітніх та професійних знань, вмінь, навичок як засобу розвитку природних здібностей засуджених, створення ситуації свободи вибору, демократизації стосунків викладачів і засуджених, перетворення засуджених на суб'єкт освітньої діяльності. Серед педагогічних технологій, які набули особливої актуальності на сучасному етапі поряд з попередніми, виділяють такі групи:

- інформаційні та комунікаційні технології навчання (дистанційне, використання інформаційних мереж ЗМІ та телекомунікаційного відео);

- інтерактивні – дискусії, конференції, дебати, рольові ігри, мозкові штурми, проектна діяльність тощо;

- традиційні – лекції, семінари, практична діяльність².

Інформаційні технології вимагають впровадження нових підходів до навчання осіб засуджених до позбавлення волі. Це не традиційна система навчального процесу, а така, яка спрямована на розвиток комунікативних, творчих, загальноосвітніх і професійно-технічних знань, потребу у самовдосконаленні, постійній самоосвіті. Сучасні технології – це форми і методи передачі інформації за допомогою новітніх засобів та пристроїв зв'язку (телебачення, комп'ютеризація, Інтернет та мобільна мережа зв'язку). Інформаційно-комунікативні технології включають сукупність методів, засобів і прийомів, що використовуються для добору, опрацювання, збереження передачі різноманітних даних і матеріалів, необхідних для підвищення ефективності різних видів діяльності і освітньої діяльності в УВП зокрема.

¹ Романенко, І. О. Дистанційне навчання: основи, концепції, перспективи [Текст] : навч. посіб. / І. О. Романенко, В. В. Калачева, Д. В. Сумцов, О. П. Сук. – Х. : НТУ «ХП», 2010. – С. 9.

² Головка, Н. І. Ефективність та запровадження сучасних технологій навчання при підготовці соціального працівника [Текст] / Н. І. Головка // Часоп. Нац. пед. ун-ту М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. – К., 2010. – Вип. 10. – С. 12.

Технології мультимедіа – це інтерактивні системи, що забезпечують роботу з нерухомими і рухомими зображеннями (презентації, відео з вмонтованою комп'ютерною графікою і текстом, високоякісним звуком). Середовищем, що об'єднує означені елементи і інформаційної структури, що надає змогу встановити асоціативні зв'язки між окремими термінами, фрагментами, статтями в текстових масивах, завдяки цьому дозволяє не лише послідовну, лінійну обробку тексту, як при звичайному читанні, а вільний доступ, асоціативний перегляд відповідно до системної структури зв'язків. Нові мультимедійні засоби дозволяють задіяти майже всі органи чуття, поєднуючи друкований текст, графічне зображення, рухоме відео, статичні фотографії та аудіо запис, створюючи «віртуальну» реальність справжнього спілкування. Доведено, що застосування мультимедійних матеріалів та комп'ютерної мережі скорочує час навчання майже втричі, а рівень запам'ятовування через одночасне використання зображень, звуку, тексту зростає на 30–40 %¹.

Одним із засобів вільного і оперативного доступу до якісних освітніх ресурсів є дистанційне навчання, тобто спілкуватися з викладачем на відстані за допомогою пошти, телефону, Інтернету. Таким способом можна прослуховувати лекції, отримавши їх на певних носіях. Аналогічно надається й завдання до семінарів і практичних завдань. Дистанційне навчання із самого початку свого запровадження показало свою перспективність². За допомогою дистанційного навчання засуджені мають можливість отримати повну загальну середню освіту, професійну-технічну та вищу освіту, тим самим зможуть підвищити свій загальноосвітній рівень.

До основних завдань дистанційного навчання належать:

- стимулювання інтелекту, активності особистості засудженого;
- розвиток пізнавальної мотивації;
- розвиток здібностей та навичок самонавчання.

¹ Білоус, В. І. Технології мультимедіа як предмет креативної освіти при вивченні іноземної мови у ВНЗ [Текст] / В. І. Білоус // Наук. записки Вінниць. аграр. ун-ту. Серія: Соц.-гуман. науки. – 2013. – Вип. 2. – С. 22.

² Пономарьова, Г. Ф. Нові педагогічні технології [Текст] : навч.-метод. посіб. / Г. Ф. Пономарьова, О. О. Бабакіна, С. Б. Беляєв ; Департамент науки і освіти Харк. облдержадмін., Комунал. закл. «Харк. гуманіт.-пед. акад.» Харк. облради. – Х. : Захаренко В. В., 2013. – С. 274.

Установлено, що навчальний процес за технологією дистанційного навчання складається з трьох частин: базової, професійної та дипломної. Внаслідок успішного завершення кожної з названих частин засуджений отримує відповідний документ, а успішне завершення усіх трьох стає підставою для отримання диплома про вищу освіту державного зразка.

Варто зазначити, що поряд з позитивним впливом мультимедійних засобів на отримання освіти, існують і негативні, серед яких можна виділити витиснення живого спілкування учня і викладача, що посилює соціальну відчуженість¹. Організацію навчання повинен здійснювати викладач, який втілює індивідуалізацію, розвивальне навчання, посилення самостійності і самовідповідальності, зв'язок з життям, усвідомлене сприйняття, відповідність продуктивним можливостям засудженої особи.

Методи, прийоми, засоби і форми освітньої роботи із засудженими необхідно добирати відповідно до профільного напрямку, теми занять та з урахуванням загальноосвітнього рівня групи, підгрупи, віку, розумового розвитку вихованців. Загальноновизнаними є три форми навчання: індивідуалізоване, кооперативне та спільне. Застосовуючи словесні, практичні пошукові методи, а також методи контролю і самоконтролю, роль викладача полягає в тому, що він планує, організовує освіту і самоосвіту, саморозвиток засуджених в умовах УВП. У свою чергу, функції викладача – це створення необхідних умов для організації освітнього та виховного процесу, базового для формування цінностей та ціннісної орієнтації осіб, позбавлених волі.

На наш погляд, створення необхідних умов для реалізації конституційного права засуджених на освіту передбачає поєднання зусиль учня та педагога, який широко використовує нормативно-правові акти, що регулюють інформаційно-технологічні освітні послуги. Реалізація конституційних прав засуджених на освіту в УВП повинна базуватись на міжнародних нормативно-правових актах, що регламентують сферу цієї діяльності. До основних міжнародних нормативних актів, що регламентують, зокрема, право засуджених на освіту, належать Європей-

¹ Астахова, В. И. Непрерывное образование как гуманистическая основа новой образовательной парадигмы [Текст] / В. И. Астахова // Вчені записки Харк. гуманітар. ун-ту «Народ. укр. акад.». – Х., 2010. – С. 11.

ські пенітенціарні правила, Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими.

Реалізації права засуджених на освіту та її якісній характеристиці присвячені різні міжнародні нормативно-правові акти. Так, Європейські в'язничні правила встановлюють, що в кожній установі повинні здійснюватись всеосяжні програми освіти, які мають на меті розширення перспективи соціальної реінтеграції в'язнів, поліпшення їх поведінки та підвищення почуття особистої гідності. У цих Правилах підкреслено, що освіта в'язнів повинна бути інтегрована до освітньої системи країни для того, щоб після звільнення вони могли продовжувати навчання¹.

Крім того, в названих Правилах зазначено, що одним із основних компонентів процесу виправлення визначають різносторонні програми навчання, спрямовані на успішну реабілітацію засуджених, поліпшення їх поведінки та підвищення почуття особистої гідності. У Правилах, зокрема, підкреслено, що освіта в'язнів має бути інтегрована до освітньої системи країни для того, щоб після звільнення вони могли продовжувати навчання, знайти своє місце в суспільстві².

На підставі викладеного можна зробити висновки, які полягають в тому, що засуджені до позбавлення та звільнені з місць перебування покарання повинні бути зрозуміло проінформовані про їхнє конституційне право на освіту, шляхи та методи процесу реалізації зазначених прав. Це повинно здійснюватися за допомогою (в разі необхідності) соціальних працівників, психологів, педагогів, волонтерів соціальної сфери, громадських організацій, а також членів спостережних комісій. Об'єднання зусиль у цьому напрямку сприятиме формуванню загальноприйнятної поведінки засудженого як майбутнього члена суспільства.

¹ Скоков, С. І. Соціально-виховна робота як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених [Текст] / С. І. Скоков // Інформаційний бюлетень за матеріалами курсу підвищення кваліфікації резерву кадрів на посади начальників органів та установ виконання покарань кримінально-виконавчої системи України / уклад.: Ю. Г. Головач, В. А. Костенко, О. В. Дзюман, А. М. Григоренко, О. Г. Москаленко, Н. М. Грегуль. – Біла Церква : КОШОПК, 2004. – С. 203.

² Калашник, Н. Г. Забезпечення дотримання прав людини в установах державної кримінально-виконавчої служби України [Текст] / Н. Г. Калашник // Держава та регіони. – 2008. – № 2. – С. 149.

Право засуджених на працю

Як передбачено в Конституції України, засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду (ст. 63). Із цього випливає, що для обмеження якихось прав чи свобод засудженого необхідно:

- 1) наявність закону, в якому було пряме обмеження тих чи інших прав;
- 2) визначення у вироку кола прав і свобод, які обмежуються. При цьому засуджений не позбавляється прав людини і громадянина, бо Конституція веде мову лише про можливість їх обмеження¹. Тому право на працю є невід’ємним правом кожного засудженого.

Через свою закріпленість в Конституції право на працю є конституційним правом, головна особливість якого полягає в тому, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (ст. 64). Право кожного на працю, як це чітко визначено у ст. 43 Конституції України, включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Тобто вільний вибір праці та вільно надана згода на працю складають зміст цього права. За визначенням фахівців у галузі трудового права, юридичним вираженням права на працю є право на вільний вибір праці. Як соціальне явище форма реалізації права на працю – це передусім будь-які способи здійснення трудової діяльності (фізичної чи розумової), які не завжди можуть бути вираженням правової форми реалізації права на вільний вибір праці². Наведене підтверджується й Рішенням Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 р. № 8-рп/2007 (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах

¹ Відповідно до тлумачного словника – обмежувати: а) установлювати певні межі чого-небудь; зв’язувати щось обмежувальними умовами. Не допускати поширення чого-небудь; локалізувати; б) бути межею чого-небудь; відділяти, відгороджувати щось від чого-небудь.

² Мокрицька, Н. Про поняття форми реалізації права на працю [Текст] / Н. Мокрицька // Юрид. Україна : щомісяч. наук. журн. / редкол.: В. Д. Примак (голов. ред.) та ін. – К. : СП «Юрінком Інтер», 2010. – № 4 (88). – С. 91.

місцевого самоврядування)¹, в якому зазначається, що конституційне право громадян на працю означає можливість кожного заробляти собі на життя працюю, вільно вибирати професію чи спеціальність відповідно до своїх здібностей і бажань, реалізовувати свої бажання щодо зайняття працюю за трудовим договором (контрактом) на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності або самостійно забезпечувати себе роботою. У Рішенні ж від 7 липня 2004 р. № 14-рп/2004 (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) Суд сформулював правову позицію стосовно того, що за своєю природою право на працю є невідчужуваним і по суті означає забезпечення саме рівних можливостей кожному для його реалізації. Виходячи із зазначеної позиції, Суд зауважив, що право на працю означає не гарантування державою працевлаштування кожній особі, а забезпечення саме рівних можливостей для реалізації цього права.

Як показує проведене дослідження, право засуджених на працю є тим правом, що найчастіше порушується або викривлено реалізується на практиці. Це зумовлене перш за все подвійним характером праці засудженого: з одного боку – це їхнє право, з другого – один з основних засобів виправлення і ресоціалізації (ст. 6 КВК України). Визнання праці засуджених їхнім правом вказує на добровільність участі в ній, проте норма ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», в якій міститься обов'язок посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів застосовувати передбачені законом засоби виправлення і ресоціалізації, створює в останніх прагнення забезпечити обов'язкове та максимальне залучення всіх засуджених до праці, незалежно від їх власного бажання.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 23 Закону України «Про державну службу», статті 18 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», статті 42 Закону України «Про дипломатичну службу» (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v008p710-07>. – Заголовок з екрана.

То яким же чином має співвідноситись право на працю з обов'язком залучення до неї? Майже в усі історичні періоди розвитку наукових знань та практики виконання кримінальних покарань основу виховного впливу на осіб, позбавлених волі, становила суспільно корисна праця. Як вказують з цього приводу Л. Г. Крахмальник¹ та В. А. Бадира², у літературі праця як виправний фактор характеризується з точки зору загальної благодетельності трудової активності для індивідуального і соціального розвитку особистості³. На погляд М. І. Демченка, праця в кримінально-виконавчих установах має розглядатися як ефективний елемент виправного впливу, професійної підготовки і як захід ефективності управління засудженими⁴.

Подібні вірування у здатність праці засуджених змінювати їхні особистісні якості на краще досить стійкі, внаслідок чого ще й досі в коментарях до Кримінально-виконавчих кодексів різних країн зазначається, що суспільно корисна праця через свої виключно значні виховні можливості впливу на особу виступає важливим засобом виправлення засуджених⁵. Поширеними вони є й серед сучасних науковців, які стверджують, що, відносячи працю до засобів виправлення й ресоціалізації засуджених, законодавець виходив із загальновизнаної думки про те, що праця є важливим та сильним засобом впливу на особу, її свідомість та спосіб життя⁶, а ставлення до праці визначає соціальну значимість особистості⁷.

¹ Крахмальник, Л. Г. Труд заключенных и его регулирование в СССР [Текст] / Л. Г. Крахмальник. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1963. – С. 74.

² Бадира, В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. А. Бадира. – Л., 2006. – С. 69.

³ Зубков, А. И. Трудовое перевоспитание заключенных в советских исправительно-трудовых учреждениях и его правовое регулирование [Текст] / А. И. Зубков. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1970. – С. 7–21.

⁴ Демченко, М. І. Шляхи удосконалення моделі сучасної пенітенціарної установи [Текст] / М. І. Демченко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ / редкол.: В. М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К. : КІВС : «МП Леся», 2003. – № 8. – С. 40–42.

⁵ Научно-практический комментарий Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://znai-zakon.narod.ru/z/52/009.htm>.

⁶ Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / В. В. Голіна, О. В. Лисодед, Л. П. Оніка, А. Х. Степанюк та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С. 190.

⁷ Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / В. М. Трубников, В. М. Марченко, О. В. Лисодед, Л. П. Оніка, А. Х. Степанюк ; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х. : Право, 2001. – С. 190.

До прийняття у 2003 р. КВК України проблеми з визначенням місця праці в системі прав та обов'язків засуджених не виникало взагалі. Чинний на той час Виправно-трудоий кодекс чітко та безапеляційно встановлював: «Кожен засуджений повинен працювати» (ч. 1 ст. 49). При цьому основний аргумент до такого підходу містився в ст. 14 Конституції Української РСР 1978 р.¹: «Суспільно корисна праця та її результати визначають становище людини в суспільстві». Але за часів незалежності відбулася докорінна зміна поглядів на працю – з обов'язку кожного вона перетворилась на право кожного, а тоталітарний постулат «ув'язнений зобов'язаний працювати та приносити користь суспільству і державі» в умовах ринкових відносин залишився без економічного базису². Однак зміна парадигми праці засуджених залишалась незмінною ще досить тривалий час – до 2003 р., коли в нормах ст. 107 КВК України з'явилося положення, що засуджені мають право «брати участь у трудовій діяльності». Саме з цього моменту й почалася дискусія стосовно того, чи повинні особи, позбавлені волі, працювати при відбуванні призначеного покарання.

Досить значна кількість науковців та працівників як ДКВС України, так і судових та правоохоронних органів сходились у думці, що засуджені зобов'язані працювати. На підтвердження цієї тези зазвичай наводився зміст редакції ст. 118 КВК України у тому вигляді, в якому вона існувала до 2014 р.: «Засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії». Наступним аргументом на користь визнання праці обов'язком засуджених у спорах виступали міжнародні стандарти, причому їх зміст зазвичай навмисно перекручувався задля створення підґрунтя визнання цілком правильними власних поглядів. Так, О. Г. Перминов посилається на те, що принцип обов'язковості праці засуджених не суперечить й міжнародним нормам, цитуючи Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями в частині того, що всі засуджені зобов'язані працювати відповідно до їх фізичних можливостей³.

¹ Конституція Української РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=888-09>.

² Шемратов, Д. Работу сидящим! [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gazeta.kz/art.asp?aid=45650>.

³ Перминов, О. Г. Проблемы реализации уголовного наказания [Текст] : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.08 / О. Г. Перминов. – М. : Рос. гос. ун-т нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. – С. 183.

На нашу думку, саме вилучення наведеного положення з контексту й призводило до не зовсім вірного висновку. Так, Стандарти встановлюють такі правила¹: 1) праця в'язня не повинна завдавати йому страждань; 2) усі засуджені в'язні повинні працювати відповідно до їхніх фізичних і психічних здібностей, засвідчених лікарем; 3) на в'язнів слід покладати корисну роботу, достатню для того, щоб заповнити нормальний робочий день; 4) робота, якою забезпечуються в'язні, має бути такою, щоб підвищувати або давати їм кваліфікацію, що дозволила б їм зайнятися чесною працею після звільнення; 5) в'язнів, які здатні мати з цього користь, особливо неповнолітніх, треба навчати корисних ремесел. При цьому передбачається, що в'язні повинні мати можливість виконувати роботу за своїм вибором, якщо це сумісно з правильним вибором ремесла і вимогами управління та дисципліни в закладі, а організація і методи роботи в закладах повинні максимально наближатися до тих, що прийняті за стінами закладів, щоб в'язні привчилися таким чином до умов праці на волі. Не варто інтереси в'язнів і їхню професійну підготовку підкоряти міркуванням про одержання прибутку від в'язничного виробництва. Тобто головною тезою Стандартів є не обов'язковість праці засуджених, а врахування при цьому їх потреб та можливостей.

У цілому, подібною є спрямованість і ЄТП²: вони пропонують розглядати працю в місцях позбавлення волі як позитивний елемент впливу, професійної підготовки та адміністративного управління; ув'язненим має надаватися достатній обсяг суспільно корисної праці або, наскільки це доцільно, іншої цілеспрямованої діяльності, з тим, щоб вони були зайняті нею протягом робочого дня. І хоча ЄТП, дійсно, містять посилення, що засуджених можна зобов'язати працювати, якщо за висновком лікаря їхнє фізичне та психічне здоров'я дозволяє (правило 71.2), це правило, на нашу думку, необхідно розглядати в контексті, що «хоча прагнення отримувати фінансовий прибуток

¹ Мінімальні стандартні правила поведіння з в'язнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_212&p=1271682720954655.

² Европейские тюремные Правила. Пересмотренный текст Европейских минимальных стандартных правил обращения с заключенными [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_032&p=1271682720954655.

від праці ув'язнених може позитивно відбиватися на підвищенні рівня та якості, а також цілеспрямованості професійної підготовки, інтереси ув'язнених та виправний вплив на них не повинні бути підкорені цій меті» (правило 72.2).

Заборона примусової праці – один із основних принципів демократії, закріплений в ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Міжнародна Організація Праці (далі – МОП) визначає примусову працю як виконання роботи під погрозою будь-якого покарання (насильницького впливу). Це визначення містить Конвенція МОП «Про примусову чи обов'язкову працю» 1930 р. Згідно з іншим документом – Конвенцією МОП «Про скасування примусової праці» 1957 р. – кожен член МОП (сторона Конвенції) зобов'язався скасувати всі види примусу та обов'язкової праці як: а) засіб політичного впливу та виховання або як міру покарання за наявність чи за виявлення політичних поглядів або переконань, протилежних установленій політичній, соціальній чи економічній системі; б) метод мобілізації та використання робочої сили для потреб економічного розвитку; в) засіб підтримання трудової дисципліни; г) засіб покарання за участь у страйках; ґ) форму дискримінації за ознаками расової, соціальної та національної приналежності або віросповідання. Водночас не вважається примусовою працею військова служба чи альтернативна служба (невійськова), а також робота чи служба, що виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і надзвичайний стан. Останнє визначення дає деяким фахівцям (приміром, М. С. Рыбак, О. Г. Перминову, О. М. Зайцевій та ін.) підстави для висновку, що «обов'язкова праця засуджених до позбавлення волі не може розглядатися як вид примусової праці»¹.

¹ Рыбак, М. С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. С. Рыбак. – Саратов, 2001. – С. 330; див. також: Перминов, О. Г. Проблемы реализации уголовного наказания [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / О. Г. Перминов. – М. : Рос. гос. ун-т нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. – С. 184; Зайцева, Е. Н. Цели наказания и средства их достижения в исправительных учреждениях [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е. Н. Зайцева. – Краснодар, 1998. – С. 82.

Разом із тим, як цілком справедливо відмічає І. Р. Григорян¹, при оцінці правильності визнання праці засуджених у місцях позбавлення волі такою, що не є примусовою відповідно до положень Конвенції МОП «Про скасування примусової праці», слід виходити з норм КК України, у ст. 61 якого передбачено, що покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Позбавлення волі (як на певний строк, так і довічне) полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи (ст. 63 КК України). Тобто змістом покарань, пов'язаних з позбавленням волі, є ізоляція засудженого від певного оточення, поміщення його на певний строк у спеціальну установу (ст. 63 КК України). Про одночасне покладання на особу обов'язку працювати не йдеться.

У статті 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод також забороняється рабство і примусова праця: нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані; ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю. Для цілей цієї статті значення терміна «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється, поміж іншим, на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного, згідно з положеннями ст. 5 цієї Конвенції, тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення². Тлумачення цього положення Конвенції можна побачити у ряді рішень ЄСПЛ. Примітно, що ані Конвенція, ані практика ЄСПЛ не містять принципових відмінностей від тлумачення поняття примусової праці, а використовують при цьому універсальні визначення з Конвенції МОП «Про скасування примусової праці». При цьому підходи, наведені в рішеннях ЄСПЛ, вказують на підтримку доволі широкого розсуду держав у питаннях організації праці засуджених в місцях позбавлення волі, посилаючись на різні стандарти в цій сфері.

¹ Григорян, І. Р. Деякі аспекти праці осіб, засуджених до позбавлення волі [Електронний ресурс] / І. Р. Григорян. – Режим доступу: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=214.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

Вихідні положення тлумачення цих норм були закладені ще у 1968 р. Європейською комісією в ході розгляду справи «Twenty-One Detained Persons v. Germany»³ та дотепер є незмінними. Зокрема, базуючись на дослідженні ООН, Комісія дійшла висновку, що розмір винагороди, що отримують засуджені за свою роботу, майже завжди є незначними (з невеликими винятками), і зазвичай засуджені мають юридичне право лише на винагороду, що має характер допомоги або заохочення та може бути скасована у дисциплінарному порядку. Саме тому, з огляду на загальну ситуацію в різних країнах, подібна форма праці охоплюється роботою, що зазвичай вимагається від засуджених та відповідає ст. 4 Конвенції. Так само не є порушенням цієї норми й виняток, що міститься у п. а) названої статті та, на відміну від ст. 2 (2) Конвенції МОП, не скасовує можливості виконання засудженими робіт для приватних підприємств та фондів. Тому петиції такого роду й визнаються Європейською комісією неприйнятними⁴, хоча це і спонукало окремі країни вжити додаткових заходів для унеможливлення зрівняння праці засуджених з примусовою працею. Так, Кримінальний кодекс Іспанії прямо передбачає, що засуджений не повинен використовуватись для досягнення певних економічних цілей; Кримінальний кодекс Франції допускає роботу засуджених на користь юридичної особи публічного права або асоціації лише в разі наділення останніх повноваженнями на проведення таких робіт. У Німеччині праця засуджених не використовується в комерційних організаціях для отримання прибутку⁵. Для більшості країн прибуток від праці засуджених – це свого роду випадковість, тому він не може бути значним та не вимагає якогось специфічного ставлення з точки зору оподаткування. Праця у в'язниці корисна сама по собі, а не як виробнича діяльність. Числен-

³ Справа «Twenty-One Detained Persons v. Germany» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://caselaw.echr.globe24h.com/0/0/germany/1968/04/06/twenty-one-detained-persons-v-germany-3044-3134-67.shtml>.

⁴ Лукьянцев, Г. Е. Европейские стандарты в области прав человека: Теория и практика функционирования Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод [Электронный ресурс] / Г. Е. Лукьянцев. – М. : Звенья, 2000. – Режим доступа: <http://lawdiss.org.ua/books/a1758.doc.html>.

⁵ Волосюк, П. В. Влияние решений Европейского Суда по правам человека на Общую часть уголовного права РФ [Электронный ресурс] / П. В. Волосюк. – Режим доступа: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=1402.

ні дослідження довели, що виробництво у в'язниці, за допомогою якого намагаються скласти конкуренцію підприємствам на свободі, несумісне зі справжнім виховним впливом на засуджених. Необхідно розрізняти працю заради прибутку колонії та працю заради виправлення й ресоціалізаційного впливу¹.

Що стосується практики ЄСПЛ, то в ній лише в загальному вигляді окреслюються вимоги до праці, що виключають можливість визнання її примусовою. Приміром, у рішенні по справі «Ван Дроо-хенбрук проти Бельгії» Суд зазначив, що в пункті «а» § 2 ст. 4 Конвенції вимагається, щоб робота виконувалась у ході звичного тримання ув'язненого під вартою з дотриманням вимог ст. 5.1 Конвенції, при цьому вона не повинна виходити за межі «звичайно виконуваної засудженими». І хоча ЄСПЛ не надає чіткого визначення категорії «звичайно виконувана засудженими робота», з названого рішення випливає, що такою є робота, спрямована врешті-решт на інтеграцію засудженого в суспільство, його соціальну адаптацію та реабілітацію. І саме в такій якості вона повинна передбачатися в законі². Відхиляючи скаргу Нурмагомедова проти Росії в частині визнання порушенням не лише низького рівня оплати праці, а й затримки при зарахуванні коштів на особовий рахунок засудженого, ЄСПЛ також послався на те, що ці питання не охоплюються й змістом ст. 3 Конвенції³. Так само не вбачає ЄСПЛ потреби у втручанні у питання обмеження обов'язку засуджених працювати в місцях позбавлення волі чи соціального й пенсійного страхування таких осіб⁴.

Подібний стан справ, яке видається, певною мірою зумовлений й незначною кількістю скарг на порушення ст. 4 Конвенції: за всю історію існування Суду, що становить більше 60 років, ним видано лише

¹ Ягунов, Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування [Текст] : монографія / Д. В. Ягунов. – Одеса : НАДУ, ОРІДУ, 2006. – С. 143.

² Решение по делу «Ван Дрооохенбрук против Бельгии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.worldcourts.com/echr/rus/decisions/1982.06.24_van_droogenbroeck.htm.

³ Решение по делу «Нурмагомедов против России» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/euro/Rnurmagomedovcase.html>.

⁴ Prohibition of slavery and forced labour – Article 4 of the Convention: Council of Europe / European Court of Human Rights, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_ENG.pdf.

155 рішень з цього приводу. При цьому найбільш значними порушниками є Російська Федерація та Республіка Кіпр (по 22 рішення про порушення прав за ст. 4 Конвенції). Відносно України ЄСПЛ розглядав 46 справ, натомість жодного разу порушення не були визнані¹. Що ж стосується скарг безпосередньо засуджених, то їх можна обрахувати одиницями.

Виходячи з наведеного, можемо стверджувати, що національне українське законодавство у теперішній час не лише відповідає вимогам міжнародних норм і стандартів у сфері праці осіб при відбуванні покарання у виді позбавлення волі, а й навіть створює додаткові гарантії його реалізації. КВК України передбачає для засуджених два типи трудової діяльності: перший – це оплачувана праця, що є формою реалізації права на оплачувану працю (ст. 8 КВК України), права брати участь у трудовій діяльності (ст. 107 КВК України); другий – це безоплатна праця (роботи з благоустрою колоній і прилеглих до них територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або допоміжні роботи із забезпечення колоній продовольством), передбачена ст. 118 КВК України. Основна відмінність цих типів праці – можливість отримання прибутку, види виконуваних дій та процедура залучення.

Право на оплачувану працю засуджених – це не що інше, як конституційне право на працю. Тому цілком природно, що вона повинна регламентуватися Кодексом законів про працю України та організовуватись за загальноприйнятими для всіх громадян правилами. Однак на практиці ця процедура раніше здійснювалась інакше. До 2012 р. у ст. 13 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» передбачалося, що підприємства установ виконання покарань є казенними підприємствами, які здійснюють некомерційну господарську діяльність без мети одержання прибутку для забезпечення професійно-технічного навчання засуджених та залучення їх до праці. Саме відсутність мети отримання прибутку й слугувала підґрунтям для визнання праці засуджених у місцях позбавлення волі нетотожною до праці всіх інших громадян. А це, у свою чергу, зумовлювало потребу

¹ Дементьев, А. Принудительный труд в законодательстве Украины и практике Европейского суда по правам человека [Электронный ресурс] / А. Дементьев. – Режим доступа: <http://attorneys.ua/ru/publications/forced-labor-in-the-ukrainian-legislation-and-practice-of-the-european-court-of-human-rights/>.

у визначенні специфічних правил праці засуджених, зарахуванні часу роботи у період відбування покарання у виді позбавлення волі у стаж роботи для призначення трудової пенсії лише після звільнення за умови сплати ними страхових внесків до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, передбачених законодавством (ст. 122 КВК України). Не викликала суттєвих заперечень й теза, яка містилась в інструкціях Департаменту, про те, що праця засуджених регулюється законодавством про працю, за винятком правил прийняття на роботу, звільнення з роботи, переведення на іншу роботу, оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі (накази від 4 жовтня 2004 р. № 191 та від 7 березня 2013 р. № 396/5). Саме на цих підставах Державна податкова адміністрація України видала лист-роз'яснення «Щодо застосування податкових соціальних пільг» від 24 лютого 2007 р. № 3736/7/17–0716, в якому й зазначила, що заробітна плата осіб, засуджених до позбавлення волі, не відповідає визначенню заробітної плати в розумінні Закону № 889, і вказані особи не є найманими працівниками відповідно до чинного трудового законодавства.

Однак Законом України від 16 жовтня 2012 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України», що не мав жодного стосунку до питань працевлаштування засуджених, назване положення було змінене. У результаті підприємства установ виконання покарань з казенних підприємств перетворились на державні підприємства, які здійснюють господарську діяльність та професійно-технічне навчання засуджених. А це одразу ж спричинило виникнення ряду питань: якщо підприємства УВП є господарюючими суб'єктами, то з яких підстав на них не поширюються обов'язки, що покладаються на такі підприємства на свободі стосовно власних працівників? Чому суттєво відрізняється й середньомісячна зарплата засуджених та вільних громадян? Чому час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується у стаж роботи для призначення трудової пенсії після звільнення за умови сплати ними страхових внесків до Пенсій-

ного фонду України в порядку і розмірах, передбачених законодавством?

У подальшому законодавець усунув ці суперечності шляхом прийняття 8 квітня 2014 р. Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів», в якому змінено формулювання ст. 118 КВК України (замість слів «повинні працювати» уведено слова «мають право працювати»; а словосполучення «залучаються до праці» замінено словами «залучаються до оплачуваної праці»), а до ст. 122 включено положення, що «час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується у стаж роботи для призначення трудової пенсії». На працю засуджених у місцях позбавлення волі у повному обсязі поширено всі правила, встановлені законодавством України про працю.

Натомість мета праці засуджених залишається без змін: «В умовах ринкової економіки керівництво ДКВС взяло курс не на розгортання в системі учбово-допоміжної праці засуджених, необхідної перш за все для власних потреб, а на збереження та всебічне розширення їх виробничої праці з метою отримання прибутку, що у світовій практиці не лише не заохочується внаслідок гострої конкуренції вільних виробників та наявності безробіття, а й заборонено. Світове товариство зазвичай болісно реагує на факти конкурентної боротьби на ринку товарів, вироблених працею засуджених»¹. «Перед персоналом органів і установ виконання покарань (...) поставлено нові завдання, пов'язані із *примноженням соціального капіталу суспільства*. Прості форми ресурсної експлуатації місць ув'язнення відживають свій вік»².

На примат економічної мети залучення засуджених до праці вказується й у науковій літературі. Так, Г. Бичков пише, що це виражається, головним чином, у можливості забезпечення нормального функціонування установи, точніше, у відшкодуванні затрат на утримання засуджених. Тому адміністрація виправних установ, виконуючи поставле-

¹ Коментарій к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации [Текст] / под ред. А. И. Зубкова. – 3-е изд., перераб. – М. : Норма, 2007. – С. 265.

² На сторожі інтересів держави, суспільства, особи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.zp.ua/>. – Заголовок з екрана.

ні перед ними завдання із забезпечення ізоляції та виправлення засуджених, не збирається відступати від діючого десятиріччями принципу самоокупності. Таким чином, в одній установі проявляється симбіоз правоохоронної та економічної функцій. У минулому таке співвідношення могло бути реалізоване на основі суворо централізованої планової економіки. Однак у сучасних умовах, коли виправні установи вимушені діяти самостійно як суб'єкти ринкової економіки, це неминуче призведе та вже призводить до перекосу в їх діяльності. Якщо раніше з УВП жорстко запитували за валовий показник, не особливо звертаючи уваги на рентабельність та прибуток, то тепер, за відсутності економічного тиску «згори», установи самі вимушені ставити на перший план отримання прибутку, оскільки при хронічному недофінансуванні у більшості випадків він є єдиним джерелом життєзабезпечення установ¹.

Аналогічні цілі висувуються до праці засуджених й у навчальній літературі з тією лише різницею, що увага майбутніх працівників органів і УВП додатково звертається ще й на потребу відшкодування завданої злочином шкоди. Отож, незважаючи на різне обґрунтування окремих цілей, праця засуджених орієнтована перш за все на досягнення економічного результату, а керівники ДКВС України стурбовані передусім саме її економічною складовою (а точніше – прибутком), що, на нашу думку, добре ілюструє й така цитата з Програми сприяння соціально-виховній роботі із засудженими в установах кримінально-виконавчої служби: «За статистичними даними продуктивність праці засуджених майже у чотири рази менша, ніж у середньому по промисловості України, що є свідченням неможливості на підприємствах установ виконання покарань здійснювати регулювання кількісного та якісного складу трудових ресурсів. В останні роки більше половини засуджених становлять особи віком до 30 років, які не мають трудового стажу та робітничих спеціальностей»².

¹ Бычков, Г. Нужна поддержка государства [Текст] / Г. Бычков // Преступление и наказание. – 1997. – № 11. – С. 6–9.

² Програма сприяння соціально-виховній роботі із засудженими в установах кримінально-виконавчої служби Полтавської області на 2007–2008 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oblrada.pl.ua/ses/12/14/02.doc>. – Заголовок з екрана.

Прикриваючись декларативними заявами про те, що праця визнається засобом виправлення і ресоціалізації, а головна її мета – виховний вплив на засуджених, посилаючись на безумовне дотримання міжнародних рекомендацій у цій сфері, персонал ДКВС України продовжує надавати перевагу саме «працевикористанню» засуджених перед їх «трудоим вихованням». Більше того, як свідчать раніше отримані дані, персонал ДКВС України взагалі не може чітко визначити мету залучення засуджених до праці, а отже, й назвати критерії оцінки ефективності цього процесу. Переважна більшість працівників (95,6%) указали, що ефективність діяльності в цьому напрямі має визначатися відповідністю обладнання робочих місць вимогам міжнародних стандартів та норм чинного законодавства, 94% – кількістю створених робочих місць для засуджених. Головний наслідок наведених подвійних стандартів значення праці – це негативне ставлення до праці самих засуджених, її сприйняття як елемента покарання, невиправданого примусу, що зводить нанівець виховну роль цієї діяльності. Про негативні наслідки викривленого ставлення до праці засуджених свого часу застерігали й спеціалісти у галузі кримінального права, зазначаючи, що на працю покладаються високі надії, але водночас вона робиться огидною для ув'язнених¹.

Що ж стосується обов'язку адміністрації застосовувати працю як засіб виправлення, то тут, на наш погляд, немає жодних суперечностей з її визнанням правом засудженого. Ми підтримуємо позицію вчених, які вважають, що на працю покладено виконання виховних функцій, і її використання пов'язано не із засудженням чи карою за злочин, а з її соціальною природою – бути матеріальною підставою виховання особистості та надання особі можливості реалізовувати власні потреби. Для багатьох засуджених час, проведений у місцях позбавлення волі, може виявитись першою в житті можливістю здобуття професійних навичок та заняття регулярною роботою. Основна мета залучення засуджених до праці полягає в підготовці їх до нормального життя після звільнення, а не в тому, щоб вони заробили кошти для установи

¹ Авербах, И. Л. От преступления к труду [Текст] / И. Л. Авербах ; под ред. А. Я. Вышинского ; Ин-т сов. строительства и права. – М. : ОГИЗ : Сов. законодательство, 1936. – С. 9.

виконання покарань чи забезпечили роботу підприємств в інтересах інших урядових підрозділів. Поряд із цим засуджені до позбавлення волі не повинні проводити дні в одноманітному неробстві. Це важливо як для їх власного благополуччя, так і для підтримання правопорядку в колонії, оскільки нічим не завантажені особи скоріше піддаються депресії та зривам у поведінці. Саме на здатності праці позитивно впливати на свідомість і мораль учасників трудових процесів і ґрунтується використання праці в місцях позбавлення волі як одного із засобів виправлення засуджених.

Виховне значення праці полягає в тому, що участь засуджених у трудових процесах сприяє формуванню та становленню особи, дає можливість людині усвідомити свою корисність для суспільства, укріплює свідомість та почуття відповідальності за доручену справу. У праці формується особистість людини, зокрема, такі її якості, як колективізм (здатність працювати в команді), дисциплінованість, повага до себе та інших. Але ефективним засобом виховання буде лише добровільна праця, без жодних примусових початків. Отож, головним завданням адміністрації є не просто створення необхідних умов для праці засуджених, а їх свідоме залучення до трудової діяльності. Тільки така (свідома та добровільна праця) може визнаватися засобом виправлення й ресоціалізації осіб у значенні КВК України. Інакше кажучи, адміністрація повинна створити умови, за яких засуджені прагнуть реалізувати своє право на працю (як з економічних, так і моральних міркувань).

У свою чергу, участь у виконанні безоплатних робіт можна розглядати як «зазвичай виконувану засудженими» роботу. Але, на відміну від ЄСПЛ та Конвенції, національний законодавець чіткіше визначив обсяг цих робіт та процедуру залучення до них. По-перше, ці роботи повинні бути пов'язані з благоустроєм колоній і прилеглих до них територій, поліпшенням житлово-побутових умов засуджених або являти собою допоміжні роботи із забезпечення колоній продовольством. Отож, цей перелік є вичерпним. По-друге, законодавець обмежив час їх виконання – «в неробочий час і не більш як на дві години на день» та періодичність – «в порядку черговості» (хоча останнє й не є безумовною вимогою). Але наведена деталізація створила додаткові

складнощі при впровадженні у практику названих норм. Приміром, дотепер адміністрація установ виконання покарань не може чітко вказати, які саме роботи належать до «робіт з благоустрою колоній і прилеглих до них територій», тому такі роботи доволі часто підміняються прибиранням приміщень.

У науковій літературі під благоустроєм території розуміють її впорядкування – устрій тротуарів, під'їзних шляхів, клумб, газонів, зовнішнього освітлення, огороження території, посадку дерев, кущів тощо¹. З позиції будівельних нормативів благоустрій належить до одного з видів будівництва (додаток до листа Держбуду України щодо віднесення ремонтно-будівельних робіт до капітального та поточного ремонтів від 30 квітня 2003 р. № 7/7-405).

Відповідно до ст. 27 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» порушення благоустрою здійснюється на підставі дозволу на виконання підготовчих та будівельних робіт. Отже, роботи з благоустрою території є будівельними роботами, а відповідно до ст. 29 Закону України «Про планування й забудову територій» на проведення таких робіт потрібно одержувати дозвіл. Зазначений дозвіл надається інспекціями державного архітектурно-будівельного контролю, які ведуть реєстр наданих дозволів. Такий дозвіл не потрібно оформлювати лише на такі види робіт із благоустрою: відновлення або влаштування нового мостіння навкруги будівлі з метою охорони ґрунту під фундаментами від розмивання або перезволоження; відновлення або влаштування нових тротуарів; відновлення або влаштування нових прибудинкових проїзних доріг; влаштування дитячих майданчиків, площадок для відпочинку людей, озеленення прибудинкової території; будівництво спортивних площадок; влаштування декоративної огорожі висотою до 1 м; зведення тимчасових будівель і споруд, що не потребує виконання робіт з влаштування фундаментів. Оскільки в цьому переліку немає робіт з влаштування зовнішнього освітлення, тобто для їх проведення потрібно одержувати відповідний дозвіл. Якщо ж в процесі благоустрою території проводимуться роботи з видалення зелених насаджень (дерев, кущів, газонів і квітників), згідно з Порядком

¹ Організаційні й облікові аспекти питань благоустрою території [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.red-develop.com/ru/informaciya/analitika/459.html>.

видалення дерев, кущів, газонів і квітників у населених пунктах, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2006 р. № 1045, необхідно одержати ордер на видалення зелених насаджень.

Наведені законодавчі положення доводять, що перелік видів робіт із благоустрою колонії та прилеглої до неї території: а) є доволі чітко визначеним і не тотожним звичному прибиранню приміщень; б) у більшості випадків вимагає наявності певного дозволу, що виключає значну інтенсивність проведення таких робіт та вказує на недоцільність розроблення графіку залучення засуджених до неоплачуваної праці без врахування плану благоустрою колонії та прилеглої до неї території.

Так само в нормативних актах немає роз'яснення, що входить у зміст робіт з поліпшення житлово-побутових умов. З інформації на офіційному сайті ДПтС України випливає, що до них зазвичай відносять поточні ремонти у приміщеннях відділень соціально-психологічної служби та проведення огляду-конкурс на найкраще відділення соціально-виховної та психологічної служби¹. Відповідно до листа Державного комітету будівництва та архітектури України від 30 квітня 2003 р. № 7/7-401 «Щодо віднесення ремонтно-будівельних робіт до капітального та поточного ремонтів», поточний ремонт – це комплекс ремонтно-будівельних робіт, який передбачає систематичне та своєчасне підтримання експлуатаційних якостей та попередження передчасного зносу конструкцій і інженерного обладнання. Поточний ремонт повинен провадитись з періодичністю, що забезпечує ефективну експлуатацію будівлі або об'єкта з моменту завершення його будівництва (капітального ремонту) до моменту постановки на черговий капітальний ремонт (реконструкцію). Періодичність і строки проведення оглядів і ремонтів будинків і споруд домоволодінь встановлюються планом заходів щодо виконання планово-попереджувальних ремонтів. Саме останній документ повинен виступати підґрунтям при розробці графіків залучення засуджених до цього виду неоплачуваної праці.

І найбільш спірним видом безоплатної праці є залучення до «допоміжних робіт із забезпечення колоній продовольством». Перш за все слід зауважити, що такі роботи не повинні пов'язуватись з роботою

¹ Сучасна діяльність установи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/ode/uk/publish/article/80140.jsessionid=D96ED805C46D5424636E668D8DC8E04A>.

їдальні, оскільки, як це прямо передбачено в Положенні про організацію продовольчого забезпечення у Державній кримінально-виконавчій службі України на мирний час, затвердженому наказом Міністерства юстиції України від 8 червня 2012 р. № 850/5, для виконання допоміжних робіт в їдальні установи ДПтС України затверджується штат обслуговуючого персоналу з розрахунку 3–4 робітники на 100 осіб, які харчуються. Якщо кількість осіб, які харчуються, перевищує 100 осіб, то виділяється додатково ще 2 робітники на кожні наступні 100 осіб. Тобто допоміжні роботи в їдальні виконуються спеціально призначеними особами, що проходять відповідне медичне освідування.

Загалом за вказаним наказом під організацією роботи продовольчого забезпечення установ розуміють *систему органів управління* продовольчої служби із забезпечення підпорядкованих їм установ продовольством, технічними засобами та майном для продовольчої служби, якісним та своєчасним харчуванням засуджених, осіб, узятих під варту, курсантів та слухачів навчальних закладів, що належать до сфери управління ДПтС України. Яке місце може бути відведено в цій системі для засуджених – невідомо.

Навіть у разі визнання доцільним залучення засуджених до такої системи органів управління як допоміжний елемент слід мати на увазі, що забезпечення установ продовольством, технікою та майном здійснюється згідно з планами забезпечення, які складаються на кожне півріччя відділом продовольчого забезпечення управління ресурсного забезпечення, – для територіальних органів управління ДПтС України та територіальними органами управління ДПтС України – для установ. Тобто визначення черговості та періодичності залучення засуджених до вказаного виду безоплатної праці має базуватися на цьому плані та відповідати йому. Отож, порядок залучення засуджених до неоплачуваної праці потребує подальшого удосконалення для унеможливлення довільного тлумачення законодавчих положень та виключення випадків порушення прав засуджених при цьому.

Зміна значення праці засуджених у процесі виконання кримінальних покарань, визнання її суто правом засудженого та поширення на цих осіб правил організації праці, властивих для всіх інших громадян, вимагає її перегляду порядку оформлення трудових відносин. А відбуватися це має з урахуванням таких ключових положень:

а) КВК України не встановлює спеціальних правил щодо організації прийому на роботу засуджених, він «відсилає» до Кодексу законів про працю України;

б) тепер підприємства установ виконання покарань – це господарючі суб'єкти, що мають на меті отримання прибутку. Відповідно до Господарського кодексу України, державне підприємство – це те, що діє на основі державної власності. Підприємство самостійно визначає свою організаційну структуру, встановлює чисельність працівників і штатний розпис;

в) Кодексом законів про працю встановлено, що право громадян України на працю, тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Держава створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню, підготовці і підвищенню трудової кваліфікації, а при необхідності забезпечує перепідготовку осіб, вивільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку. Працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою. Так само мають прийматися на роботу й засуджені, реалізуючи своє право на працю;

г) Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з дотриманням внутрішнього трудового розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін. Працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачене законодавством, колективним договором або угодою сторін. Особливою формою трудового договору є контракт, в якому строк його дії, права, обов'язки

і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України (ст. 21 КЗпП України). Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим: 1) при організованому наборі працівників; 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я; 3) при укладенні контракту; 4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі; 5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім (ст. 187 КЗпП України); 6) при укладенні трудового договору з фізичною особою; 7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи (це водночас дозволить потім уникнути й складнощів з підтвердженням стажу роботи в колонії та оформленням пенсії). Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу. Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника фактично було допущено до роботи. Особі, запрошеній на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації за погодженням між керівниками підприємств, установ, організацій, не може бути відмовлено в укладенні трудового договору. Забороняється укладення трудового договору з громадянином, якому за медичним висновком запропонована робота протипоказана за станом здоров'я.

Навіть, якщо у відомчих інструкціях чи наказах передбачений інший порядок – всі вони прийняті до внесення останніх змін у КВК України і потребують приведення у відповідність до них. Однак на практиці жодних змін у процедурі залучення засуджених до оплачуваної праці дотепер не відбулося. Практичні працівники посилаються на

незмінність відомчих наказів Міністерства юстиції України, що регулюють це питання. Таким чином, відсутність механізму реалізації стає перешкодою для належної процедури реалізації права на працю. За умови дотримання вищенаведеної процедури усуваються й проблемні питання щодо призначення й джерел сплати пенсії засудженим.

Наведеним порушення та упущення у процесі реалізації права засуджених на працю не вичерпуються. Так, результати моніторингів спостережних комісій, вивчених нами у ході дослідження, доводять значну розбіжність у рівні заробітної плати серед засуджених однієї установи. Так, п. 5.13 Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі передбачено: «При невиконанні норм виробітку не з вини робітника оплата проводиться за фактично виконану роботу. Місячна заробітна плата у цьому разі не може бути нижчою від двох третин тарифної ставки встановленого йому розряду (окладу). При невиконанні норм виробітку з вини робітника оплата проводиться відповідно до виконаної роботи». Пунктом 4.3 Порядку організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України передбачено, що облік виконаних робіт у бригаді, що працює за єдиним нарядом виконаних робіт, ведеться за кінцевими результатами роботи бригади. Змінне завдання бригаді, що працює за єдиним нарядом, видається із розрахунку кількості відрядників, які входять до неї. Кількість годин, відпрацьованих членами бригади, повинна дорівнювати добутку кількості робітників бригади на тривалість робочої зміни. У таблиці обліку робочого часу бригади на підприємстві установи, що працює за єдиним нарядом виконаних робіт, для розрахунку заробітної плати пропоставляється фактично відпрацьований час». У всіх засуджених відвіданих відділень розмір заробітної плати є різним, тож виникає питання: чи всі вони працюють за індивідуальними нарядами? Якщо ні – то чому така різниця у розмірі заробітної плати? На це вже зверталась увага у ході відвідування установ, проте жодних чітких пояснень від адміністрації виправного закладу так і не надійшло.

Також не в повній мірі дотримується норма КВК України щодо графіка роботи засуджених. Пункт 8 ч. 1 ст. 8 КВК України передбачає,

що «...тривалість робочого дня засудженого встановлюється з 7 до 17 години або з 6 до 16 години». Працівники установи пояснили, що робота організована у три зміни. Дійсно, ст. 61 КЗпП України визначає, що на безперервно діючих підприємствах, в установах, організаціях, а також в окремих виробництвах, цехах, дільницях, відділеннях і на деяких видах робіт, де за умовами виробництва (роботи) не може бути додержана встановлена для цієї категорії працівників щоденна або щотижнева тривалість робочого часу, допускається запровадження підсумованого обліку робочого часу. Це положення відображене й у ст. 119 КВК України, яка передбачає: «2. З урахуванням характеру виконуваних засудженим робіт допускається підсумований облік робочого часу з тим, щоб тривалість робочого часу за обліковий період не перевищувала нормального числа робочих годин». Разом із тим, якщо потреба у роботі третьої зміни була персоналом обгрунтована, щодо існування другої зміни аргументів не наведено.

Певні питання викликає інформація про оплату праці засуджених та відрахування з неї. Так, до 7 травня 2014 р. (тобто до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 р.) особи, які відбувають покарання у виправних колоніях, із нарахованого їм заробітку, пенсій та іншого доходу повинні були відшкодовувати вартість харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших наданих послуг, крім вартості спецодягу і спецхарчування. У раніше діючих Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (в редакції наказу Департаменту від 25 грудня 2003 р. №275) з цього приводу зазначалось: «Засуджені, які тримаються в колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, виправних центрах, а також у дільницях соціальної реабілітації, харчування і речове майно придбавають за власні кошти. Комунально-побутові послуги оплачуються ними на загальних умовах за встановленими тарифами» (п. 92). Однак, як впливає з інформації, наданої бухгалтерією ряду УВП, з засуджених, які тримаються, приміром, в дільниці соціальної реабілітації, вартість харчування не вираховувалась жодного разу в поточному році, тоді як вартість речового майна з таких осіб утримувалась. Якщо навіть

припустити, що засуджені купували харчування за власні готівкові кошти, то чому вони так само не придбавали речове майно? Крім того, з 7 травня 2014 р. особи, які відбувають покарання у виправних колоніях, із нарахованого їм заробітку, пенсій та іншого доходу повинні відшкодовувати лише комунально-побутові та інші надані послуги. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань у свою чергу встановлюють, що «вартість харчування, не стягнута у поточному місяці із засуджених внаслідок низького заробітку або його відсутності, у наступні місяці не стягується». Отож, це не може бути заборгованістю за попередній період. З урахуванням наведених положень занепокоєння викликав той факт, що із засуджених продовжували стягувати вартість харчування у травні та червні. Це є прямим порушенням норм ст. 121 КВК України.

Тут слід відзначити, що в новій редакції Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених вже наказом Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. № 2186/5, цю, на думку ДПтС України, прогалину намагалися усунути, закріпивши положення, що «вартість речового майна утримується із заробітку засуджених. За бажанням засуджених вартість цього майна може повністю або частково оплачуватися з коштів, що є на їхніх особових рахунках. У випадках відсутності коштів на особових рахунках засуджених для утримання вартості одягу і взуття у поточному місяці заборгованість за вказані предмети речового майна стягується в наступні місяці до повного її погашення. Після оплати вартості отриманого майна воно переходить у власність засуджених (...) Вартість харчування із заробітку засуджених вираховується щомісяця з дня перебування їх в установах виконання покарань». Проте подібну нормотворчість не можна визнати правильною, бо, по-перше, вона суперечить чинному КВК України, а по-друге, до моменту вступу в силу названих Правил стягувати кошти за окремим позиціями із засуджених не можна через відсутність будь-яких правових підстав.

Також не в повній мірі дотримується норма КВК України щодо графіка роботи засуджених. Пункт 8 ч. 1 ст. 8 КВК України передбачає, що «...тривалість робочого дня засудженого встановлюється з 7 до 17 години або з 6 до 16 години». Але засуджені при спілкуванні з членами ко-

місії пояснювали, що робота організована у дві зміни. Дійсно, ст. 61 КЗпП України визначає, що на безперервно діючих підприємствах, в установах, організаціях, а також в окремих виробництвах, цехах, дільницях, відділеннях і на деяких видах робіт, де за умовами виробництва (роботи) не може бути додержана встановлена для цієї категорії працівників щоденна або щотижнева тривалість робочого часу, допускається запровадження підсумованого обліку робочого часу. Це положення, відображене й у ст. 119 КВК України, передбачає: «2. З урахуванням характеру виконуваних засудженим робіт допускається підсумований облік робочого часу з тим, щоб тривалість робочого часу за обліковий період не перевищувала нормального числа робочих годин». Разом із тим доцільність та необхідність роботи у другу зміну на ряді виробничих дільниць видається сумнівною.

Стосовно відрахувань слід відзначити й таке. За журналами обліку порушень до засуджених застосовуються дисциплінарні стягнення за порушення форми одягу. Як свідчать розрахунково-платіжні відомості, з жодного засудженого вартість одягу та взуття не вираховувалась. То з яких же коштів оплачується одяг, якщо він видається засудженим? А якщо його не видають – на якій підставі засуджені караються за порушення форми одягу? Не всі засуджені обізнані навіть з тим, чи працюють вони на ставку, пів-ставки чи якоюсь іншою формою. Це також може вказувати на порушення трудового законодавства, оскільки людина, що прагне працювати свідомо, навряд чи не цікавитиметься питаннями оплати власної праці та її нормуванням. Або ж оплата й поставлені трудові завдання зазвичай не відповідають зазначеним у офіційних документах і засуджені звикли не задавати «зайвих» питань адміністрації. Спостережними комісіями були виявлені проблеми й щодо працевлаштування засуджених, які за станом здоров'я не можуть працювати на важких роботах. Такі скарги надходили від засуджених, які відбувають покарання у виправних центрах: приміром, видаючи засудженому довідку, лікар зазначив, що засуджений не може працювати на важких роботах, при цьому зовсім незрозуміло, що це за перелік робіт. Наведеним недоліки не вичерпуються.

Ще гіршим є стан справ із залученням засуджених до безоплатних робіт, яке фактично продовжує використовуватись як каральний еле-

мент та має характер цькування. Засуджені, які одного разу висловили незгоду брати участь у таких роботах, в подальшому постійно залучаються саме до того виду робіт, від якого особа відмовляється. Це може відбуватися навіть по декілька разів на день. Приміром, стосовно однієї особи такі вимоги висловлювались 15 січня 2014 р. о 10 год. 30 хв.; 15 січня 2014 р. об 11 год. 30 хв. Щодо іншої – 27 серпня 2013 р. о 10 год. 30 хв.; 27 серпня 2013 р. о 11 год. 30 хв.; 27 серпня 2013 р. о 13 год. 30 хв. І подібна практика є звичною та вельми поширеною. Інколи періодичність вимог «виконати роботи з благоустрою» взагалі викликає сумніви в існуванні якогось сталого графіка та дотримання вимог КВК України: «До цих робіт засуджені залучаються, як правило, в порядку черговості, в неробочий час і не більш як на дві години на день». Приміром, одного із засуджених намагалися залучити до робіт з благоустрою майже щодня: 31 березня 2014 р., 1 квітня 2014 р. та 3 квітня 2014 р. Крім того, відповідно до розпорядку дня установи, неробочий час засуджених припадає (за винятком осіб, які працюють у другу та третю зміну) на вечірній час. Але більшість відмов брати участь в роботах з благоустрою, як свідчить аналіз вироків суду, «вчиняється» у першій половині дня.

Як негативний аспект слід відзначити те, що єдиною формою «соціально-виховної та психологічної роботи» у випадках відмов від робіт з благоустрою було та залишається повторне «роз'яснення положень статей 107, 108, 132, 133 КВК України та ст. 391 КК України про те, що його відмова від виконання законних вимог адміністрації установи тягне за собою кримінальну відповідальність, передбачену ст. 391 КК України». Адміністрацією УВП не робляться спроби іншим чином мотивувати засудженого до участі в таких роботах, зокрема, шляхом перегляду їх видів з метою обрання більш прийнятних для цього засудженого, надання терміну для переосмислення поведінки із залученням працівників психологічної служби, представників громадських організацій тощо.

Окремо слід зупинитися на питаннях реалізації права на працю неповнолітніми, що відбувають покарання у виховних колоніях, особливо з огляду на виявлення суттєвих порушень прокурорським перевірками цих установ. Здебільшого це порушення прав дітей на отри-

мання соціальних виплат, дотримання їхніх житлових та майнових прав, забезпечення належних умов праці. Через погану організацію охорони праці та техніки безпеки у травні минулого року в Ковельській виховній колонії неповнолітній засуджений під час виконання робіт травмувався, а в Прилуцькій виховній колонії при виконанні роботи з підвищеною небезпекою неповнолітній зазнав травматичної ампутації фаланг чотирьох пальців лівої кисті¹. В Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, затвердженій наказом ДПіТС України від 7 березня 2013 р. №396/5, передбачено, що засуджені неповнолітні залучаються до праці тільки на підприємствах виховних колоній, при цьому умови та оплата їх праці визначаються законодавством про працю. Перше, що встановлює КЗпП України стосовно праці неповнолітніх та не реалізовується на практиці, – це обов’язкове додержання письмової форми при укладанні трудового договору. Також названий акт передбачає, що неповнолітні у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України. При цьому не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років.

Під час перебування у виховній колонії усі засуджені неповнолітні залучаються як до оплачуваної, так і безоплатної праці. Її види зводяться до такого: підтримання порядку в гуртожитках та інших приміщеннях, їх благоустрій, швацьке виробництво, виконання робіт з пакування готової продукції, робота у рибному цеху. Також засуджені працюють днювальним, помічниками зварювальника, коменданта, посудомийниками, на свердлувальній дільниці, на збірці, на столярній дільниці, у банно-пральному комплексі, в пекарні, в медичній частині виготовляють мішки тощо. При цьому ряд робіт, на яких залучені неповнолітні, входять до Переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх, затвердженого наказом Міністерства охорони

¹ Прокуратура виступає за гуманізацію покарання для неповнолітніх злочинців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/publicacii_u_zmi.html?_m=publications&_t=rec&id=133525.

здоров'я України від 31 березня 1994 р. №46: обробник риби, прибиральник службових приміщень, зайнятий прибиранням загальних туалетів (у виховних колоніях це прямий обов'язок засуджених), пекар, зайнятий безпосередньо біля печей, тощо.

Тобто у практиці існують прямі порушення чинних нормативних актів, що спричиняє погіршення становища неповнолітніх, натомість ані адміністрація установи, ані контролюючі органи на це не зважають. Усе це вказує на необхідність перегляду загальних підходів до залучення неповнолітніх до праці з забезпеченням безумовного дотримання вимог законодавства.

Розділ 8

Сімейні права засуджених

Сімейне життя – це особисті майнові та немайнові відносини між подружжям, іншими членами сім'ї, яке здійснюється на засадах, визначених у Сімейному кодексі України: кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя (ч. 4 ст. 4); ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України (ч. 5 ст. 5); регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя (ч. 4 ст. 7) та інше. З цього приводу Конституційний Суд України констатував, що неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах сімейного життя, оскільки сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними і реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо. Право на сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб¹.

У статті 16 Загальної декларації прав людини та ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права сім'ю визначено як природний і основний осередок суспільства та держави; статтею 51 Конституції України передбачено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються законом: відповідно до ч. 3 ст. 291 Цивільного кодексу України фізична особа має право на підтримання зв'язків з членами своєї сім'ї та родичами незалежно від того, де вона перебуває; ст. 153 СК України передбачено, що мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли таке право обмежене законом, а на підставі ст. 259 – право на спілкування мають брати та сестри, зокрема ті, які не проживають разом.

¹Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 р. №2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kadrovik01.com.ua/regulations/2343/2544/291486/>.

У науці кримінально-виконавчого права сталою є думка, що засуджені до позбавлення волі залишаються суб'єктами прав і обов'язків у сфері сімейно-шлюбних правовідносин, якщо вони не позбавлені їх за рішенням суду. За загальним значенням сімейні права – це можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах. До числа основних сімейних прав належать право на невтручання в сімейне життя; на добровільне укладення шлюбу; на рівні можливості і обов'язки у шлюбі; на державну охорону сім'ї, материнства, батьківства і дитинства; на рівність дітей незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза шлюбом та ін.¹

Положення Конституції України (ст. 63) та КВК України свідчать, що засуджені не позбавляються сімейних прав, за винятком тих обмежень, що безпосередньо випливають з факту ізоляції особи. Підтвердженням цього є зникнення з національного законодавства окремих положень, що безпідставно обмежували ці права засуджених. Так, до 2007 р. у ст. 107 СК України існувало положення, що у випадку засудження одного із подружжя до позбавлення волі на строк не менше трьох років розірвання шлюбу з нею відбувалось у спрощеному порядку за зверненням іншого подружжя (при цьому такого права у самого засудженого не було). Ця норма дісталась Україні «у спадок» ще з дореволюційних часів² і існувала у сімейному законодавстві як УРСР,

¹ Правознавство [Електронний ресурс] : підручник / авт. кол.: С. Е. Демський, В. С. Ковальський, А. М. Колодій (кер. авт. кол.) та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 736 с. – Режим доступу: http://librarium.hmarka.net//правознавство_копейчиков_підручник.html.

² У Зводі законів цивільних 1911 р. зазначалось, що «когда один из супругов приговорен к наказанию, сопряженному с лишением всех прав состояния, или же сослан на житье в Сибирь с лишением всех особенных прав и преимуществ, то другой, буде не последует добровольно за осужденным для продолжения супружеского с ним сожития, может просить свое духовное начальство о расторжении брака и о разрешении вступить в новый. Равным образом и супруги, приговоренные к означенным наказаниям, могут в тех же случаях просить о расторжении их браков и о разрешении вступить в новые браки, с соблюдением правил, изложенных в Уставе о Ссылных» (наведено за виданням: Свод законов гражданских (св. зак. т. 10 ч. 1, изд. 1900 г. по Прод. 1906 и 1908 гг.) [Електронний ресурс]. – С предм. указ. и с позднейшими узаконениями по день выхода в свет / сост. А. Л. Саатчиан. – Изд. неофици. – СПб. : Изд. Юрид. кн. магазина И. И. Зубкова под фирмой «Законоведение», 1911. – Режим доступа: <http://civil-law.narod.ru/wist/szg/szg111.html>).

так і незалежної України. У радянські часи подібний підхід виправдовувався тим, що у зв'язку із засудженням особи до позбавлення волі понад три роки відпадала необхідність у примиренні подружжя. Вчинення злочину вважалось настільки негативною обставиною, а особа, що його вчинила, – аморальною людиною, що усувались можливі сумніви у легковажності іншого подружжя, непродуманості власних дій щодо розірвання шлюбу¹. У подальшому ця норма була виключена.

Обмежувались у частині сімейних прав, зокрема щодо права на батьківство (у значенні можливості мати дитину), й засуджені до довічного позбавлення волі. Формально це право не було для них скасоване, проте відсутність можливості будь-якого особистого контакту з членами своєї родини через надання лише короткострокових побачень, ставала на заваді реалізації цього права та породжувала численні скарги засуджених та їх рідних². У 2014 р. вказане становище було змінено – засудженим до довічного позбавлення волі надано право на тривалі побачення, для проведення яких в усіх установах, де утримується ця категорія засуджених, обладнані окремі кімнати³.

У період відбування покарання у виді позбавлення волі особи мають право на шлюб і доволі часто реалізують його в період відбування покарання (приміром, за даними ДПтС України 493 особам, які виявили бажання укласти шлюб, надано сприяння у його реєстрації)⁴. Загалом процедура реєстрації шлюбу тотожна тій, що застосовується у вільному суспільстві, за винятком окремих особливостей. Відповідно до Правил

¹ Фархтдинов, Я. Ф. Судебное рассмотрение дел о расторжении брака. Некоторые вопросы теории и практики [Электронный ресурс] / Я. Ф. Фархтдинов ; науч. ред. Р. А. Дзыба. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1978. – 144 с. – Режим доступа: http://z3950.ksu.ru/full_fond/law/knigi/Farhtdinov_s/015-031.pdf.

² Девятый ежегодный Доклад «Соблюдение прав заключенных в Украине-2013» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.meta.ua/cluster:39055025-Sobliudenieprav-zakliuchennykh-v-Ukraine: - doklad-pravozashchitnikov/>.

³ Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів»: перші кроки на шляху реалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/721731>.

⁴ Питання якісної підготовки засуджених до звільнення – один із пріоритетних напрямків у роботі Державної пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/printable_article/640987;jsessionid=9EB2989CC7EABDAE90F92EEBDD5ABA8.

державної реєстрації актів громадянського стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 р. № 52/5, державна реєстрація шлюбу із засудженими, які відбувають покарання в установах виконання покарань, проводиться відділом державної реєстрації актів цивільного стану за місцезнаходженням цієї установи на загальних підставах, передбачених законодавством України. Адміністрація установи виконання покарань забезпечує засуджену особу бланком заяви про державну реєстрацію шлюбу встановленої форми та здійснює інше сприяння. Державна реєстрація шлюбу проводиться у присутності нареченого та нареченої у приміщенні, визначеному адміністрацією установи виконання покарань. Державна реєстрація шлюбу з особами, щодо яких застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, здійснюється відділом державної реєстрації актів цивільного стану в слідчих ізоляторах лише з письмового дозволу органу досудового розслідування, суду (судді), у провадженні яких знаходиться справа, у тому самому порядку і за тими самими правилами, які встановлені для державної реєстрації шлюбу в установах виконання покарань.

Але ці положення не застосовуються в разі, якщо обидві особи, що вирішили узяти шлюб, перебувають в місцях позбавлення волі. За таких умов через неможливість вільного пересування за межами установ виконання покарань та заборону перевезення однієї особи до іншої реєстрація шлюбу стає неможливою, бо вимагає одночасної присутності в одному місці як нареченого, так і нареченої. Тобто в цьому праві засуджені обмежуються.

Теоретично засуджені можуть брати участь у матеріальному забезпеченні власної родини, бо згідно зі ст. 107 КВК України в них є право відправляти посилки, бандеролі, грошові перекази. Натомість через мізерну заробітну плату, що не дозволяє зробити заощадження, подібні випадки є вкрай рідкісними. Так, середня заробітна плата одного засудженого загалом по державі становить 467 грн, що у 2,6 разу менше від встановленого мінімального рівня¹. А з урахуванням, що засудже-

¹ В'язнів примушують працювати у небезпечних умовах за зарплату меншу від мінімальної – перевірка ГПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/992970-vyazniv-primushuyut-pratsyuvati-u-nebezpechnih-umovah-za-zarplatu-menshu-vid-minimalnoji-perevirka-gpu.html>.

ні з цієї заробітної плати мають сплачувати ще й комунальні та інші послуги в період відбування покарання, можливості допомоги родині у них майже не залишається.

Згідно з чинним законодавством засуджені не позбавлені права на вибір прізвища при реєстрації шлюбу (ст. 35 СК України), натомість у разі, якщо при реєстрації шлюбу дружина, чоловік зберегли дошлюбні прізвища, у подальшому зміна стає неможливою: як передбачено у п. 11 Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. №915, наявність у заявника судимості, яку не погашено або не знято в установленому законом порядку, є підставою для відмови у наданні дозволу. Навіть у разі пояснення такої заборони необхідністю здійснення контролю у межах строку судимості законодавець мав би виявити більшу послідовність, приміром, або забороняючи зміну прізвища як під час реєстрації шлюбу, так і в подальшому, або дозволити робити це в обох випадках.

Що стосується інших видів сімейних прав, то засуджені значно обмежуються в можливості користуватися ними. Перебування в умовах ізоляції неминуче тягне за собою обмеження цього права і у питаннях виховання дітей, і реалізації права на батьківство (материнство), і у самовизначенні родини, прийнятті важливих рішень тощо¹. Тобто переважна більшість обмежень випливає з факту ізоляції особи. Відзначимо, що існує точка зору щодо необхідності зняття всіх обмежень у спілкуванні з дитиною, матір'ю, батьком, які опинилися в місцях позбавлення волі, та перегляду у зв'язку з цим законодавства, яке стосується осіб, заарештованих чи позбавлених волі за вироком суду. Прихильники цього підходу посилаються, що оскільки згідно з чинним законодавством адвокат має право бачитися з узятою під варту чи засудженою особою щодня, без обмежень, а отже, таке саме право має бути надане матері, батькові та дитині².

¹ Кримінально-виконавче право [Текст] : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодед та ін. ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2011. – С. 15.

² Ромовська, З. В. Сімейний кодекс України [Текст] : наук.-практ. коментар / З. В. Ромовська. – [3-тє вид., переробл. і допов.]. – К. : Прав. єдність, 2009. – С. 227.

Законодавець певним чином намагався вирішити питання реалізації батьківських прав засуджених, передбачивши у ст. 141 КВК України норму, згідно з якою при виправних колоніях, в яких відбувають покарання засуджені до позбавлення волі жінки, у разі потреби організовуються будинки дитини. Засуджені жінки мають право влаштувати в будинки дитини своїх дітей віком до трьох років. Будинки дитини при виправній колонії є дитячим закладом. У будинках дитини діти перебувають під опікою адміністрації дитячого закладу на повному державному забезпеченні, їм створюються умови, необхідні для нормальної життєдіяльності та розвитку. Якщо засуджена жінка не виявила бажання проживати в будинку дитини спільно зі своєю дитиною, їй має бути надана можливість вільно спілкуватися з нею без обмежень. Не вважається обмеженням спілкування жінки зі своєю дитиною, якщо від засудженої вимагається відвідувати дитину у час, вільний від виконання покладених на неї обов'язків. Таким чином, створені додаткові гарантії захисту сімейних прав засуджених жінок, натомість права засуджених чоловіків у подібній ситуації залишаються обмеженими. Навіть у разі, якщо чоловік сам виховує дитину до трьох років, він позбавлений можливості тримати дитину при собі у період відбування покарання.

Підтримання зв'язків між засудженими до позбавлення волі та членами їх сімей, родичами відповідно до положень КВК України може відбуватись шляхом безпосереднього (прямого) спілкування, телефонної розмови, одержання і відправлення листів і телеграм. Безпосереднє (пряме) спілкування здійснюється засудженими при побаченні, короткочасному виїзді за межі виправних і виховних колоній, проживанні зі своїми сім'ями у випадках, передбачених КВК України. Виходячи із положень статей 110, 138–140 КВК України, засуджені, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального, середнього та максимального рівня безпеки, за загальним правилом мають право одержувати щомісяця короткострокове тривалістю до чотирьох годин й один раз на три місяці тривале побачення – до трьох діб.

В окремих випадках законодавець ставить спосіб реалізації сімейних прав (а точніше, обсяг їх обмежень) у залежність від поведінки засуджених. Так, засуджені, які не допускають порушень встановлено-

го порядку виконання покарання у виді обмеження волі і мають сім'ї, після відбуття шести місяців строку покарання можуть за постановою начальника виправного центру проживати за межами гуртожитку із своїми сім'ями (ст. 59 КВК України). Особи, що відбувають покарання у виді позбавлення волі в дільниці соціальної реабілітації (тобто ті, хто стає на шлях виправлення) після відбуття шести місяців покарання в дільниці в разі відсутності порушень режиму відбування покарання, наявності житлових умов з дозволу адміністрації колонії можуть проживати в межах населеного пункту, де розташована колонія, із своїми сім'ями, придбавати відповідно до чинного законодавства жилий будинок і заводити особисте господарство (ст. 99 КВК України). Засудженим жінкам, які сумлінно ставляться до праці, у разі її наявності, і додержують вимог режиму, постановою начальника виправної колонії за погодженням із спостережною комісією дозволяється проживання за межами виправної колонії на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку (ст. 142 КВК України). За сумлінну поведінку і ставлення до праці та навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій і виховних заходах до засуджених неповнолітніх можуть бути застосовані заходи заохочення, передбачені ст. 130 КВК України, у тому числі й надання додаткового короткострокового або тривалого побачення (ст. 144 КВК України).

На полегшення реалізації сімейних прав спрямовані й положення ст. 111 КВК України, за якими засуджені, які працюють та перебувають у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, мають право на щорічний короткочасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів. Засудженим, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, дільницях соціальної реабілітації виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоніях середнього рівня безпеки та виховних колоніях, дозволяються короткочасні виїзди за межі колонії на території України на строк не більше семи діб, не включаючи часу, необхідного для проїзду в обидва кінці (не більше трьох діб), у зв'язку з такими винятковими особистими обставинами: смерть або тяжка хвороба близького

родича, що загрожує життю хворого; стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї.

Міжнародні фахівці також визнають, що тюремне ув'язнення часто завдає шкоди сімейним відносинам та порушує зв'язки з суспільством. Якщо чоловікам і жінкам, які перебувають в ув'язненні, вдається зберегти зв'язки з рідними, друзями та суспільством, це дозволяє зменшити негативні наслідки ув'язнення та підвищує вірогідність їх реінтеграції після звільнення. Надання допомоги у підтриманні таких зв'язків відповідає загальним інтересам: а) ув'язнені відчувають більшу відповідальність за свою поведінку та життя родини і готуються до звільнення; б) робота тюремного персоналу стає різноманітною та приносить більше задоволення, внаслідок чого працівники менше переживають про підпорядкованих ув'язнених; в) родини ув'язнених надають та отримують необхідну підтримку, а не втрачають зв'язки з ув'язненим; г) збереження ув'язненими сімейних стосунків та вчасне планування майбутнього життя після звільнення, знижує вірогідність того, що суспільство буде страждати від нових правопорушень.

Міжнародні акти (МСП та ЄТП) називають такі основні механізми збереження контактів з родиною: 1) листи; 2) побачення; 3) телефонний зв'язок; 4) дозвіл відвідувати рідних або тимчасове умовне звільнення. ЄТП у правилах 24.1–24.12 також наголошують на вельми позитивному впливі контактів ув'язнених із зовнішнім світом. З огляду на це рекомендується дозволяти їм настільки часто, наскільки це можливо, зв'язуватись за допомогою пошти, телефону або інших засобів зв'язку з родиною, а також мають бути дозволені відвідування цих людей. Такі контакти можуть бути обмежені та контрольовані, але це обумовлюється виключно потребою продовжувати каральний процес, підтримувати порядок, безпеку, запобігати злочинам і захищати жертв злочинів. При цьому все одно має забезпечуватись мінімальний рівень контактів. Національне законодавство має визначити, з яким національними і міжнародними організаціями і посадовими особами зв'язок ув'язнених не може бути обмежений.

Відвідування повинні проходити в обстановці, що дозволяє ув'язненим підтримувати і розвивати сімейні відносини, наскільки це

можливо нормальним образом. При цьому пенітенціарна адміністрація повинна допомагати ув'язненим у підтримці відповідного контакту зі зовнішнім світом і надавати їм для цього відповідну матеріальну допомогу. Будь-яка інформація про смерть чи важку хворобу родича ув'язненого повинна бути негайно йому повідомлена. Щоразу, коли дозволяють обставини, ув'язненому має бути дозволено залишити пенітенціарний заклад під охороною або самостійно, щоб відвідати хворого родича, похорон чи з інших поважних причин.

Побачення ув'язнених з рідними та можливість отримання відпустки повинні займати важливе місце у розподілі ресурсів та повсякденному житті установи. Відпустки відіграють значну роль в укріпленні зв'язків з родиною та полегшують соціальну реінтеграцію засуджених. Вони також сприяють створенню атмосфери гуманності в місцях позбавлення волі та мають якомога ширше використовуватись як у відкритих, так і у закритих пенітенціарних установах. Важливий аспект політики відносно надання відпусток полягає в тому, щоб підтримувати тісну взаємодію з персоналом та зовнішніми організаціями для поліпшення розуміння її цілей та підвищення ефективності як складової частини режиму виправного впливу. Побачення в місці позбавлення волі за можливістю рекомендується проводити без стороннього спостереження або принаймні тільки під візуальним наглядом. У тих випадках, коли потребується прослухати розмову, потрібно отримати на це дозвіл від компетентних органів.

Сімейні права засуджених належать до прав, які перебувають і під захистом міжнародних документів, хоча прямо в них не перелічуються. У статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено: кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції; органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Визначаючи межі права на повагу до сімейного життя, ЄСПЛ у рішенні по справі «Marckx v. Belgium» (1976) вказав, що необхідно спочатку пояснити значення та сенс слів «повага... особистого та сімейного життя», бо до цього моменту у Суду не було численних можливостей це зробити. На думку Суду, «сімейне життя» у тому сенсі, як його розуміє ст. 8 Конвенції, включає як мінімум зв'язки між найближчими родичами, приміром, між дідусями, бабусями та онуками, оскільки такого роду відносини можуть відігравати суттєву роль у сімейному житті. «Повага» до сімейного життя, визначеного наведеним чином, накладає на державу обов'язок сприяти нормальному розвитку таких зв'язків¹. Виходячи з наведеного, фахівці підкреслюють, що сімейне життя в трактуванні ст. 8 включає зв'язки між родичами, наприклад, між батьком, матір'ю і дітьми усередині одного шлюбу, а також між бабусею, дідусем і онуками. Не робиться різниці між «оформленою за законом» і «неоформленою за законом» родиною. Гарантія на повагу до сімейного життя, закріплена у ст. 8 Конвенції, передбачає можливість осіб вимагати права на сімейне життя, наприклад, шляхом вступу у шлюб чи шляхом одержання можливості мати дітей².

Хоча органи Конвенції і дозволяють приватним особам посилатися на кровні зв'язки як на відправний пункт підтвердження існування сімейних зв'язків, вони не визнають його визначальним, тому що слід враховувати також такі фактори, як фінансова та психологічна залежність сторін, які посилаються на це право. Загалом Комісія та Суд віддають перевагу «вертикальним» сімейним зв'язкам (неповнолітні діти, батьки, дідуся та бабусі) перед «горизонтальними» (рідні брати та сестри, племінниці, племінники та ін.). Найбільш переконливим доказом існування «сімейного життя» є факт «сімейного проживання осіб», які посилались на це право. Але Суд підкреслив, що це не означає, що будь-який намір жити сімейним життям підпадає під юрисдик-

¹ Рішення по справі «Marckx v. Belgium» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: eur.courtcourt.ru/uploads/ECHR_Marckx_v_Belgium_13_06_1979.doc.

² Право на повагу до приватного життя відповідно до статті 8 Європейської Конвенції захисту прав людини та основних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1094815937>.

цію ст. 8 Конвенції (рішення по справі «Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі проти Сполученого Королівства» (1985).

Право на сімейне життя в термінах ст. 8 є тісно пов'язаним із правом на шлюб та створення сім'ї, яке гарантується у ст. 12. Проте важливо пам'ятати, що ст. 12 захищає якусь одну дію – одруження та/або право мати чи всиновлювати дітей – в той час як ст. 8 гарантує захист стану, в якому перебувають тривалий час. Ця відмінність обумовила визнання Комісією положення про те, що держави не можуть заборонити ув'язненим брати шлюб, але мають право заборонити спільне проживання ув'язнених зі своїми дружинами («Дрейпер проти Сполученого Королівства» (Доп. Ком. від 1980 р.), «Хеймер проти Сполученого Королівства» (Доп. Ком. від 1979 р.)). Проте у згадуваній вище справі «Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі проти Сполученого Королівства» (1985) Суд визнав, що «сім'я» створюється на основі законного шлюбу, і що члени подружжя, як правило, проживають разом, уточнивши при цьому, що «право на створення сім'ї (згідно зі ст. 12) не можна розглядати як таке, що не передбачає право на спільне проживання».

Комісія та Суд до цього часу не визнавали порушення ст. 12 в тому, що держава відмовлялась йти назустріч в питанні транссексуального шлюбу з особами, які недавно поміняли стать («Різ проти Сполученого Королівства» (1986)). Але у своєму рішенні у справі «Коссі проти Сполученого Королівства» (1990) Суд висловив готовність обговорювати цю проблему в майбутньому.

Стаття 12 не гарантує право на розлучення та/або повторний шлюб («Джонстон та інші проти Ірландії» (1986)). Проте слід зазначити, що стаття 5 Протоколу № 7 забезпечує рівноправність членів подружжя як під час перебування у шлюбі, так і «в разі його розірвання». До цього часу суд не ухвалював рішень за цією статтею. У справі «Ф проти Швейцарії» (1987) Суд ухвалив, що встановлення тимчасової заборони на повторне одруження чоловікові, який три рази одружувався і розлучався протягом 18 років і який хотів зробити це вчетверте, було порушенням права на одруження згідно зі ст. 12¹.

¹ Гом'єн, Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини [Електронний ресурс] / Д. Гом'єн. – К. : Фенікс, 2006. – Режим доступу: <http://vgsu.arbitr.gov.ua/files/pages/ECHR.htm>.

Практика ЄСПЛ свідчить про достатньо розширене тлумачення сімейних прав засуджених як відповідно до ст. 8 Конвенції, так і інших міжнародних стандартів поведінки з засудженими в частині механізмів збереження контактів з родиною. Відносно осіб, які тримаються під вартою чи відбувають покарання у виді позбавлення волі, ЄСПЛ погоджується, що тримання під вартою або будь-який захід, яким особа позбавляється свободи, тягне за собою невід'ємні обмеження щодо сімейного життя. Проте важливим елементом права ув'язненого на повагу до його сімейного життя є надання державними органами можливості або, за потреби, допомоги у підтриманні зв'язків зі своїми близькими. Обмеження, які стосуються кількості побачень з родичами, нагляду за такими побаченнями або, якщо це виправдовується характером злочину, – застосовування до ув'язненого спеціального режиму ув'язнення, становлять втручання у його права за ст. 8 Конвенції, але самі по собі не є порушенням зазначеного положення. Тим не менш, подібне обмеження повинно застосовуватися «згідно із законом» та переслідувати одну або більше легітимних цілей, перелічених у п. 2, та, на додаток, повинно бути виправдане тим, що воно є «необхідним у демократичному суспільстві» (рішення від 9 жовтня 2008 р. у справі «Моїсеєв проти Росії» (*Moiseyev v. Russia*), заява № 62936/00, п. 246)).

До основних (але не вичерпних) видів порушень права засуджених та осіб, взятих під варту, на повагу до сімейного життя, зафіксованих у рішеннях ЄСПЛ, можна віднести:

1. *Відмова у переведенні засудженого ближче до місця проживання його рідних* (рішення у справі «Вінтман проти України»¹).

У цій справі суд відзначив, що відповідно до ст. 93 КВК України засуджений до позбавлення волі повинен відбувати весь строк покарання в одній виправній чи виховній колонії, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до його місця проживання до засудження або місця постійного проживання родичів засудженого. Це загальне правило відповідає ЄТП, які вимагають розміщення ув'язнених у тюрмі, якомога ближче розташованій до їх

¹Рішення у справі «Вінтман проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-147326>.

сімей та близьких родичів. Крім того, ця стаття співзвучна з вимогою того, щоб влада допомагала засудженим підтримувати контакт з їх безпосередньою родиною, що властиво ст. 8 Конвенції.

Як впливає з формулювань положень ст. 93 КВК України, це правило не є абсолютним та допускає винятки у певних випадках. Суд не поділяє думку заявника, що відмову законодавця вказати всі можливі винятки слід розглядати як погіршення якості чинного законодавства всупереч вимогам ст. 8 Конвенції. Закон був би занадто жорстким та практично не виконуваним, якщо продумати всі можливі випадковості, що є підставою для відходження від загального правила. Суд далі вказав на правову норму, що дозволяє переведення засудженого з однієї колонії до іншої лише у виняткових випадках, коли він не може залишатися у «первинній» установі. Це обмеження не видається надмірним, якщо дотримується первинне загальне правило щодо розподілу засуджених. Проте це правило не було застосоване до заявника, більше того, влада продовжувала відмовляти у задоволенні його клопотання про переведення. Однак, незважаючи на формальний та обмежений підхід до тлумачення й застосування відповідного законодавства, Суд готовий визнати, що рішення влади було засноване на доволі ясному та передбачуваному національному законодавстві. Таким чином, Суд знаходить, що втручання було на законних підставах.

Суд відзначає, що національна влада вказувала декілька причин того, чому заявник був направлений для відбування покарання у віддалену від місця його проживання колонію, зокрема, відсутність місць в інших установах, які були ближче. Суд може визнати, що ця відмова спрямована на боротьбу з переповненістю в'язниць, зауваживши, що ця причина була згадана лише двічі. І лише одного разу влада зазначила таку причину, як потреба розподілу засудженого до області, де ним не було вчинено злочин, за який він відбуває покарання. Хоча Суд міг би углядіти в цьому певний запобіжний засіб, але в матеріалах справи не було жодної згадки про небезпеку для заявника. Заявнику було відмовлено в переведенні не тільки в місце, де були вчинені злочини, а й в інші області також. Влада не пояснювали жодного разу причину необхідності відбування покарання заявником саме в цьому регіоні. Отже, Суд не вважає, що це було справжньою підставою по-

стійних відмов. Таким чином, обмеження прав заявника відповідності до ст. 8 Конвенції не може розглядатися як таке, що переслідує якусь законну мету.

Нарешті, Суд зазначає, що влада відмовила в переведенні заявнику і з причини наявності у нього дисциплінарних стягнень, незадовільної поведінки, яку йому було потрібно поліпшити для розгляду питання про переведення. У цьому випадку, на думку Суду, влада переслідувала законну мету, відповідно до ст. 8 Конвенції, бо це слугувало засобом підвищення дисципліни та заохочення доброї поведінки у виправній установі. У цілому, Суд вважає, що оскаржуване втручання переслідувало законні цілі: зменшити переповненість в'язниць і забезпечити там належну дисципліну.

Проте відкритим залишалося питання, а чи було це втручання помірним переслідуваним цілям. Суд зазначає, що влада не надала жодних подробиць про в'язниці, куди вона вважала можливим перевести заявника, зокрема, кількість ув'язнених у них. Разом з тим на адміністративній карті України видно, що 11 областей ближче до м. Запоріжжя, ніж Вінницька, а Львівська область була найдальшою з усіх областей. Іншими словами, будь-яка з 22 областей була б ближче, ніж та, куди розподілили заявника для відбування покарання. І що стосується незадовільної поведінки заявника, то Суд зазначає, що в цьому питанні не було зроблено ніяких відмінностей між відмовами заявнику про переведення в іншу колонію і про зміну рівня безпеки. Більш того, ця причина згадувалася лише в 2010 р., а заявник просив про переведення починаючи з 2001 р. Виходячи з відповідей, можна судити, що владу не хвилювала особиста ситуація заявника і його зацікавленість у збереженні сімейних зв'язків ніколи не оцінювалося. Відповідно, Суд вважає, що втручання не відповідало поставленій меті, у зв'язку з чим було порушено ст. 8 Конвенції.

До речі, подібна практика відмов у переведенні та розподілі засуджених в місцях позбавлення волі без дотримання норми ст. 93 КВК України є значно поширеною. Підґрунтя для цього закладені в Інструкції про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 8 лютого 2012 р. № 222/5, згідно

з якою виключно за персональними нарядами ДПтС України направляються в установи виконання покарань: засуджені іноземці, громадянство яких документально підтверджено (національний паспорт, паспортний документ, довідка з дипломатичного представництва, запис у судовому рішенні), незалежно від наявності в регіоні установ відповідного рівня безпеки; особи, засуджені до довічного позбавлення волі; особи, яким визначено відбування покарання в колонії максимального рівня безпеки у приміщеннях камерного типу; особи, засуджені за вчинення злочину в період відбування покарання у виді позбавлення волі або обмеження волі; особи, які вперше засуджені за злочини, вчинені з необережності. Як свідчить практика, саме ці засуджені, а також особи, розмістити яких немає змоги через відсутність у регіоні колоній чи секторів визначеного рівня безпеки або через відсутність у регіоні достатньої кількості установ для окремого розміщення осіб, яких засуджено за одним вирокком суду, і є тими категоріями, що розподіляються до інших регіонів. При цьому місце проживання рідних стає далеко не вихідною умовою визначення місця відбування покарання.

Також слід вказати на існування поза межами правового поля переведення засуджених за так званими «оперативними міркуваннями», коли, на думку адміністрації установи, засуджений належить до категорії осіб «негативного спрямування», внаслідок чого його відправляють на «перевиховання» до установ з максимальним рівнем порушення прав утримуваних. Тут також не береться до уваги потреба збереження родинних зв'язків.

За даними ДПтС України за I півріччя 2014 р., найчастіше на адресу ДПтС України звертаються засуджені, особи, узяті під варту, та їх родичі. Цією категорією заявників було надіслано 4 603 звернення, що складає 90,0% від загальної кількості звернень громадян. З них майже третина (1 285 звернень) стосувалися саме переведення засуджених з однієї виправної колонії до іншої та направлення засуджених із слідчих ізоляторів до конкретного регіону або установи¹. Ураховуючи, що із загального числа звернень було вирішено позитивно 2,9%, можна

¹ Інформація про стан організації роботи із зверненнями громадян, що надійшли до ДПтС України у першому півріччі 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/741327>.

стверджувати, що практично у всіх зверненнях щодо направлення чи переведення заявникам відмовлялося. Тобто, можна припустити, що рішення ЄСПЛ щодо порушень ст. 8 Конвенції шляхом відмови у направленні або переведенні засуджених можуть стати для України звичною практикою.

2. Обмеження частоти та тривалості побачень, кількість осіб, які одночасно можуть бути присутні на побаченні, та спосіб їх проведення (рішення по справі «Тросін проти України»¹).

У цій справі заявник скаржився на такі обмеження побачень з родичами, встановлені національним законодавством: а) частота та тривалість побачень; б) кількість осіб, які одночасно можуть бути присутні на побаченні; с) спосіб проведення побачень. Суд зазначав, що ці обмеження становили втручання у право заявника на повагу до його сімейного життя, хоча воно і здійснювалось згідно із законом, оскільки ґрунтувалось на відповідних положеннях КВК України та Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Втручання також переслідувало «легітимну мету» у розумінні п. 2. ст. 8 Конвенції, що полягала у запобіганні заворушенням чи злочинам.

Тому головним проблемним моментом, який мав встановити Суд, – чи було воно «необхідним у демократичному суспільстві». У зв'язку з цим Суд зазначає, щодо 16 лютого 2010 р. заявник згідно з національним законодавством мав право на побачення з родичами один раз на шість місяців. Після вказаної дати йому дозволялись побачення один раз на три місяці тривалістю до чотирьох годин. На думку Суду, коли, відповідно до тимчасово застосованого до ув'язненого режиму кількість його побачень з родичами обмежувалась одним побаченням на шість місяців, питання за Конвенцією не поставало. Проте у вищезазначеному випадку національні органи та Суд врахували конкретні міркування, на яких ґрунтувалися подібні обмеження (рішення у справі «Мессіна проти Італії (№2)»). У той же час у цій справі відповідні положення національного законодавства запроваджували автоматичні обмеження частоти та тривалості побачень для всіх засуджених до довічного позбавлення волі, та не передбачали будь-якого рівня гнуч-

¹ Рішення у справі «Тросін проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_940.

кості при визначенні того, чи були такі суворі обмеження доцільними та дійсно необхідними в кожному конкретному випадку, навіть якщо вони застосовувались до осіб, засуджених до найсуворішої за кримінальним законодавством міри покарання. Суд вважає, що регулювання таких питань не повинно здійснюватись шляхом запровадження негнучких обмежень та що держави мають розробити власні системи оцінювання пропорційності, які нададуть державним органам змогу збалансувати інтереси особи та держави та врахувати особливості кожного конкретного випадку (рішення у справі «Діксон проти Сполученого Королівства»).

Здійснюючи власну оцінку цієї конкретної ситуації, Суд не вбачає будь-яких конкретних і особливих обставин, які б вказували на необхідність обмеження кількості побачень заявника зі своїми родичами до одного разу на шість місяців протягом періоду тривалістю більш ніж чотири роки. У контексті кількісної оцінки Суд також зазначає, що такі рідкісні побачення ще більш обмежувалися тим, що були короткостроковими.

Суд також зазначає, що зміни, внесені до закону 21 січня 2010 р., покращили ситуацію щодо частоти побачень засуджених до довічного позбавлення волі з родичами. Проте така нова частота побачень з родичами все одно автоматично застосовувалась до усіх засуджених до довічного позбавлення волі та не включала оцінку необхідності такого обмеження у світлі конкретної ситуації кожного засудженого. Крім того, згідно з чинними національними нормами заявника могли відвідати тільки троє дорослих осіб за один раз, незважаючи на те, що він підтримував стосунки з чотирма родичами: своєю матір'ю, дружиною, братом та сином, народженим у 1992 р. Це обмеження означало, що після того, як син заявника досяг повноліття (у 2010 р.) один з родичів мав відмовлятися від побачення у зв'язку з обмеженням максимальної кількості дорослих відвідувачів, яким одночасно дозволялось побачення із заявником. виправдовуючи це незмінюване обмеження, Уряд посилався на такі практичні міркування, як обмеженість простору у кімнатах для побачень та у кабінках. Проте таке обґрунтування може свідчити тільки про те, що державні органи, покладаючись на негнучкі обмеження, не бажали робити будь-які спроби вирішити питання обмеженого простору в приміщеннях.

Насамкінець, Суд зазначає, що побачення відбувалися в присутності працівника пенітенціарної установи, який прослуховував розмови. Заявник був відокремлений від відвідувачів скляною перегородкою. Відповідно, жорстко встановлений законом спосіб здійснення побачень з родичами, який не передбачав будь-якого індивідуального підходу, не забезпечував приватності та виключав будь-який фізичний контакт між заявником та його відвідувачами. Спосіб, в який здійснювалися побачення, впливав на різні аспекти сімейного життя заявника тією мірою, якою це стосувалося різних видів відносин між заявником та кожним відвідувачем. Крім того, на приватність спілкування заявника з родичами впливала присутність працівника пенітенціарної установи. Суд не вбачає будь-яких свідчень того, що у випадку заявника були потрібні будь-які з таких широких обмежень.

Отже, Суд визнав, що держава не вжила необхідних заходів для забезпечення балансу між особистими інтересами заявника та інтересами держави щодо обмеження контактів засуджених із зовнішнім світом. Запроваджені обмеження не були виправдані в тому, що стосується частоти та тривалості побачень з родичами, кількості осіб, яким одночасно дозволялося побачення, та способу проведення цих побачень. За цих підстав мало місце порушення ст. 8 Конвенції.

Потрібно зауважити, що в подальшому у справі «Зінченко проти України»¹ Суд встановив, що ст. 8 Конвенції не покладає обов'язок щодо організації побачень для спільного проживання осіб, яких тримають під вартою, та їхніх дружин/чоловіків (наприклад, рішення у справі «Алієв проти України» (Aliev v. Ukraine), «Діксон проти Сполученого Королівства» (Dickson, the United Kingdom) та «Епнерс-Гефнерс проти Латвії» (Erners-Gefners v. Latvia). Він також не виявив втручання з боку держави в права осіб, яких тримають під вартою, за ст. 8 Конвенції у випадках, коли вони не надавали достатніх доказів того, що вони наполегливо клопотали про побачення, в чому, як стверджується, їм було відмовлено (рішення у справах «Чістяков проти Латвії» (Cistiakov v. Latvia); «Савенковас проти Литви» (Savenkovas v. Lithuania) та вищенаведене рішення справи «Епнерс-Гефнерс проти Латвії» (Erners-Gefners v. Latvia), п. 65).

¹Рішення у справі «Зінченко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_999.

В Україні подібний порядок проведення побачень і телефонних розмов, що визнаний ЄСПЛ невідповідним Конвенції, мав місце до січня 2015 р. Так, у п. 47 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Департаменту від 25 грудня 2003 р. №275, чітко зазначалося: «Побачення засудженому дозволяється не більш як з трьома дорослими особами, разом з якими можуть бути неповнолітні діти засудженого». Телефонні розмови засуджених відбуваються під контролем представника адміністрації, що зазвичай включає прослуховування бесід (п. 48 зазначених Правил). І лише із затвердженням наказом Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. №2186/5 оновленого варіанта Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, наведені норми набули нової редакції: «На побачення допускаються дорослі особи, з якими можуть бути неповнолітні особи. Кількість осіб, які одночасно можуть бути присутні на побаченні із засудженим, визначається залежно від пропускнуої спроможності приміщень для надання побачень згідно з передбаченими нормами, а також можливостей забезпечення їхньої безпеки». Але це може створити додаткові проблеми, бо залишає на розсуд адміністрації установи оцінку «пропускнуої спроможності приміщень для надання побачень». Отож, не виключено, що на практиці число відвідувачів буде обмежене ще більше. Позитивним можна визнати лише оновлену редакцію положення про порядок проведення телефонних розмов через виключення посилення на обов'язкове їх прослуховування: «Телефонні розмови проводяться за рахунок засудженого і під контролем представника адміністрації протягом дня у вільний від роботи час та поза часом, передбаченим для приймання їжі та безперервного сну».

3. *Доступність контакту з родичами в екстрених ситуаціях (тривалість, мова комунікації)* (рішення по справі «Лінд проти Росії»¹).

У цій справі заявник² скаржився до ЄСПЛ на те, що російська влада не дала йому попроситися з помираючим батьком, з яким заявник підтримував досить близькі стосунки. Так, влада відмовилася

¹Рішення у справі «Лінд проти Росії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.espch.ru/content/view/155/1/>.

²Громадянин Російської Федерації і голландський підданий Володимир Ялович Лінд, 1981 року народження, в період з 16 грудня 2004 року по 8 грудня 2005 року як обвинувачений у вчиненні злочину перебував у слідчому ізоляторі 77/2 р. у Москві.

відпустити заявника з-під варти на кілька днів з тим, щоб побачитися з батьком у Голландії або бути присутнім на жалобній церемонії. Розмова ж з батьком по телефону була надана лише на одну хвилину. При цьому розмову дозволено було вести лише російською мовою, хоча батько заявника, голландець за походженням, погано її розумів.

Виходячи з власної практики по схожих справах, ЄСПЛ вказав, що поведження у формі відмови у звільненні особи з-під варти з метою відвідування хворого родича являє собою втручання у сферу права на повагу до приватного і сімейного життя. ЄСПЛ визнав, що відмова російської влади звільнити заявника з-під варти з метою відвідування вмираючого батька в Голландії була заснована на законі, враховуючи положення ч. 1 ст. 108 КПК РФ, а також мала передбачені п. 2 ст. 8 Конвенції правомірні цілі – забезпечення громадської безпеки, запобігання злочинам. Крім того, ЄСПЛ визнав, що подібна відмова була «необхідною у демократичному суспільстві», тобто пропорційна зазначеним правомірним цілям.

Разом з тим ЄСПЛ підкреслив, що повага до сімейного життя заявника, якщо йому було відмовлено у звільненні, вимагала, щоб йому була надана альтернативна можливість попроситися зі своїм вмираючим батьком. У зв'язку з цим ЄСПЛ вказав, що заявникові було дозволено розмовляти зі своїм батьком по телефону тільки російською мовою. Розмова тривала всього хвилину і була перервана адміністрацією установи. Держава-відповідач не надала ЄСПЛ будь-яких пояснень з приводу причин переривання розмови. Будь-яких інших можливостей зв'язатися зі своїм батьком заявнику надано не було. Ураховуючи це, ЄСПЛ визнав, що одна хвилину розмови мовою, яку батько заявника погано розумів, не дозволила заявнику належним чином попроситися з помираючим родичем. З цієї причини ЄСПЛ дійшов висновку, що російська влада не забезпечила повагу до сімейного життя заявника, як того вимагає ст. 8 Конвенції.

4. *Ненадання можливості штучного запліднення* (рішення у справі «Діксон проти Сполученого Королівства»¹).

¹ Dickson v. the United Kingdom (Application no. 44362/04, 4 December 2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=28137&sessionId=79117243&skin=hudoc-en&attachment=true>.

У справі заявники скаржилися до ЄСПЛ, з посиланнями на ст. 8 (право на повагу до особистого і сімейного життя) і ст. 12 (право на вступ у шлюб і створення сім'ї) Конвенції, на те, що влада позбавила їх можливості скористатися послугою з організації процедури штучного запліднення і тим самим мати дитину. Особливість ситуації полягала в тому, що перший заявник був у кримінальному порядку засуджений до позбавлення волі довічно і, відбуваючи покарання, він заочно – шляхом листування – познайомився з другою заявницею, яка також відбувала покарання у в'язниці; через два роки вони уклали шлюб. Заявники вирішили скористатися послугою з організації процедури штучного запліднення, щоб обзавестися дитиною, але Міністерство внутрішніх справ відмовило їм у цьому, пославшись на те, що така процедура для ув'язнених допускається тільки «у виняткових обставинах». Вони безуспішно оскаржили цю відмову в суді Сполученого Королівства, після чого звернулися зі своєю скаргою до Страсбурга. Палата Європейського Суду чотирма голосами «за» і трьома голосами «проти» не побачила у відмові влади будь-яких порушень відповідних статей Конвенції. За клопотанням заявників справу було передано на розгляд Великої палати, яка 12 голосами «за» і п'ятьма голосами «проти» ухвалила, що в справі було допущено порушення вимог ст. 8 Конвенції, і відмовилася розглядати питання про можливе порушення ст. 12 Конвенції. Велика палата звернула увагу на те, що в Сполученому Королівстві питання про надання ув'язненим можливості скористатися послугою з організації процедури штучного запліднення не вирішене законодавчим шляхом Парламентом країни, і тому в цьому питанні визначення «виняткових обставин» віддається на відомчий розсуд. У відповідь на доводи Уряду, що обмеження сімейного життя (ненадання можливості штучного запліднення) переслідувало ціль кари, Суд відповів, що розвиток Європейської пенальної політики відбувається у напрямку до підвищення важливості реабілітаційної цілі покарання. Велика палата вказала також, що у справі влада не дотримала належний баланс між особистими інтересами заявників та інтересами суспільства в підтримці ефективності та безпеки пенітенціарної системи. Відповідно, у справі владою держави-відповідача було допущено порушення вимог ст. 8 Конвенції.

З усього наведеного випливає, що нині в Україні мають місце окремі з вказаних порушень Конвенції: існують обмеження на укладення шлюбу, зміну прізвища, не врегульовано на законодавчому рівні питання реалізації права на батьківство, материнство, не дотримуються норми щодо відбування покарання ближче до місця проживання родичів, обмежуються контакти з родичами без врахування сімейних обставин засуджених тощо. Ускладнює становище й доволі викривлене розуміння судовими органами положень щодо прав засуджених. У переважній більшості випадків, і суди, і інші посадовці виходять з того, що лише КВК України визначає права засуджених, причому ці права зафіксовані в законі вичерпно (суди зазвичай вказують, що: «доводи позивача про закріплення за ним права (...) є необґрунтованими, оскільки у вичерпному переліку прав, передбачених ст. 107 КВК України таке право не зазначене»¹).

Розв'язати окреслені проблемні питання можливо шляхом подальшого удосконалення кримінально-виконавчого законодавства з метою безумовного дотримання прав засуджених й осіб, узятих під варту, а також зміни практики діяльності персоналу органів і установ виконання покарань та судових інстанцій.

¹ Постанова Сумського окружного адміністративного суду від 17 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40619485>.

Розділ 9

Право засуджених до позбавлення волі на звернення та листування

Мінімальні стандартні правила поведження із в'язнями ООН 1955 р. встановлюють, що кожний засуджений повинен мати можливість звертатися із заявами чи скаргами у будні до директора установи виконання покарань чи уповноваженого ним співробітника (п. 36.1). Їм повинна також надаватися можливість звернення і до органів центрального тюремного управління, органів судової влади чи інших компетентних органів. При цьому зміст таких заяв і скарг не повинен цензуруватися, а вони повинні бути викладені у відповідній формі та передані передбачуваними каналами. Такі заяви повинні розглядатися терміново і відповідати на них слід без затримки, за винятком заяв чи скарг, які мають поверховий або безпредметний характер (пункти 36.3, 36.4). Під час інспекції установ виконання покарань засуджені також повинні бути в змозі, коли це можливо, звернутися із заявами і скаргами до тюремних інспекторів. Вони повинні мати право говорити з інспектором чи якимось іншим працівником інспекції за відсутності директора чи інших працівників установи (п. 36.2). Європейські тюремні правила в редакції 2006 р. теж зазначають, що засуджені, індивідуально або групою, мусять мати широкі можливості для подання прохань або скарг начальнику пенітенціарної установи або до будь-якої іншої компетентної інстанції (п. 70.1). Якщо в задоволенні прохання відмовлено або скарга відхилена, то причини повинні бути доведені до засудженого, а засуджений має право оскаржити це рішення в незалежній інстанції (п. 70.3).

Мінімальні стандартні правила також вказують, що засудженим треба давати можливість спілкуватися із зовнішнім світом через регулярні проміжки часу й під належним контролем – з їх сім'ями або друзями, які мають бездоганну репутацію, як шляхом листування, так і безпосередньо при відвідинах (п. 37)¹. Європейські тюремні правила

¹ Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій [Текст]. – К. : Сфера, 2002. – С. 65.

теж наголошують, що засудженим треба дозволяти максимально часто спілкуватися поштою, телефоном або за допомогою інших засобів спілкування зі своїми сім'ями, іншими особами і представниками зовнішніх організацій, дозволяється також відвідування їх цими особами (п. 24.1)¹.

Ці міжнародні стандарти знайшли своє закріплення у національному законодавстві з питань виконання покарань лише з прийняттям КВК України. Так, у ст. 8 КВК України до основних прав засуджених віднесено і право засуджених звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань. Стаття 8 також закріплює право засуджених давати пояснення і вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами рідною мовою, відповіді на які теж повинні надаватися мовою звернення. У разі відсутності можливості дати відповідь засудженому мовою звернення вона повинна надаватися українською мовою з перекладом її на мову звернення, який забезпечується органом або установою виконання покарань. Додатково у ч. 1 ст. 107 КВК України зазначається, що засуджені до позбавлення волі мають право в порядку, встановленому Кодексом і нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України, подавати пропозиції, заяви і скарги в усній чи письмовій формі від свого імені², а також здійснювати листування з особами, які знаходяться за межами колоній.

¹ Європейські пенітенціарні правила: переглянутий текст Європейських мінімальних стандартних правил поведіння з ув'язненими [Текст] // Закон і обов'язок. – 2006. – № 32–33. – С. 6, 11.

² У початковій редакції цієї статті було вказано, що засуджені мають право «подавати пропозиції, заяви і скарги в усній чи письмовій формі від свого імені із питань, що стосуються їх особисто». Відповідно до Закону України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI слова «із питань, що стосуються їх особисто» з тексту статті було виключено, що значно розширило обсяг права засуджених на звернення.

Ці положення КВК України також у повній мірі відповідають конституційному праву громадян направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40 Конституції України) та Закону України «Про звернення громадян»¹, у ст. 1 якого теж вказується, що громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення. Цей Закон встановлює і форми звернень громадян (усна та письмова), а також види звернень: а) пропозиції (зауваження), б) заяви (клопотання) і в) скарги.

З огляду на чинне кримінально-виконавче законодавство своє право на звернення в усній формі засуджені до позбавлення волі можуть реалізувати двома шляхами: 1) через особистий прийом у посадових осіб установ виконання покарань та 2) через осіб, які здійснюють нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань і мають право відвідувати установи виконання покарань.

Особистий прийом громадян, у тому числі і засуджених, в установах виконання покарань здійснюється відповідно до Порядку особистого прийому громадян у територіальних органах управління, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і навчальних закладах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 30 травня 2013 р. № 1018/5². Відповідно до нього: 1) особистий прийом громадян

¹ Про звернення громадян [Текст]: Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

² Порядок особистого прийому громадян у територіальних органах управління, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і навчальних закладах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України [Текст]: затв. наказом М-ва юстиції України від 30 трав. 2013 р. № 1018/5 // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 44. – Ст. 1597.

в органах (установах) ДПтС України проводиться регулярно в установлені дні та години в окремих кімнатах (приймальнях громадян), обладнаних належним інвентарем і забезпечених юридичною літературою та нормативно-правовими актами; вхід до приймалень громадян здійснюється вільно, без оформлення перепусток; 2) графіки особистого прийому громадян в органах (установах) ДПтС України затверджуються наказами цих органів (установ); 3) інформація про порядок особистого прийому громадян, графіки особистого прийому громадян із зазначенням прізвищ посадових осіб, які здійснюють прийом відвідувачів, часу й місця прийому розміщуються на офіційних веб-сайтах органів (установ) ДПтС України та в приймальнях громадян на інформаційних стендах у доступних місцях, вільних для огляду громадян; 4) в органах (установах) ДПтС України із числа працівників структурних підрозділів, які здійснюють роботу із зверненнями громадян, визначаються особи, відповідальні за організацію особистого прийому громадян у цих органах (установах); 5) попередній запис на особистий прийом громадян до керівництва органів (установ) ДПтС України проводиться особою, відповідальною за організацію особистого прийому громадян у цих органах (установах), щодня, крім вихідних та святкових днів; 6) особа, відповідальна за організацію особистого прийому громадян в органі (установі) ДПтС України, складає список громадян, які виявили бажання потрапити на особистий прийом до керівництва цього органу (установи), та повідомляє про це особу, уповноважену на проведення особистого прийому громадян відповідно до графіка особистого прийому; 7) керівництво органів (установ) ДПтС України під час особистого прийому громадян розглядає питання по суті, надає відповідно до законодавства обґрунтовані роз'яснення та вживає заходів щодо усунення порушень (за їх наявності); 8) якщо вирішити порушене у зверненні питання безпосередньо під час особистого прийому неможливо, воно розглядається в тому самому порядку, що й письмове звернення; заявнику повідомляються порядок і строк розгляду його звернення, а про результати такого розгляду громадянину в подальшому надається письмова відповідь; 9) якщо вирішення питання, з яким звернувся заявник, не входить до компетенції органу (установи) ДПтС України, то посадова особа, яка проводить прийом, надає йому роз'яснення, до якого органу виконавчої

влади (організації, установи) треба звернутися, та, по можливості, адреси і номери телефонів цих органів (організацій, установ); у разі коли заявник наполягає на поданні звернення саме до органу (установи) ДПтС України, звернення реєструється і відповідно до ст. 7 Закону України «Про звернення громадян» та у п'ятиденний строк пересилається за належністю відповідному органу (установі, організації), про що повідомляється громадянину, який подав звернення; 10) під час особистого прийому громадян керівництвом органів (установ) ДПтС України на кожного заявника заводиться картка особистого прийому заявника¹.

Що стосується другого шляху, то засуджені до позбавлення волі з усними пропозиціями, заявами та скаргами можуть звернутися:

а) по-перше, до посадових осіб територіальних органів та центрального апарату ДПтС України, які здійснюють відомчий контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань (ст. 23 КВК України);

б) по-друге, до прокурора, який здійснює нагляд за додержанням законів в органах і установах виконання покарань при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян (ст. 22 КВК України)².

¹ Положення інструкції, яка діяла до видання вищевказаного Порядку, були більш чіткими. Зокрема, було встановлено, що: а) особистий прийом громадян та осіб, які тримаються в установах кримінально-виконавчої служби, проводився керівниками та посадовими особами органів (установ) кримінально-виконавчої служби, які мали право приймати рішення з питань, що входять до їх компетенції; б) порядок прийому громадян в органах (установах) кримінально-виконавчої служби визначався їх керівниками; в) керівники органів (установ) кримінально-виконавчої служби, їхні заступники повинні були приймати громадян не рідше одного разу на тиждень (див.: Інструкція про порядок розгляду звернень громадян, їх особистого прийому в органах, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і навчальних закладах Державної кримінально-виконавчої служби України [Текст] : затв. наказом Держ. департаменту України з питань виконання покарань від 30 лип. 2008 р. №208 // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 85. – Ст. 2859).

² Згідно з останніми змінами до ст. 22 КВК України, пов'язаними з прийняттям нового Закону України «Про прокуратуру» (п. 5.7 Прикінцевих положень), письмові вказівки прокурора щодо додержання встановлених законодавством порядку і умов тримання осіб в органах і установах виконання покарань, а також письмові вказівки прокурора, надані іншим органам, які виконують судові рішення у кримінальних справах, є обов'язковими і підлягають негайному виконанню (див.: Про прокуратуру [Текст] : Закон України від 14 жовт. 2014 р. №1697-VII // Офіц. вісн. України. – 2014. – №87. – Ст. 2471).

Згідно з пп. 10.4 та 12.1 наказу Генерального прокурора України від 12 квітня 2013 р. № 7гн «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян»¹ відповідні прокурори повинні щомісячно перевіряти в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань додержання вимог законодавства при розгляді звернень затриманих та засуджених та не рідше одного разу на місяць безпосередньо здійснювати особистий прийом ув'язнених та засуджених;

в) по-третє, до інших осіб, які мають право без спеціального дозволу (акредитації) відвідувати установи виконання покарань для здійснення контролю та проведення перевірок. За початковою редакцією ч. 1 ст. 24 КВК України таке право (з 2004 р.) і тільки для здійснення контролю отримали лише Президент України, Прем'єр-міністр України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, голови місцевих адміністрацій, на території яких розташовані установи виконання покарань, народні депутати та депутати, уповноважені місцевими радами, та сільський, селищний, міський голова на території відповідної місцевої ради.

За новою редакцією ст. 24 КВК України таке право (з 2014 р.) надає вже Президенту України або спеціально уповноваженим ним представникам (не більше п'яти осіб у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі); Прем'єр-міністру України або спеціально уповноваженим ним представникам (не більше двох осіб у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі); Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини або спеціально уповноваженим ним представникам; голові, заступникам голови та членам Комісії при Президентові України у питаннях помилування; Міністру юстиції України або спеціально уповноваженим ним представникам (не більше двох осіб у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі); Міністру внутрішніх справ

¹ Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян [Електронний ресурс] : наказ Генерального прокурора України від 12 квіт. 2013 р. № 7гн. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.52717.0>. – Заголовок з екрана.

України або спеціально уповноваженим ним представникам (не більше двох осіб у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі); членам Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Голові Ради міністрів Автономної Республіки Крим, головам місцевих державних адміністрацій, на території яких вони розташовані, або спеціально уповноваженим ними представникам (не більше п'яти осіб на відповідну територію); народним депутатам України, їх помічникам-консультантам, депутатам Верховної Ради Автономної Республіки Крим та депутатам місцевих рад; Генеральному прокурору України, а також уповноваженим ним прокурорам і прокурорам, які здійснюють нагляд за виконанням покарань на відповідній території; головам, заступникам голови та членам спостережної комісії, які здійснюють організацію громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань; сільським, селищним, міським головам або спеціально уповноваженим ними представникам (не більше п'яти осіб) – на території відповідної місцевої ради; членам громадських рад при центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, та його територіальних підрозділах – на відповідній території¹.

При цьому відвідування можливе: а) в будь-який час; б) безперешкодно; в) не тільки для контролю, а й для здійснення перевірок; г) за бажанням – у супроводі до трьох медичних працівників для медичного огляду засуджених та до двох представників засобів масової інформації.

Ці особи, у тому числі представники засобів масової інформації, під час відвідування установ виконання покарань вправі безперешкодно, без обмеження в часі, із забезпеченням максимального сприяння працівниками та адміністраціями установ виконання покарань пересуватися територією установ виконання покарань, здійснювати аудіо- та відеозапис та поширювати отриману інформацію, ознайомлюватися із звітністю, у тому числі й статистичною, проводити ревізії, здійснювати інспекту-

¹ Стаття 24 КВК України викладена у новій редакції відповідно до п. 1.6 Закону України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів».

вання, подавати усні або письмові запити, перевіряти додержання законодавства, оскаржувати протиправні дії (бездіяльність) посадових та службових осіб установ виконання покарань, вимагати негайного припинення таких дій (бездіяльності) та притягнення до відповідальності винних осіб (подальшим вичерпним письмовим повідомленням відповідної особи про вжиті (невжиті) заходи відповідальності протягом 10 днів з дня отримання відповідної вимоги), ознайомлюватися з особовими справами засуджених, іншими документами тощо, спілкуватися з будь-якими працівниками установ виконання покарань та засудженими (у тому числі на умовах анонімності). Режим в установах виконання покарань не повинен перешкоджати або використовуватися як перешкода реалізації цими особами своїх повноважень¹.

Поки що це новели кримінально-виконавчого законодавства. Як вони будуть реалізовані на практиці і чи дадуть засудженим до позбавлення волі у конкретній установі виконання покарань спілкуватися з такими особами, а особливо озвучити скарги, – покаже час.

Право ж на звернення у письмовій формі засуджені до позбавлення волі також можуть реалізувати двома шляхами: 1) під час особистого прийому у посадових осіб установ виконання покарань та 2) через листування².

¹ Обмеження встановлено тільки стосовно кількісного складу відвідувачів. Згідно з ч. 6 ст. 24 КВК України в одній установі виконання покарань не може одночасно перебувати більше 10 таких осіб, включаючи медичних працівників (які здійснюють супровід) та представників засобів масової інформації. У разі перевищення зазначеної кількості перевага на подальше перебування в установі виконання покарань надається особам, які першими потрапили на територію установи виконання покарань.

² Розглядаючи подібні питання, М. В. Романов пропонує листування засуджених до позбавлення волі поділити на дві частини: а) приватне листування, тобто право відправляти й отримувати листи від близьких осіб, родичів та друзів, та б) листування публічне – направлення звернень, заяв чи скарг до органів держави (див.: Романов, М. В. Правове регулювання права засуджених на листування і звернення з пропозиціями, заявами і скаргами [Текст] / М. В. Романов // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «ЮАУ», 2011. – Вип. 115. – С. 163). Поділяючи таку класифікацію, слід додати, що приватне листування можливе і з іншими особами, які не знаходяться в родинних чи близьких стосунках із засудженими, у тому числі, наприклад, і з адвокатом, а публічне листування – це звернення не тільки до органів держави, а й до посадових чи інших осіб, які здійснюють свої повноваження від імені держави.

Стосовно першого шляху слід зазначити, що у вищевказаному Порядку особистого прийому громадян у територіальних органах управління, установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і навчальних закладах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, встановлюється, що громадяни під час особистого прийому можуть подати і письмові звернення, викладені з дотриманням ст. 5 Закону України «Про звернення громадян», процедура розгляду яких аналогічна усним.

Питанням же листування засуджених до позбавлення волі присвячена окрема ст. 113 КВК України, в якій зазначається, що всім засудженим дозволяється одержувати й відправляти листи і телеграми без обмеження їх кількості¹, але встановлюються певні правила й обмеження: а) отримання й відправлення кореспонденції засуджених здійснюється тільки через адміністрацію колонії; б) листи й телеграми відправляються засудженими за власний рахунок (як за гроші, зароблені в колонії, так і за одержані за переказами) (ч. 1 ст. 113 КВК України); в) листування між засудженими, які перебувають у місцях позбавлення волі й не є родичами, допускається тільки з дозволу адміністрації колонії (ч. 2 ст. 113 КВК України); г) кореспонденція, яку одержують і надсилають засуджені до відбування покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього та максимального рівня безпеки, підлягає перегляду (ч. 3 ст. 113 КВК України)²; г) не підлягає перегляду і надсилається

¹ Обмеження щодо кількості листів існувало у виправно-трудоному законодавстві до 2001 р. Так, відповідно до ч. 2 ст. 43 ВТК України, засуджені, які відбували покарання у тюрмах, одержували листи без обмежень, а відправляли за такими нормами: на загальному режимі – один лист в місяць, на суворому режимі – один лист в два місяці. Це обмеження було зняте Законом України від 11 січня 2001 р. № 2214-III «Про внесення змін до Виправно-трудоного кодексу України» (Офіц. вісн. України. – 2001. – № 6. – Ст. 218).

² За початковою редакцією ч. 3 ст. 113 КВК України уся кореспонденція, яку одержували і відправляли засуджені, підлягала перегляду. З 2010 р., у зв'язку з прийняттям Закону України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань», не переглядається кореспонденція засуджених, які відбувають покарання у колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання.

за адресою протягом доби з часу її подачі кореспонденція, адресована Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини¹, Європейському суду з прав людини, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій², до суду³, прокуророві⁴ (ч. 4 ст. 113 КВК України), захиснику у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до КПК України⁵ (ч. 5 ст. 113 КВК України⁶). Кореспонденція, яку засуджені одержують від цих органів та осіб, перегляду також не підлягає. Цей

¹ Кореспонденція засуджених, адресована Уповноваженому, не переглядається з часу вступу в дію Закону України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (Офіц. вісн. України. – 1998. – № 1. – Ст. 5), у ст. 21 якого закріплювалось, що особа, позбавлена волі, може звернутись із письмовим зверненням до Уповноваженого або його представників і у такому разі до неї не застосовуються обмеження щодо листування і звернення такої особи протягом двадцяти чотирьох годин повинні бути направлені Уповноваженому. Подібна норма у ч. 2 ст. 44 ВТК України з'явилась тільки у 2001 р. у зв'язку з прийняттям Закону України від 11 січня 2001 р. № 2214-III «Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України» і була автоматично перенесена у початкову редакцію ч. 4 ст. 113 КВК України.

² Цими положеннями ч. 4 ст. 113 КВК України була доповнена Законом України від 1 грудня 2005 р. № 3166-IV «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права засуджених і осіб, які тримаються під вартою, на листування з питань, пов'язаних з порушенням прав людини» (Офіц. вісн. України. – 2005. – № 51. – Ст. 3175).

³ Кореспонденція, адресована до суду, не переглядається з моменту набуття чинності Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів».

⁴ Єдиний вид кореспонденції, яка не переглядалась навіть і у радянські часи, – це кореспонденція, адресована прокурору (ст. 44 ВТК УРСР).

⁵ Кореспонденція, адресована захиснику, не переглядається після прийняття Закону України від 21 січня 2010 р. № 1829-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права на листування осіб, які тримаються під вартою, та засуджених осіб» (Офіц. вісн. України. – 2010. – № 8. – Ст. 374).

⁶ Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» ч. 5 ст. 113 доповнена абзацом другим, згідно з яким засуджений має право передати кореспонденцію захиснику у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до КПК України, безпосередньо під час побачення з ним.

перелік на сьогодні є вичерпним і розширеному тлумаченню теж не підлягає.

Проте вищенаведені положення ст. 113 КВК України «хоча і здаються зрозумілими, – зазначає М. В. Романов, – все ж таки суперечать Конституції України»¹. З цим слід погодитися, адже дійсно ст. 31 Основного Закону гарантує кожному таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. «Отже, Конституція не передбачає таких інститутів, які могли б вводити, так би мовити, автоматичне обмеження таємниці листування. Кожен його випадок має бути санкціонований судом у межах конкретної справи й оформлений відповідним рішенням суду», – продовжує М. В. Романов і як варіант вирішення протиріччя пропонує або усунути зі ст. 113 КВК України положення про перегляд кореспонденції засуджених до позбавлення волі або ж у Конституції України сформулювати положення про обмеження таємниці листування в такий спосіб, щоб перегляд листів засуджених не залишався поза законом².

На жаль, ця пропозиція, як і деякі інші, поки що залишаються тільки на папері. Зокрема, раніше вже висловлювалися міркування щодо включення до переліку органів, кореспонденція яких не підлягає перегляду, крім захисника та суду (які, нарешті, з'явилися у ст. 113) ще й вищестоящих органів управління установами виконання покарань та спостережних комісій, які здійснюють громадський контроль за дотриманням прав засуджених відповідно до ч. 2 ст. 25 КВК України³. Але, як

¹ Романов, М. В. Правове регулювання права засуджених на листування і звернення з пропозиціями, заявами і скаргами [Текст] / М. В. Романов // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «ЮАУ», 2011. – Вип. 115. – С. 163.

² Там само. – С. 164.

³ Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України [Текст] / А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 342; Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі [Текст] : монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Кроссрууд, 2011. – С. 65, 66; Лисодєд, О. В. Правові засади відносин засуджених до позбавлення волі із зовнішнім світом [Текст] / О. В. Лисодєд // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «ЮАУ», 2012. – Вип. 119. – С. 194.

вбачається, це не вигідно, у першу чергу, адміністрації установ виконання покарань та, мабуть, і самій ДПТС України, адже ще більша кількість недоліків, порушень, зловживань та інших негараздів, минаючи «пильне око наглядача», може стати відома широкій громадськості.

На сьогоднішній же день порядок перегляду письмових звернень та листів засуджених до позбавлення волі регулюється розділом XII Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань та Інструкцією з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 2 липня 2013 р. № 1304/5¹. Відповідно до них:

а) для відправлення засудженими листів і звернень на території установ вивіщуються поштові скриньки, які щоденно відкриваються уповноваженими на те посадовими особами, крім вихідних та святкових днів. Засуджені викидають кореспонденцію в поштові скриньки в незапечатаному вигляді. Засуджені, які тримаються у камерах, передають листи для відправлення представникам адміністрації. Кореспонденцію, адресовану органам і особам, зазначеним у частинах 4 і 5 ст. 113 КВК України, засуджені особисто запечатують у конверти із зазначенням адресата. У разі відсутності у відправника конверта адміністрація установи виконання покарань забезпечує засудженого конвертом та поштовою маркою;

б) кореспонденція засуджених переглядається інспектором по контролю за виконанням режимних вимог, який у своїй роботі безпосередньо підпорядковується начальнику оперативного підрозділу установи виконання покарань. Інспектори працюють в окремих приміщеннях адміністративного будинку, доступ до яких інших осіб, за винятком начальника установи виконання покарань, першого заступника начальника установи виконання покарань, осіб, які виконують їх обов'язки, а також працівників оперативного підрозділу, забороняється. Уся кореспонденція, яку одержують або відправляють засуджені

¹ Інструкція з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах [Текст] : затв. наказом М-ва юстиції України від 2 лип. 2013 р. № 1304/5 // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 52. – Ст. 1927.

обліковується інспектором в обліково-адресних картках, які заводяться на кожного засудженого;

в) уся вхідна (вихідна) кореспонденція, що підлягає перегляду, протягом трьох діб переглядається інспектором і вручається (надсилається) адресатам. Листи, що містять відомості про смерть близьких або інші термінові повідомлення щодо особистих інтересів засуджених, негайно передаються психологу установи під підпис з приміткою «лист психотравмуючого змісту» для невідкладного ознайомлення адресатів та надання їм психологічної допомоги. Кореспонденція, що надійшла засудженим від органів і осіб, зазначених у частинах 4 і 5 ст. 113 КВК України, вручається їм протягом доби у запечатаному вигляді (конверті) інспектором під особистий підпис у спеціальному журналі обліку кореспонденції осіб, які тримаються в установі виконання покарань. Проста кореспонденція вручається засудженим начальниками відділень соціально-психологічної служби (вихователями), старшими корпусного відділення, а рекомендовані листи, листи з оголошеною цінністю – теж інспектором під особистий підпис у журналі.

Направлені адресатам звернення з питань одержання посилок (передач), надання побачень, телефонних розмов, медичної допомоги, забезпечення речовим майном, а також інші звернення, які можуть бути вирішені по суті адміністрацією установ виконання покарань, розглядаються на місці, не чекаючи результатів їх розгляду організаціями або посадовими особами, яким вони адресовані. Звернення, адресовані до державних і громадських організацій та на ім'я посадових осіб, адміністрація установ в обов'язковому порядку супроводжує листами. До звернень з питань помилування, а також переведення до інших установ виконання покарань додаються довідки-характеристики на осіб, які їх подали. У разі повторного звернення зі скаргою адміністрація в супровідному листі повідомляє, який орган розглядав попередню скаргу заявника та наслідки її вирішення.

Щодо звернень, адресованих до державних органів, громадських організацій та на ім'я посадових осіб з питань, які не входять до їх повноважень, особі, що їх подала, рекомендується переадресувати звернення. Якщо засуджений наполягає на відправленні звернення до визначеного органу, то воно направляється адресату;

г) листи, виконані тайнописом, шифром або із застосуванням інших умовностей, написані нерозбірливим почерком, а також відомості, що не підлягають розголошенню, адресату не надсилаються, засудженим не вручаються, а вилучаються. За кожним фактом вилучення кореспонденції складається акт про вилучення листа, а факт вилучення кореспонденції засудженому повідомляється під особистий підпис із зазначенням мотивованих підстав.

Гроші, цінності та інші речі, які заборонені для використання в установах виконання покарань, що виявлені в кореспонденції засуджених, вилучаються. Про вилучення грошей посадова особа установи виконання покарань складає протокол, який направляється до суду для прийняття рішення щодо передачі їх у дохід держави. У разі винесення судом рішення про відмову у передачі вилучених грошей та цінних речей у дохід держави гроші, вилучені з кореспонденції засуджених, зараховуються на їх особовий рахунок, а цінні речі здаються на зберігання до їх звільнення.

Виявлені в поштових відправленнях, що надійшли на ім'я засуджених їх особисті документи (паспорти, трудові книжки, свідоцтва про народження та шлюб, дипломи, атестати про закінчення закладів освіти тощо) підлягають вилученню. За кожним фактом вилучення таких документів складається акт про вилучення документа, з яким засуджений ознайомлюється під особистий підпис. Ці документи та інші речі, які були здані на зберігання, видаються засудженому при звільненні під розпис з обов'язковим особистим записом про те, що він не має (має) претензій (претензії) до адміністрації установи виконання покарань;

г) відшкодування витрат за пересилання звернень проводиться з коштів, які є на особистих рахунках засуджених. Звернення засуджених неповнолітніх, інвалідів першої та другої груп, жінок з вагітністю понад чотири місяці, непрацюючих жінок, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, непрацюючих чоловіків віком понад 60 років і жінок – понад 55 років (якщо вони не одержують пенсії), а також осіб, звільнених від роботи через хворобу, у тому числі хворих на активну форму туберкульозу, пересилаються за рахунок коштів, передбачених кошторисом на утримання установ виконання покарань;

д) кореспонденція засуджених отримується та відправляється в при-міщенні найближчого поштового відділення уповноваженим представником установи виконання покарань. Вона підлягає поверненню у поштове відділення на підставі письмової відмови адресата, а у разі смерті адресата (одержувача) або неможливості вручення через відсутність адресата (одержувача) – з позначкою «адресат вибув, підлягає поверненню відправнику» за підписом інспектора.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про звернення громадян» та Інструкції з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 348¹, Міністерством юстиції України також затверджений і Порядок розгляду звернень громадян у Державній кримінально-виконавчій службі України². Згідно з розділом IV цього Порядку письмові та усні звернення громадян мають систематично, але не рідше одного разу на квартал, узагальнюватися й аналізуватися з метою своєчасного виявлення причин, що призводять до порушення прав та інтересів громадян, вивчення громадської думки, вдосконалення роботи органів (установ) за цим напрямом діяльності та життя своєчасних заходів реагування на виявлені порушення актів законодавства, що регламентують роботу із зверненнями громадян, а за результатами узагальнення й аналізу розгляду звернень громадян складається звіт про стан організації роботи зі зверненнями громадян та готується аналітична інформація.

Так, за Аналітичною інформацією про стан організації роботи із зверненнями громадян, що надійшли до Державної пенітенціарної

¹ Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації [Текст] : затв. постановою Каб. Міністрів України від 14 квіт. 1997 р. № 348 // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 16. – С. 85.

² Порядок розгляду звернень громадян у Державній кримінально-виконавчій службі України [Текст] : затв. наказом М-ва юстиції України від 23 лип. 2013 р. № 1475/5 // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 59. – Ст. 2129.

служби України у 2013 році¹, на адресу ДПтС України надійшло 6 080 звернень від 7 024 громадян (з урахуванням колективних звернень), що на 548 звернень (або на 8,3%) менше, ніж у 2012 р. (6 628). У розрахунку на 1000 засуджених це становить 48 звернень, що більше, ніж у 2012 р. на три звернення (2012 р. – 45 звернень на 1000 засуджених).

Ще 1384 звернення надійшло до ДПтС України за належністю з органів державної влади, а саме з Адміністрації Президента України – 402 звернення; з Генеральної Прокуратури України – 336; із Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – 190; з Верховної Ради України – 106; з Кабінету Міністрів України – 70; з міністерств та відомств – 279.

Найчастіше на адресу ДПтС України звертались засуджені, особи, узяті під варту, та їх родичі. Їх переважно цікавили питання щодо умов тримання засуджених та ув'язнених в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах (4 074 звернення; 79,2% звернень цієї категорії заявників), у тому числі: 1 506 звернень з питань щодо переведення засуджених з однієї виправної колонії до іншої того самого рівня безпеки або у зв'язку із зміною умов тримання; 875 звернень з питань щодо направлення засуджених із слідчих ізоляторів до конкретного регіону або установи; 505 звернень з питань щодо незадовільного медичного обслуговування засуджених та осіб, узятих під варту, та направлення їх до лікарень при установах виконання покарань; 346 звернень з питань щодо умовно-дострокового звільнення засуджених; 227 звернень з питань щодо порушення прав засуджених та осіб, узятих під варту; 94 звернення з питань щодо неналежних умов тримання. Цією категорією осіб у тому числі було порушено 416 питань (8,1%) щодо неправомірних дій персоналу органів і установ ДПтС України.

У 2013 р. до ДПтС України було надіслано 549 скарг (9,0 % від загальної кількості звернень), з них 421 скаргу надіслано засудженими, особами, узятими під варту, та їх родичами. 71 скарга стосувалась не-

¹ Аналітична інформація про стан організації роботи із зверненнями громадян, що надійшли до Державної пенітенціарної служби України у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/printable_article/710744;jsessionid=FD9A77BD600B895A3A596A463A48BF. – Заголовок з екрана.

задовільного медичного обслуговування, 64 – порушень прав засуджених та осіб, узятих під варту, 37 – неналежного ставлення до засуджених та осіб, узятих під варту.

Питома вага колективних звернень у 2013 р. становила 1,9% (113 звернень). 81 колективне звернення було надіслане засудженими, особами, узятими під варту, та їх родичами, 15 звернень – персоналом та пенсіонерами органів і установ ДПтС України. У 23 колективних зверненнях громадяни просили про переведення засуджених до інших установ виконання покарань, у 19 зверненнях – про направлення засуджених із слідчих ізоляторів до конкретних регіонів або установ. 13 колективних звернень стосувалися виявлення фактів корупції.

Частка повторних звернень від загальної кількості звернень громадян склала 6,1% (373 звернення). Більшість повторних звернень були надіслані засудженими, особами, узятими під варту, та їх родичами також з приводу переведення засуджених до інших установ виконання покарань або направлення засуджених із слідчих ізоляторів до конкретних установ або регіонів (143 повторних звернення). 54 повторних звернення стосувалися неналежного медичного обслуговування засуджених та осіб, узятих під варту, направлення їх до лікарень при установах та звільнення засуджених у зв'язку із захворюванням. 21 повторне звернення стосувалося неправомірних дій персоналу органів і установ ДПтС України, 17 повторних звернень – умовно-дострокового звільнення засуджених.

Як зазначається в інформації, усі звернення доповідались керівництву ДПтС України. 3 881 звернення було розглянуто безпосередньо в апараті ДПтС України, а 2008 звернень були направлені на розгляд до територіальних органів ДПтС України. Для перевірки інформації, викладеної у зверненнях громадян, у 20 випадках працівники ДПтС України виїжджали на місце події. 240 звернень громадян (3,9%) були вирішені позитивно, у 130 випадках (2,1%) заявникам було відмовлено в задоволенні їх клопотання. У відповідь на 4 766 звернень (78,4%) заявникам було надано роз'яснення або необхідну інформацію.

Крім вказаних вище звернень до центрального апарату ДПтС України, ще 67 708 звернень громадян у 2013 р. надійшло до органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів та навчальних закладів, що належать до сфери управління ДПтС України.

Протягом першого півріччя 2014 р. до ДПтС України надійшло 5140 звернень громадян, при цьому (з урахуванням колективних звернень) звернулося понад 6192 громадян, що майже ніж у 2 рази більше ніж за аналогічний період 2013 р. У середньому на 1 тис. засуджених та осіб, узятих під варту, це становить 48 звернень, що у 2 рази більше, ніж за аналогічний період 2013 р. Збільшення кількості звернень громадян за даними ДПтС України спричинено питаннями щодо виконання Закону України «Про амністію у 2014 році» та Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів»¹.

Ось така офіційна статистика. Про неофіційну статистику або кількість звернень, і особливо скарг, які не дійшли до адресатів з різних причин (не прийняті, відхилені, вилучені, незареєстровані і т. ін.), процедура прийняття чи розгляду яких порушена або які залишилися без реагування взагалі чи належного реагування, можливо лише здогадуватися, адже нарікань з приводу порушень права на звернення та листування засуджених до позбавлення волі досить багато.

Наприклад, правозахисники у 2011 р. зазначили, що «навіть у форматі діючого законодавства правові нормативи не забезпечують особам, взятим під варту та засудженим, реалізацію права на безперешкодне відправлення кореспонденції, особливо в тих випадках, коли йдеться про оскарження дій або бездіяльності адміністрації СІЗО і виправних закладів, а також оскарження законності накладення дисциплінарних стягнень. Порядок відправлення кореспонденції здійснюється таким чином: якщо особа перебуває в камері СІЗО або виправного закладу, відправка кореспонденції відбувається шляхом вручення кореспонденції ув'язненим черговому установи, в якій особа перебуває. Якщо особа має статус засудженого і відбуває покарання в СІЗО або закладі системи виконання покарань, кореспонденцію вона відправляє шляхом вкидання в поштову скриньку, яка має щоденно перевірятися адміністрацією установи. Також у журналі реєстрації вихідної кореспонден-

¹ Інформація про стан організації роботи із зверненнями громадян, що надійшли до ДПтС України у першому півріччі 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/printable_article/741327.jsessionid=D5CEB7DE498AB7A2B65A44F2430B58F9. – Заголовок з екрана.

ції зазначається дата відправлення і номер реєстрації листа, якщо йдеться про офіційну переписку. Але і у випадках, коли йдеться про вручення кореспонденції черговому, і в тих випадках, коли засуджені відправляють кореспонденцію шляхом вкидання в поштову скриньку, повністю відсутня можливість відслідкувати як сам факт відправлення кореспонденції, так і дотримання адміністрацією закладу термінів відправки, а тим більше той факт, що кореспонденція була відправлена без перегляду. Тому саме адміністрація установи визначає, чи варто переглянути той або інший лист і в які терміни його варто відправити, а також чи варто відправити взагалі. Крім того, відсутність обліку вихідної кореспонденції із зазначенням дати і номера, за яким вона була зареєстрована і прийнята від ув'язненого представником адміністрації закладу, створює умови, за якими неможливо дослідити умови відправлення¹. У 2013 р. те саме: «Якщо ув'язнений перебуває в камері СІЗО, або в іншому закладі ДПтС, він вручає свою кореспонденцію безпосередньо персоналу установи. Якщо особа перебуває в дільниці ресоціалізації або реабілітаційному закладі ДПтС, то має можливість вкидати кореспонденцію в спеціальну скриньку. І в той, і в інший спосіб ув'язнений не може довести як факт відправки кореспонденції, так і дату»². А для того, щоб відправлена кореспонденція не переглядалась, виявляється, що іноді потрібно навіть рішення суду. Так, Житомирський окружний адміністративний суд у справі №0670/1885/12 за позовом Панича П. О. до Бердичівської виправної колонії №70 Державної пенітенціарної служби України у Житомирській області про визнання неправомірною відмову у відправленні листів у заклеєному (закритому) вигляді своєю постановою від 18 квітня 2012 р. визнав неправомірними дії адміністрації колонії щодо відмови у відправці кореспонденції Панича П. О. адвокату Левицькому О. В. у закритому (заклеєному) вигляді і зобов'язав таку відправку кореспонденції здійснювати без її перегляду, у закритому (заклеєному) вигляді. Коменту-

¹ Права людини в Україні 2011. Доповіді правозахисних організацій. Права в'язнів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1332336564>. – Заголовок з екрана.

² Права людини в Україні 2013. Доповіді правозахисних організацій. Права в'язнів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398062996>. – Заголовок з екрана.

ючи це рішення, А. Діденко зазначив: «У будь-якому разі хочеться вірити, що адміністрація Бердичівської ВК № 70 буде неухильно виконувати вищезгадане рішення Житомирського адміністративного суду, поширивши його приписи на весь контингент засуджених, а не обмежиться лише зобов'язанням “здійснювати відправку кореспонденції засудженого Панича Павла, адресовану адвокату Левицькому Олегу, без її перегляду, у закритому (заклесному) вигляді”...»¹. І це при тому, що з 2010 р. законом заборонено перегляд кореспонденції, що адресована захиснику.

У зв'язку з цим виникають сумніви щодо можливості належної реалізації нової гарантії права засуджених на звернення, у тому числі і засуджених до позбавлення волі, що закріплена у ст. 8 КВК України Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII, стосовно подання відповідних звернень у двох примірниках, один з яких з відміткою про отримання повинен залишатися у засудженого.

Таким чином, на сьогоднішній день право засуджених до позбавлення волі на звернення та листування навіть з обмеженнями, встановленими кримінально-виконавчим законодавством, у повному обсязі в установах виконання покарань не гарантується.

¹ Діденко, А. Право засуджених на кореспонденцію. Чи гарантоване воно в Україні? [Електронний ресурс] / А. Діденко. – Режим доступу: <http://hr-lawyers.org/index.php?id=1339751562>. – Заголовок з екрана.

Релігійні права засуджених

Формування належної духовності засуджених до позбавлення волі є надзвичайно актуальним у сучасному суспільстві, де панує аморальність, яка породжує нігілізм та знецінення духовності. Важливим чинником у цьому формуванні є релігія.

У довідковій літературі немає єдиного визначення поняття релігії. Так, в Юридичній енциклопедії релігія (лат. *religio* – побожність, святість, предмет культу) розглядається як одна з форм суспільної свідомості людини¹. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття релігії розкривається як погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом або та чи інша віра; віросповідання².

Релігію можна розглядати як духовний феномен, що виражає такий особистісний стан людини, який визначає її шляхом досягнення самоусвідомлення на основі відчуття залучення до вищої сутності, тобто до Бога. На сьогодні релігію розуміють як особистісне, суб'єктивне відображення зовнішніх сил, що наділене абсолютною владою над природою, людиною і всією системою суспільних відносин. Релігія як будь-яке соціокультурне утворення має свою специфічну інфраструктуру, в яку входять елементи та основоположні ознаки. Основними елементами релігії виступають релігійний культ, релігійні обряди та релігійні почуття і уявлення.

У філософсько-соціологічній літературі зазвичай виділяють чотири основні компоненти релігійної системи: релігійна свідомість, релігійний культ, релігійні відносини, релігійні організації та релігійні норми. Релігійна свідомість або релігійний світогляд – це сукупність усвідомлених або так чи інакше сформульованих уявлень про Бога,

¹ Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. П-С, С. 287.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. О. Єрошенко. – Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2012. – С. 585.

про світ і місце в ньому людини. Вона містить інтелектуальну (раціональну) та емоційну складові¹.

Релігійним культом (лат. *cultus* – поклоніння, шанування) називається система релігійних дій, предметів і символів, апробованих у релігійній практиці впродовж певного часу та змінюваних за потребою. Він пов'язаний з релігійними уявленнями віруючих і спрямований на задоволення їх релігійних потреб.

Культова діяльність – це конкретні акти релігійної активності віруючих. Такими є молитва, таїнство, обряди, богослужіння, ритуальні заборони, жертвопринесення тощо. Особливе значення серед засобів культу мають храми, собори та релігійне мистецтво (архітектура, живопис, скульптура, музика). У православ'ї та католицизмі велике значення надається семи таїнствам: хрещенню, причащенню, освяченню, покаянню (сповіді), миропомазанню, церковному шлюбу та масло-святтю (соборуванню). Кожне з них має свій догматичний зміст і символічне значення (хрещення символізує залучення до християнської релігії, причащення – акт символічного перетворення хліба й вина на тіло і кров Господні, через які віруючий долучається до єства Божого, тощо). Особливе місце в релігійному культі належить молитві, яка є найважливішим засобом спілкування віруючих з Богом².

Як предмет культової діяльності для віруючих виступають образи зовнішніх об'єктів (фетиші, талмуди тощо), психологічні феномени буття яких сприймають безумовно. Тому культова діяльність має предметний характер, але сам цей предмет ідеалізований. Він виступає як об'єкт психологічного відображення, але буття його є первинним по відношенню до предметної і соціальної дійсності.

Для суспільного здійснення обрядів до засобів культової діяльності належать молитовні доми, собори, церкви, синагоги, мечеті тощо, а також різні культові предмети: церковне начинення, жезл, хрест, свічки, іконостаси, убрання священнослужителів. Під час відправлен-

¹ Ніжеборська, Л. А. Право на норми релігії в соціально-нормативному регулюванні [Текст] / Л. А. Ніжеборська // Вісн. Луганськ. ун-ту внутр. справ. – Спецвип. – 2013. – № 5. – С. 279–288.

² Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. П-С, 2003. – С. 287.

ня культу має місце відображення віруючого кіоту, здійснюється зміна його психологічного стану. Останнє пояснюється тим, що це відбувається за допомогою віри сприяння змісту певного культу такими, неначе вони реально відображають дійсність, фактично має місце психологічна драматизація релігійного культу.

Результатом культово-обрядової діяльності повинно виступати внутрішнє духовне задоволення релігійних потреб. У ході цієї діяльності здійснюється перехід від стану пригніченості до стану задоволення, полегшення, заспокоєння, гармонії людини зі світом.

Важливим компонентом будь-якої релігії виступають релігійні почуття і уявлення. Релігійні почуття – це емоційна сторона вірувань. Її змістом є відношення віруючого до сакралізованих предметів, персон, дій. Специфіка релігійних емоцій полягає не в їхньому психологічному змісті, а в предметі, на який вони спрямовані. Цим предметом виступають образи, уявлення й ідеї надприродного. Вони існують тільки у свідомості людей, а не в матеріальному світі. У зв'язку з цим релігійні почуття виступають стрижнем формування внутрішнього світу віруючих однієї релігійної групи. Сформовані релігійні почуття стають об'єктом потреби – тяжіння віруючого до його переживання до релігійно-емоційного насичення.

Релігійні уявлення – це відтворення у свідомості суб'єкта ідеалізованих і гіпотетизованих об'єктів. Ці об'єкти викликають різні почуття – благоговіння, любов, захоплення, страх, надію. Їх головне завдання – сформувані відповідну спрямованість на духовні потреби. Релігійні уявлення виступають як результат усвідомлення відносин, забарвлених ідеєю надприродного.

Релігійна віра – це ознака будь-якої релігії, ядро відтворення надприродного, його всемогутніх сил у свідомості людини. Головним аспектом віри є гносеологічний, але це не значить, що вона не виступає як соціально-психологічний феномен. Вона є особливим ставленням людини до певних предметів, виникає тоді коли є зацікавленість у предметі віри. Віра неможлива поза особистісною оцінкою свого предмета і оцінка ця практично завжди позитивна. Предметами релігійної віри виступають об'єктивно існуючі гіпостазировані об'єкти. Вони, на переконання віруючих, не підкоряються

законам почуттєво сприйнятого світу, знаходяться «по той бік» його і можуть довільно здійснювати вплив на дії і явища світу, порушуючи їх природній хід¹.

Досвід розвитку людської цивілізації засвідчує, що релігія є ефективним засобом впливу на психічний стан особистості у критичних ситуаціях, особливо при позбавленні волі. За оцінкою науковців, це найбільш досконала система психічної допомоги окремому засудженому, яка формує особистість, здатну жити в умовах позбавлення волі, а також в умовах об'єктивних труднощів після звільнення з місць позбавлення волі.

На сьогоднішній день найбільш ефективний вплив на засуджених здійснюють саме релігійні організації, оскільки духовні працівники є знавцями людської душі, вони можуть знайти підхід до кожної людини та надати реальну допомогу тому, хто порушив закон, схибив на шлях злочинності або заплутався в собі й самостійно не зможе вирішити свої проблеми².

Завданням будь-якої релігії в місцях позбавлення волі є формування особистості засудженого на засадах духовності, доброти, людяності, милосердя, чеснот і працьовитості, виховання духовно зрілого члена суспільства, який би усвідомлював правову, моральну і релігійну відповідальність за свою поведінку. У зв'язку з цим варто зазначити, що при релігійному вихованні засуджених недоцільно обмежуватись тільки текстуальним ознайомленням з Біблією чи Євангельськими подіями, а на їх підставі формувати вміння оцінити кримінальні вчинки з погляду християнської самосвідомості, яка формується під впливом релігійної освіти.

На розвиток самосвідомості особистості позитивно впливає і релігійна освіта, яка повинна бути спрямована, зокрема, на виховання поваги до національних цінностей країни в дусі розуміння

¹ Докаш, В. І. Релігієзнавство [Текст] : навч. посіб. / В. І. Докаш ; за заг. ред. В. І. Докаша. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 277.

² Хлистова, Н. Б. Стимулювання суспільно корисної мотивації релігійними та громадськими організаціями в контексті соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі [Текст] / Н. Б. Хлистова // Боротьба зі злочинністю та права людини : зб. наук. ст. / за ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. – О. : Фенікс, 2006. – С. 273. – (Б-ка журн. «Юрид. вісн.»).

миру, терпимості, рівноправності та дружби між усіма релігійними групами¹.

Важливою умовою релігійної освіти засуджених до позбавлення волі є зміна їх ціннісних орієнтацій у формуванні структури особистості. Вважається, що релігія є найважливішим інститутом, який в умовах глобальної комп'ютеризації впливає на формування соціально-моральних, правових та релігійних норм у суспільстві. Існує тісний зв'язок між релігією, правом і мораллю. Моральна або ціннісно-орієнтаційна функція релігії розвиває її потенціал як чинника, що об'єднує моральні цінності, які склалися у різних природно-історичних умовах у систему; поширює моральні цінності, які лягли в основу сучасного співжиття, формує позитивне ставлення до релігійних норм і цінностей².

Ціннісні орієнтації (особистісні диспозиції) (від фр. orientation – настанова) – це ідеологічні, політичні, моральні, естетичні, релігійні та інші підстави оцінювання суб'єктом навколишньої дійсності та орієнтації в ній; спосіб диференціації об'єктів індивідуумом за їх значущістю.

Теорія цінностей (аксіологія) знаходить відповідне застосування також у сфері релігії. Релігійні цінності та оцінки у сфері релігії мають регулятивне значення. Релігійні норми, у свою чергу, набувають значення цінностей і стають об'єктом оцінки. Можна припустити, що відсутність поваги до релігійних цінностей призводить до того, що багато громадян держави здійснюють протиправну поведінку.

Значення православних цінностей у формуванні моральних, культурних і етичних якостей ув'язнених велике, оскільки тільки наявність у їх душі таких православних чеснот, як мудрість, віра, надія, чесність, довготерпіння, мужність, вірність, самовладання, доброта, подяка, любов до Бога і ближнього допомагає їм здолати всі обтяження та фрустрації тюремного життя. Це положення, на погляд Т. Є. Севастья-

¹ Цибенко, С. Б. Право на релігійну освіту: до характеристики міжнародних стандартів [Текст] / С. Б. Цибенко // Вісн. Львів. ун-ту. – 2009. – Вип. 49. Серія юридична. – С. 8.

² Панішевич, Д. І. Соціальна педагогіка. Модульна технологія навчального курсу [Текст] : навч. посіб. / Д. І. Панішевич, Л. І. Тимчук. – Чернівці : Чірнивець. нац. ун-т, 2010. – С. 459.

нової, є основою розвитку в людині релігійної і правової свідомості, оскільки самовизначення людини може бути пов'язане не лише з релігією, віросповіданням, а й з формуванням у неї нормального розумного мислення, свідомості та моральності, тобто в людини розвивається логічна оцінка добра і зла, що може свідчити про правосвідомість особистості¹.

Вважається, що серед основних напрямів використання православних цінностей при релігійному вихованні засуджених до позбавлення волі є такі:

- правове, моральне виховання та духовна просвіта ув'язнених, формування морально-психологічної стійкості до всіх обтяжень та обмежень тюремного життя, профілактика правопорушень, а також психологічна ресоціалізація осіб, що відбули покарання у виправних колоніях;

- підвищення рівня релігійної культури осіб, позбавлених волі, з метою зменшення рівня злочинності, зведення до мінімуму соціально-психологічної і духовно-моральної кризи як одного з найважливіших криміногенних факторів як в умовах виконання та відбування покарання, так і після звільнення їх з місць позбавлення волі;

- боротьба с пропагандою насильства, жорстокості та аморальності в закладах виконання покарань, запобігання злочинам шляхом заборони літератури, кінофільмів, які пропагують насильство та аморальність;

- формування духовно-моральних якостей осіб, яких позбавлено волі, шляхом здійснення благодійної діяльності тощо;

- упровадження біблійних заповідей у службову діяльність ДПтС України як духовна та ідейна платформа;

- активізація інформаційно-пропагандистської і просвітницької діяльності православних організацій (забезпечення бібліотек в'язниць літературою на православну тематику, проведення лекцій, навчальних курсів, бесід та ін., з обов'язковим залученням до цієї роботи священників, організація недільних шкіл);

¹ Севастьянова, Т. С. Релігія як ціннісна орієнтація у формуванні структури особистості [Текст] / Т. С. Севастьянова // Держава і регіони. Серія Право. – 2010. – №2. – С. 17.

– негайне вирішення проблем, що виникають при здійсненні душепасторської роботи в місцях позбавлення волі; визначення статусу тюремного священика, подолання натиску з боку різних сект;

– досвід духовного виховання осіб, що відбувають покарання у виправних закладах, що для подальшого морального становлення засуджених, які увірували в Бога, ефективним є будівництво при колонії або в'язниці церкви із залученням ув'язнених до праці¹.

Отже, релігію необхідно розглядати як одну із форм виховання, що апелює одночасно як до розуму людини, так і до її душі. Тобто релігія адаптується до соціального життя. Вона визначає систему цінностей національного виховання і може органічно доповнювати його, вона підвищує почуття гідності, відстоює рівність людей, веде до становлення гуманістичного світогляду. Нині релігія – це одна із важливіших сфер формування моралі, яка втілює найблагородніше, що може бути властиве думкам і вчинкам кожної людини і засудженої особи зокрема.

Дослідження С. О. Старіциної показали, що абсолютна більшість опитаних засуджених стверджує, що кардинально змінили своє життя на краще, стали спокійнішими, стриманішими, менше вживають нецензурну лексику. На їх думку, Господь допомагає їм в боротьбі з гріхами, в тому числі з тими, на які вони раніше не звертали уваги. Багато засуджених після відвідування церкви прагнуть зробити оточуючим що-небудь гарне і добре. Від читання Євангелія засуджені отримують задоволення, їм стає менш цікаво дивитись телевизор і відвідувати клуб на території виправної установи. Багато хто з них починає задумуватись про сенс свого життя. Працівники колонії і священнослужителі, що проводять у ній душепасторську роботу, також відзначають позитивні зміни в поведінці віруючих ув'язнених².

В Україні засоби масової інформації втягнуті в широку пропаганду бездіяльності і насилля, що значною мірою негативно впливає і на осіб,

¹ Поштарчук, Д. О. Шляхи духовного виховання засуджених [Текст] / Д. О. Поштарчук // Матеріали VII звіт. наук.-практ. конф. наук.-пед. працівників Крим. юрид. ін-ту внутр. справ : у 2 ч. – Сімферополь : Ельіно, 2005. – Ч. 1. – С. 143.

² Старіцина, С. О. Перевиховування ув'язнених на основі традиційних православних цінностей [Текст] / С. О. Старіцина // Матеріали VII звіт. наук.-практ. конф. наук.-пед. працівників Крим. юрид. ін-ту внутр. справ : у 2 ч. – Сімферополь : Ельіно, 2005. – Ч. 1. – С. 149.

які відбувають покарання. Фактично мораль, православні ідеали християнства піддаються систематичному і цілеспрямованому висміюванню, що сприяє руйнуванню цивілізованості. З цього приводу М. Ротко вважає, що сьогодні моральність і духовність є засобом виживання людської цивілізації і тому на них повинна бути спрямована місія християнства¹.

Релігія сприяє виправленню душі засуджених, впливаючи на них шляхом об'єднання зусиль з персоналом органів та УВП. Втілення і розвиток співпраці виправних установ з релігійними об'єднаннями здійснюється на базі спеціально укладеної угоди. Так, 25 листопада 1999 р. між Державним департаментом України з питань виконання покарань та Українською Православною Церквою Московського Патріархату була підписана Угода про співробітництво в галузі духовного розвитку засуджених виправних закладів.

На сьогодні найбільші релігійні громади України мають: Українська Православна Церква, що канонічно підпорядкована Московському патріархату, Українська Православна Церква Київського Патріархату та Українська Автокефальна Православна Церква. Крім православних церков в українських в'язницях здійснюють діяльність і два основних католицьких об'єднання – Українська Греко-Католицька Церква і Римо-Католицька Церква. Так само присутні у в'язничних установах є і протестантські напрямки християнства, такі як християни-баптисти, християни-євангелісти та ін.²

Їхня діяльність має своїм законодавчим підґрунтям ст. 124 КВК України, згідно з якою до основних напрямів виховної роботи із засудженими до позбавлення волі належать: моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне, а також інші його види, що сприяють становленню їх на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності. До інших видів виховної роботи справедливо можна віднести і релігійне виховання.

Зазвичай засуджені до позбавлення волі є соціально і педагогічно занедбанними особами. Крім цього, вони характеризуються низьким

¹ Ротко, Н. Мисія Церкви в сучасному світі [Текст] / Н. Ротко // Виховання і культура : міжнар. наук.-практ. журн. – 2010. – Січ.-берез. (№ 1 (21)). – С. 56.

² Аляєв, Г. Є. Релігієзнавство [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Г. Є. Аляєв, О. В. Горбань, В. М. Мешков та ін. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 198, 199.

рівнем релігійності, що обумовлює необхідність проведення з ними освітньої і виховної роботи з метою підвищення їх рівня морально-етичних ідеалів. Наприклад, зміст загальних бесід із засудженими повинен розкривати значення таїнств. Серед них у першу чергу варто зазначити хрещення, покаяння і причащення. Ефективними можуть бути і бесіди та проповіді серед засуджених, які увірували в Бога.

Важливими об'єктами релігійного виховання засуджених є формування їх духовності (релігійна свідомість, релігійна культура та релігійні цінності). Духовність у контексті гуманістичного антропологічного бачення розуміється як сутнісна характеристика і визначає ідеалізацію, суб'єктивізацію, порівняно незмінних релігійних орієнтацій, світогляду і поведінки людини¹. Релігійна культура впливає на особистість шляхом формування сенсу людської активності, самовизначення людини у світі, перетворення та становлення її духовно-практичного світогляду, самовдосконалення душі. Усі ці фактори впливають на становлення особистості та формування її релігійної свідомості. Релігійній культурі повинна передувати релігійна освіта, яка є частиною релігійної культури та має безпосереднє значення у впливі на формування свідомості засудженого до позбавлення волі.

Варто зазначити, що між церквою і державою завжди існували й існують перехресні інтереси, і якщо між ними існує тісна співпраця й взаєморозуміння, то нація, як засвідчує історичний досвід, досягає значних успіхів у соціально-економічному та духовно-культурному розвитку².

Вважають, що на сьогодні найбільш ефективний вплив на засуджених здійснюють саме релігійні організації, оскільки духовні працівники є знавцями людської душі, вони можуть знайти підхід до кожної

¹ Аносов, І. П. Антропологізм в освіті і науці як стратегія і тактика розвитку сучасного університету [Електронний ресурс] / І. П. Аносов. – Режим доступу: http://lib.mdpu.org.ua/nvsp/articles/2008/08_01airaon.pdf. – Заголовок з екрана.

² Андрухів, І. О. Християнська мораль та її вплив на громадсько-педагогічну думку і діяльність українських молодіжних товариств Галичини (кінець XIX ст. – перша третина XX ст.) [Текст] / І. О. Андрухів // Моральні основи права : матеріали міжнарод. наук. практ. конф., 16 груд. 2010 р., Івано-Франківськ. – Надвірна : ЗАТ «Надвір. друк.», 2010. – С. 83.

людини, надати реальну допомогу тому, хто порушив закон, хто став на шлях злочинності, хто заплутався в собі й самостійно не зможе вирішити свої проблеми. Тільки церква здатна торкнутись душі людини, яку позбавили волі, а священнослужителі спеціально навчені тому, як проникнути в душу злочинців, тобто зрозуміти особистість з метою впливу на найбільш негативні її якості, надаючи духовну допомогу, яка б сприяла справжньому, а не показовому каяттю¹.

Основним із найсуттєвіших недоліків всієї пенітенціарної системи є нездатність працівників пенітенціарних установ проникнути в душу злочинців, вплинути на її найбільш вразливі сторони. У зв'язку з цим Н. Б. Хлистова пропонує, що діяльність адміністрації установ виконання покарань повинна зводитись до управлінсько-розпорядчих функцій та взаємодії з громадськими організаціями й іншими установами виконання покарань, проведення семінарів по обміну досвідом праці із засудженими. Питання безпосередньої праці із засудженими повинно бути покладено на служителів релігійних організацій та психологів-вихователів, які є знавцями людської душі².

У той же час сучасне українське суспільство дедалі більше сторониться явищ моралі, моральності, релігійних норм, які складають стрижень особистості та визначають механізм поведінки будь-якої людини і засудженої особи зокрема.

Варто зазначити, що будь-який індивід як представник певного соціуму повинен узгоджувати свої інтереси і вчинки з цінностями і стандартами, які є загальноновизнаними та загальноприйнятими в кожному суспільстві. У зв'язку з цим необхідно пам'ятати, що особа, порушуючи норми права, як правило, порушує і норми моралі і релігії.

Відомо, що право, мораль і релігійні заповіді є регуляторами суспільних відносин. При цьому нормативність соціального буття

¹ Глоточкин, А. Д. Эмоции и чувства человека, лишённого свободы [Текст] / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. – М., 1970. – С. 110.

² Хлистова, Н. Б. Стимулювання суспільно корисної мотивації релігійними та громадськими організаціями в контексті соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі [Текст] / Н. Б. Хлистова // Боротьба зі злочинністю та права людини : зб. наук. ст. / за ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. – О. : Фенікс, 2006. – С. 273, 274. – (Б-ка журн. «Юрид. вісн.»).

є обов'язковою умовою функціонування будь-якої соціальної системи¹. Немаловажними при цьому є права людини як соціальна можливість вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки, з метою задоволення різнобічних власних матеріальних та духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціумів та суспільства в цілому². Це наштовхує на твердження, що право як форма відносин між людьми повинно бути втіленим у моральну і духовну сферу засуджених осіб.

Мораль – це система етичних норм, правил поведінки, які склалися в суспільстві на основі традиційних культурних і духовних цінностей, уявлення про добро і зло, честь, гідність, громадській обов'язок, совість, справедливість. Моральність, у свою чергу, є встановленим нормами моралі порядком відносин між людьми в суспільстві. Тобто моральність – це стан, який виникає в результаті дій норм моралі, це сфера людських відносин, яка регулюється нормами моралі³.

Вимоги норм моралі дотримуються добровільно і підтримуються силою загальноприйнятих звичаїв, владою суспільної думки. Норми моралі фіксуються в суспільній свідомості у вигляді загальноприйнятих уявлень про добро, зло, справедливість, порядність тощо. Порушення норм моралі тягне за собою санкції у вигляді духовного впливу (засудження, осуд) з боку не тільки окремих осіб, але всіх членів суспільства. Релігійні норми теж безапеляційно вимагають від індивіда певної моделі поведінки і є категорично непорушними для нього. Непорушність ґрунтується на вірі, яка обумовлює наявність у суб'єкта відчуття міри належного, обов'язку діяти певним чином, «страху Божого», боязні «Божого суду»⁴.

¹ Левченков, О. І. Право як регулятор суспільних відносин [Текст] / О. І. Левченков // Вісн. Луган. ун-ту внутр. справ. Спец. вип. – 2012. – №4. – С. 40.

² Герасимів, Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір [Текст] : монографія / Т. З. Герасимів. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – С. 18.

³ Ландіна, А. В. Охорона моральності за Кримінально-виконавчим кодексом України [Текст] : монографія / А. В. Ландіна – К. : Юрид. думка, 2013. – С. 31, 32.

⁴ Вовк, Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення [Текст] : монографія / Д. О. Вовк. – Х. : Право, 2009. – С. 93.

Релігія і право є двома нормативними системами зі спорідненими характеристиками, що з різних сторін врегульовують життя суспільства і протягом тисячоліть взаємодіють у найрізноманітніших формах. Зазначені основи буття людини і осіб, засуджених до позбавлення волі, формують їхні світоглядні цінності і виступають основою суспільної поведінки¹.

Право, мораль і релігія є здебільшого формалізованими регуляторами суспільних відносин. Норми розвинених правових і релігійних систем у більшості випадків закріплені у відповідних текстах (для права – це нормативно-правові акти, нормативні договори тощо, для релігії – певні сакральні джерела, наприклад Біблія, Коран, Тора, Веди). Що стосується вимог норм моралі, то вони дотримуються людьми добровільно і підтримуються силою загальноприйнятних звичаїв, владою суспільної думки. Загальне в нормах права, моралі і релігії є те, що вони діють в єдиній сфері соціальних зв'язків, є соціальними; формують загальну ціль – встановлення і підтримка суспільного порядку; мають єдине функціональне призначення – впливати на поведінку людей, регулювати їх відношення, формувати вид загальноприйнятої поведінки тощо.

Усе зазначене, складність та заплутаність визначення і розуміння релігійних та моральних категорій наводить нас на думку, що подолати сучасну духовну кризу серед осіб, засуджених до позбавлення волі, неможливо тільки зусиллями персоналу УВП, адже він, зазвичай, має зовсім іншу, невідповідну освіту. У той же час основною умовою подолання цієї кризи є релігійна освіта засуджених.

Відповідно до Указу Президента України та Міністерства освіти і науки України в загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється обов'язкове вивчення курсів «Етика», «Основи християнської етики», «Основи релігійної етики»².

Уведення предметів духовно-морального спрямування зближуватиме світську школу з християнською етикою та поліпшить якість

¹ Карась, А. Г. Роль релігійних цінностей у процесі формування права [Текст] / А. Г. Карась // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2010. – №4. – С. 58.

² Збірник нормативно-правових актів і документів щодо запровадження предметів духовно-морального спрямування в системі освіти України [Текст]. – К., 2006. – С. 54.

просвіти засуджених при взаємній співпраці названих суб'єктів. Вивчення християнської етики припускає реалізацію системи принципів і методів, що є однією із складових морального розвитку особистості засуджених. Принцип цілеспрямованості духовно-морального впливу передбачає мету виховного впливу. Однією із цілей духовно-морального виховання засуджених є формування етичних знань і переконань, використовуючи найефективніші активні форми й методи, до яких можна віднести ситуаційно-рольові ігри, аналіз соціальної ситуації морально-етичного характеру (добро і зло, справедливість і несправедливість тощо), які дають можливість предметно, безпосередньо й емоційно долучати до ситуації духовно-морального та морального пошуку. Важливе значення при релігійному вихованні засуджених має ознайомлення їх із десятима заповідями.

Варто зазначити, що вивчення християнської етики не обмежується лише текстуальним ознайомленням з Біблією чи євангельськими подіями, а полягає також у тому, щоб на їх підставі вміти оцінити злочинні вчинки з позиції етичної цінності, моральної правди і ці цінності впроваджувати в життя.

При релігійному вихованні священнослужителі мають враховувати, що психологія злочинців часто пов'язана із викривленням правди. На практиці часто трапляється, що вони себе виправдовують і при цьому намагаються переконати священника, що покарання, яке призначене за вироком суду, є несправедливим і жорстоким. У зв'язку з цим священнослужителі повинні знати та мати на увазі і норми КК та КВК України, щоб розуміти ступінь небезпечності кожного окремого засудженого.

Досвід духовного виховання засуджених показує, що для подальшого морального становлення засуджених, які увірували в Бога, ефективним є будівництво при колонії церкви із залученням ув'язнених до праці в ній.

Крім цього, під час церковних свят, особливо Великодня і Різдва Христового, у церкві при виправному закладі пропонується проводити служби, за можливості роздавати освячені подарунки, пожертвовані парафіянами міської церкви. Діяльність таких церков може наводити засуджених на думку про те, що їх не забувають. До речі, саме під час

замовних молитов про покійних жертв багато хто із засуджених за вбивство вперше серйозно осмислює свої діяння.

Важливою умовою підвищення ефективності релігійного виховання є поєднання освіти ув'язнених із освітою персоналу УВП. Д. О. Поштарчук зазначає, що нині висловлюється думка про те, що представники православного священства і кримінально-виконавчої системи повинні спільно підготувати дві книги, де конкретно висвітлюється питання духовного служіння у виправних закладах. Одну – для священнослужителів, іншу – для працівників кримінально-виконавчої системи. Священнослужителям необхідно знати основи кримінально-виконавчого законодавства України, правила внутрішнього розпорядку в УВП, психологічні особливості засуджених, деякі специфічні риси їхнього життя в колоніях. З другого боку, працівникам Департаменту (на даний час ДПтС України) потрібно знати діяльність священників Української Православної Церкви, а також мати належні знання про православну віру¹. Об'єднання зусиль із виховного впливу персоналу УВП і священнослужителів може підвищити ефективність виправлення осіб, позбавлених волі.

Особливе місце при духовно-моральному вихованні засуджених повинні займати такі форми і методи, як залучення їх до християнських цінностей з урахуванням вимог міжнародних актів до здійснення релігійних прав. Питанню реалізації права навчати та навчатися релігії, одержувати богословські знання, що є істотною складовою свободи совісті та додатковою гарантією вільного й повного розвитку людської особистості, відводиться суттєве місце в багатьох міжнародних нормативних актах.

До основних документів міжнародного характеру, які стосуються права на освіту та співвідношення цього права з правом на свободу совісті, віросповідання, належать насамперед Загальна декларація прав людини (прийнята і проголошена резолюцією 217А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.); Міжнародний пакт про громадянські

¹ Поштарчук, Д. О. Шляхи духовного виховання засуджених [Текст] / Д. О. Поштарчук // Матеріали VII звіт. наук.-практ. конф. наук.-пед. працівників Крим. юрид. ін-ту внутр. справ : у 2 ч. – Сімферополь : Ельїно, 2005. – Ч. 1. – С. 141.

і політичні права (прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації і приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1996 р. і ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р. та набув чинності для України 23 березня 1973 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (прийнятий резолюцією 2200 (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. і ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р. та набув чинності для України 19 жовтня 1973 р.).

У статті 18 Загальної декларації прав людини зазначено, що кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, це право включає свободу міняти свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібно, так і разом з іншими, публічно або приватно в ученні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів. Значна увага в цій Декларації приділяється освіті, яка повинна спрямовуватися на всебічний розвиток людської особистості й на поглиблення поваги до прав людини та її основних свобод. Освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами і повинна сприяти діяльності ООН з підтримки миру (ст. 19. Загальної декларації прав людини).

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права закріплено положення про те, що кожна людина має право на свободу думки, «совісті та релігії». Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання за своїм вибором і свободу сповідувати свою релігію і переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватним чином, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів і вчень; ніхто не повинен піддаватися примусу, який обмежує його свободу мати або приймати релігію чи переконання за своїм вибором. Свобода сповідувати релігію чи переконання підлягає лише обмеженням, встановленим законом і необхідним для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб (частини 1, 2, 3 ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права).

У випадках, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відновлено в праві

разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою (ст. 27 зазначеного Пакту).

Подальшого розвитку повага права осіб, які належать до національних або етичних, релігійних та мовних меншин, набула в Декларації про права осіб, які належать до національних або етичних, релігійних та мовних меншин, яка прийнята резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р. Відповідно до цієї Декларації особи, які належать до меншин, мають право створювати свої власні асоціації та забезпечувати їх функціонування та підтримувати без будь-якої дискримінації вільні та мирні контакти з іншими членами своєї групи та з особами, які належать до інших меншин, а також закордонні контакти з громадянами інших держав, з якими вони пов'язані національними, етичними, релігійними або мовними узами (ч. 4 ст. 2).

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, зокрема, зазначає, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони погоджуються, що освіта повинна сприяти усвідомленню її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод. Вони, далі, погоджуються в тому, що освіта повинна дати можливість, сприяти взаємопорозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі ООН з підтримки миру (ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права). У цьому аспекті має важливе значення Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань (проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 25 листопада 1982 р., резолюція 36/55), в якій зазначено, що ніхто не повинен зазнавати дискримінації на підставі релігії або переконань з боку будь-якої держави, установи, групи осіб чи окремих осіб. Дискримінація людей на ґрунті релігії або переконань є образою гідності людської особистості й запереченням принципів Статуту ООН та засуджується як порушення прав людини та основних свобод, проголошених Загальною декларацією прав людини та докладно викладених у Міжнародних пактах про права людини, а також як перешкода для дружніх та мирних відносин між державами (статті 2, 3

Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань).

У демократичних державах, де конфесійна діяльність ґрунтується на Загальній декларації прав людини, закон гарантує свободу совісті, забороняє розпалювати ворожнечу й ненависть у зв'язку з релігійними віруваннями. Слід зазначити, що свобода совісті не означає всюдозволеності. Наприклад, законодавство України, як і деяких інших держав, передбачає можливість припинення діяльності релігійних організацій у разі поєднання обрядової чи проповідницької діяльності з посяганням на життя, здоров'я та гідність особи; систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів; спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадських або релігійних організацій.

Для усунення негативних явищ, які виникають у різних релігійних організаціях, спрямована насамперед Декларація принципів толерантності, яка прийнята в Парижі на 28-й сесії ЮНЕСКО 25 жовтня – 16 листопада 1995 р.

Як уже зазначалось, у Загальній декларації прав людини проголошується, що кожна людина має право на свободу думки, совісті та віросповідання (ст. 181), на свободу переконань і на їх вільне висловлювання (ст. 19) і що освіта повинна сприяти взаєморозумінню, толерантності та дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами (ст. 26). Толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Толерантність – це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Толерантність у жодному разі не може бути виправдовуванням посягань на ці основні цінності. Також толерантність повинна проявляти кожна людина, групи людей та держави (ст. 1 Декларації принципів толерантності).

Стосовно поваги прав людини виявлення толерантності не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або прийняття чужих переконань. Це означає, що кожен може дотримуватись своїх переконань і визнає таке саме право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою відрізняються

зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим (ч. 2.1.4 ст. 1 Декларації принципів толерантності).

Найбільш ефективним засобом запобігання проявам нетерпимості до тих чи інших релігійних напрямів є виховання. Виховання в душі толерантності починається з прищеплення людям знань про їхні права та свободи з метою забезпечити їхню реалізацію та зміцнити прагнення кожного до захисту прав інших. Виховання в душі толерантності слід розглядати як невідкладне завдання, і воно має бути націлене на протидію негативним впливам, які викликають страх та відособлюють від інших. Воно повинно розвивати в молоді здібності до незалежного мислення, критичної оцінки та формувати високі моральні критерії (ст. 4 Декларації принципів толерантності).

Важливо зазначити, що забезпечення дотримання міжнародних норм і стандартів щодо права засуджених на релігію є одним із пріоритетних завдань ДПтС України. Загальноприйнятим є те, що міжнародні правові акти є одним із джерел кримінально-виконавчого законодавства. Принципові положення цих правил щодо поведіння із засудженими як з боку держави, так і посадовців органів і установ виконання покарань стали визначальними при творенні основних джерел українського кримінального права, зокрема, в частині визначення основних принципів поведіння з в'язнями, прав та обов'язків засуджених, керівництво пенітенціарними установами, ресоціалізації, участі громадськості в тому процесі¹.

В Європейських тюремних правилах також закріплено положення, яке передбачає свободу думки, совісті і релігії. Відповідно до названих міжнародних актів внутрішній режим установ виконання покарання, настільки це можливо, повинен бути організований таким чином, щоб давати ув'язненим можливість сповідувати свою релігію і віру, відвідувати служби або зібрання, що провадяться представниками тих релігій або вірувань, що мають відповідний дозвіл. Ці представники

¹ Яцишин, М. М. Основні джерела регламентації порядку і умов виконання та відбудовання покарання. Теоретико-аналітичний огляд [Текст] / М. М. Яцишин // Юрид. журн. – 2009. – № 7. – С. 137.

релігій або вірувань повинні мати нагоду відвідувати ув'язнених і спілкуватися з ними в конфіденційних умовах.

Україна як член міжнародного співтовариства та учасник міжнародних організацій та об'єднань визначає примат міжнародного права над національним і права засуджених на релігійну освіту та право сповідувати релігію зокрема. Така позиція нашої держави отримала чітке відображення в ч. 1 ст. 9 Конституції України, відповідно до якої чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України, є частиною національного законодавства України.

Роль права у впорядкуванні системи отримання релігійної освіти та право сповідувати релігію є не тільки складовою основних прав і свобод засуджених, а є також ефективним засобом майбутньої регламентації життєдіяльності особистості, гарантією і надійною формою захисту і незмінною формою по забезпеченню прав, свобод та законних інтересів. Головною метою системи отримання релігійної освіти та права сповідувати релігію є створення соціально-педагогічних, суспільно-економічних, нормативно-правових умов для всебічної реалізації названих прав.

Соціальне забезпечення засуджених

У статті 8 КВК України закріплюється право засуджених на *соціальноне забезпечення*, у тому числі й на оформлення пенсій, відповідно до законів України. Потреба засуджених у соціальному забезпеченні має природній характер, оскільки це право належить всім громадянам та супроводжує кожну людину протягом всього життя.

Соціальне забезпечення включає пенсії та різні види допомоги (по тимчасовій втраті працездатності, по вагітності й пологах, по догляду за дитиною до трьох років, по догляду за хворою дитиною, на поховання тощо). Соціальне забезпечення передбачає також надання допомоги в натуральному виді (обслуговування інвалідів, людей похилого віку у спеціалізованих установах – будинках-інтернатах, і вдома). За радянських часів усі соціальні виплати здійснювала виключно держава. Тому під соціальним забезпеченням розуміють переважно державне соціальне забезпечення, тобто яке здійснюють державні органи. Отже, соціальне забезпечення – це заходи матеріальної підтримки особи та її сім'ї з боку держави¹.

Фахівці наголошують, що право на соціальне забезпечення є значно вужчим за змістом, ніж право на соціальний захист, гарантоване ст. 46 Конституції України: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також: у старості та інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також: бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними». У найширшому трактуванні соціального захисту до нього включають також заходи з охорони здоров'я, соціальну роботу тощо. Отже, соці-

¹ Поняття соціального захисту і соціальної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belozerka.just.ks.ua/katalog-poslug-gromadyanam/ponyattya-sotsialnogo-zahistu-i-sotsialnoyi-bezpeki.html>.

альний захист передбачає певний рівень матеріальної забезпеченості, тобто підтримку доходів, захист добробуту¹.

Однак право засуджених на соціальне забезпечення, незважаючи на певні прагнення законодавця втілити позитивні зміни, і дотепер обмежене, незважаючи, що з усього різноманіття видів соціальної допомоги² засуджені до позбавлення волі користуються переважно лише декількома її видами. І це незважаючи на спроби законодавця поліпшити стан справ у цій сфері.

Так, щодо засуджених не здійснювались виплати при народженні дитини, передбачені п. 2 ст. 3 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». Відповідно до п. 4 ст. 1 «Право сімей з дітьми на державну допомогу» вищезазначеного Закону, яка за способом викладення є бланкетною, Кабінет Міністрів України розробляє порядок і виплату державної допомоги сім'ям з дітьми та перелік документів, необхідних для призначення допомоги за цим Законом. Постанова Кабінету Міністрів України № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» від 27 грудня 2001 р. не лише не передбачала порядку виплати допомоги жінкам, які перебувають в ув'язненні та відбувають міру покарання у місцях позбавлення волі, при народженні дитини, а навіть встановлювала вимогу припинення надання такої допомоги у разі потрапляння її одержувача в установу виконання покарань.

Лише 1 квітня 2013 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 256 «Про внесення змін до порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми», відповідно до якої у разі перебування дитини разом з матір'ю в слідчому ізоляторі або установі виконання покарань допомога призначається і виплачується в розмірі, встановленому для першої дитини, шляхом перерахування на відкритий у банківській установі вкладний (депозитний) рахунок дитини на підставі звернення адмі-

¹ Сирота, И. М. Право социального обеспечения в Украине [Текст] : учебник / И. М. Сирота. – Харьков : Одиссей, 2002. – С. 366; Мачульская, Е. Е. Право социального обеспечения [Текст] : учеб. пособие для вузов / Е. Е. Мачульская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1999. – С. 147; Процевський, О. І. Про предмет трудового права України [Текст] / О. І. Процевський // Право України. – 2001. – № 12. – С. 85.

² Основні види соціальних допомог на 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.meria.sumy.ua/index.php?newsid=39916>.

ністрації слідчого ізолятора або установи виконання покарань за умови, що звернення за її призначенням надійшло не пізніше ніж через 12 календарних місяців після народження дитини. Вкладні (депозитні) рахунки на ім'я дітей відкриваються адміністрацією слідчого ізолятора або установи виконання покарань у банківських установах відповідно до Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземній валютах, затвердженої постановою Правління Національного банку від 12 листопада 2003 р. №492¹.

Кошти, що зберігаються на рахунку такої дитини в банківській установі, можуть бути використані для створення належних умов для утримання та виховання дитини в порядку, визначеному законодавством:

- а) матір'ю дитини – у разі звільнення її із слідчого ізолятора або установи виконання покарань за умови перебування дитини разом з матір'ю;
- б) батьком дитини чи опікуном, які забрали з відповідної установи дитину, на яку відкрито вкладний (депозитний) рахунок в банківській установі, на який перераховано допомогу при народженні дитини;
- в) дитиною після досягнення повноліття – у разі, коли кошти не були використані одним з батьків або опікуном. Крім того, цією Постановою передбачено зміну розміру допомоги, якщо це не перша або не друга дитина за умови, що в період виплати призначеної допомоги буде підтверджено факт проживання та утримання з одним з батьків інших дітей, які не були враховані під час визначення розміру допомоги.

Але наведені зміни не торкнулися положення, що виплата допомоги припиняється в разі перебування отримувача допомоги в місцях позбавлення волі за рішенням суду. У підсумку, призначена в період перебування в слідчому ізоляторі або установі виконання покарань тимчасова допомога повинна в подальшому припинитися. Крім того, без наведеного соціального забезпечення залишаються жінки, які не мають при собі дітей (залишили їх на піклуванні родичів), а також ті, хто розпочав отримувати допомогу, перебуваючи на свободі. Без цього виду соціального забезпечення залишаються й засуджені чоловіки, що мають дітей до трьох років та самостійно їх виховують, оскільки в них

¹ Про поновлення порушених прав ув'язнених та засуджених жінок на виплати їм державної допомоги на дітей, які народились в установах пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cwrc.org.ua/index.php?newsid=111>.

взагалі немає права на тримання дитини при собі, тобто підстави для нарахування допомоги на дитину завжди будуть відсутні. Тобто право на отримання наведеної соціальної допомоги для засуджених у ряді випадків не може бути реалізоване.

Як свідчить практика, доволі значне число засуджених у період перебування на свободі отримували державну соціальну допомогу як особи, що не мають права на пенсію чи є інвалідами. Як передбачається у п. 36 Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам і державної соціальної допомоги на догляд, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2005 р. №261, у разі застосування до одержувача соціальної допомоги або допомоги на догляд такого виду покарання, як позбавлення волі, виплата допомоги припиняється з дня набрання сили обвинувальним вироком суду і поновлюється з дня закінчення строку ув'язнення. На цій підставі засуджені, на нашу думку не обґрунтовано, позбавляються раніше отримуваних виплат.

Відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам – це щомісячна державна допомога, що надається відповідно до норм цього Закону у грошовій формі особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам. Фахівці вказують, що соціальна допомога – це одна з основних форм підтримки державою осіб, чие матеріальне становище з різних причин не відповідає загальноприйнятому рівню забезпечення або є нижчим від межі забезпеченості, визначеної законодавством. Отже, соціальна допомога є однією з гарантій держави, яка надається найбільш уразливим верствам населення в разі настання певних соціальних ризиків. Завданням соціальної допомоги є полегшення матеріального стану людей, які опинилися в скрутному матеріальному становищі та потребують підтримки з боку держави, незалежно від їхньої трудової діяльності та наявності страхового стажу¹.

¹ Тарасенко, В. С. Відмінність державної соціальної допомоги від державного соціального страхування [Електронний ресурс] / В. С. Тарасенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 63. – С. 338–342. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apdp_2012_63_50.pdf.

Перебування особи в місцях позбавлення волі не робить її більш захищеною. Не можна вважати, що такі особи переходять й на повне державне утримання, бо КВК України передбачає реалізацію доволі широкого спектра можливостей лише за наявності у засудженого коштів на особовому рахунку. Так, засуджені мають право: на вільний вибір і допуск лікаря для отримання медичної допомоги, у тому числі за власні кошти (ст. 8 КВК України); придбавати за безготівковим розрахунком продукти харчування і предмети першої потреби (ст. 108 КВК України); придбавати за рахунок коштів, які є на їхніх особових рахунках, літературу через книготорговельну мережу, письмове приладдя, передплачувати газети і журнали (ст. 109 КВК України); за власні кошти оплачуються телефонні розмови та доступ до мережі Інтернет (ст. 110 КВК України) тощо. У підсумку, засуджені, які на свободі отримували соціальну допомогу і вона була єдиним джерелом доходу, в місцях позбавлення волі будуть значно обмежені у правах, бо не матимуть засобів до їх реалізації.

Потрібно звернути увагу, що переведення особи на повне державне утримання не позбавляє її зазвичай права на отримання державної соціальної допомоги, хоча й у скороченому вигляді. Так, згідно зі ст. 10 Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» особам, які перебувають на повному державному утриманні у відповідній установі (закладі), виплачується 20 % призначеного розміру державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам. Різниця між розміром призначеної державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам, які перебувають на повному державному утриманні у відповідній установі (закладі), і розміром державної соціальної допомоги, яка виплачується зазначеним особам, перераховується установі (закладу), де перебуває особа, за її особистою письмовою заявою або заявою її законного представника. Зазначені кошти зараховуються на банківські рахунки цих установ (закладів) і спрямовуються виключно на поліпшення умов проживання в них зазначених осіб у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

У разі застосування наведеного положення закону до осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, будуть створені умови як для поліпшення матеріального становища установ виконання покарань, так і створення гарантій реалізації засудженими розглядуваної катего-

рії усіх наданих прав. А це сприятиме подальшій ресоціалізації особи та її вихованню в душі поваги до чинного законодавства.

Дещо кращим є стан справ із пенсійним забезпеченням засуджених. До 2014 р. та внесення відповідних змін у КВК України це право було значно обмежене, що протягом тривалого часу піддавалось критиці як з боку вчених, так і правозахисників. Чинна на той час редакція ст. 122 КВК України визначала, що «засуджені мають право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом». Однак у п. 3 цієї статті містилося положення, що зводило нанівець твердження п. 1: «час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується у стаж роботи для призначення трудової пенсії після звільнення за умови сплати ними страхових внесків до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, передбачених законодавством».

Незрозумілою видавалась й редакція ч. 4 ст. 122 КВК України, відповідно до якої засуджені, що втратили працездатність під час відбування покарання, мають право на пенсію і компенсацію шкоди лише після звільнення від відбування покарання. Тим самим цією нормою засуджені позбавлялися права на компенсацію завданої їм шкоди під час відбування покарання, бо таке право з'являлося у них лише після звільнення. Не вирішеним у такій редакції названої статті було й питання щодо пенсійного забезпечення осіб, що досягли пенсійного віку в період відбування покарання: чому праця осіб, позбавлених волі, зараховується до стажу, що дає право на пенсію, а власне право на пенсію відповідно до КВК України виникає лише після звільнення від відбування покарання? І це за умови, що в ч. 1 ст. 8 КВК України право на одержання пенсій відносила до основних прав засуджених. Подібне становище за визначенням правозахисників штовхало засудженого на пошук інших засобів до існування в колонії (тим більш, якщо засуджений не може працювати або в нього немає родичів), ускладнювало оформлення і отримання пенсії після звільнення, а також залишало людину без джерел існування¹. А за умови, що особи, звільнені

¹ Аналіз відповідності Кримінально-виконавчого кодексу України європейським стандартам та рекомендаціям Європейського комітету із запобігання катуванням та жорсткому поводженню [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1184074406>.

з місць позбавлення волі, не мають коштів, можливість сплати ними страхових внесків була взагалі вельми сумнівною.

З 7 травня 2014 р. набрали чинності зміни, внесені до ст. 122 КВК України в частині порядку призначення пенсії засудженим під час відбування покарання у виді позбавлення волі. Оновлена норма цієї статті передбачає, що засуджені мають право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом. Пенсії засудженим за наявності відповідного права мають призначатися органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання. Особи, яким до відбування покарання призначена пенсія, підлягають державному пенсійному забезпеченню на загальних підставах.

У теперішній час вже розроблено певний механізм роботи з цією категорією «потенційних пенсіонерів», що дозволяє оперативно вирішувати питання призначення пенсії: постановою правління Пенсійного фонду України від 7 липня 2014 р. № 13–1, яка набрала чинності з 29 серпня 2014 р., внесені зміни до Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», затвердженого постановою правління Пенсійного фонду України від 25 листопада 2005 р. № 22–1. Згідно з п. 1.4 Порядку заява про призначення пенсії засудженим до позбавлення волі подається через представника, який діє на підставі виданої йому довіреності, посвідченої нотаріально, до органу, що призначає пенсію за місцезнаходженням установи виконання покарань. За бажанням зазначених осіб відповідні документи для призначення пенсії можуть подаватися ними безпосередньо, відповідно до ст. 122 КВК України, а саме: особа, яка під час відбування покарання набула права на пенсію, надає адміністрації виправного закладу клопотання про забезпечення необхідних умов для призначення їй пенсії за місцезнаходженням цього виправного закладу, в тому числі щодо виклику представників Пенсійного фонду України та офіційного прийому ними у встановленому порядку необхідних документів безпосередньо від особи, яка відбуває покарання, або від представника особи, яка відбуває покарання, за нотаріальним дорученням. Адміністрація установи виконання покарань протягом

не більше 30 днів з дня реєстрації клопотання особи, яка набула права на призначення пенсії під час відбування покарання, забезпечує зустріч засудженого з представником Пенсійного фонду України та всебічно сприяє належному оформленню і поданню ним відповідних документів або забезпечує умови для оформлення і подання необхідних документів через представника особи, яка відбуває покарання. Адміністрація установи також зобов'язана сприяти своєчасному оформленню документів на отримання пенсії або оформленню компенсації заподіяної шкоди відповідно до законодавства України¹. З травня по жовтень 2014 р. за даними ДПтС України правом оформити пенсії скористались 170 засуджених. З них призначено пенсії 95 особам, подано документи для призначення пенсій 63 особам, а 12 особам органами Пенсійного фонду в призначенні пенсії відмовлено.

Але усім наведеним проблеми реалізації засудженими права на соціальне забезпечення не вичерпуються. Навіть за умови надходження соціальної допомоги або пенсії на рахунок засудженого в період відбування ним покарання, отримувати ці кошти в колонії йому не вигідно. Приміром, ч. 1 ст. 121 КВК України передбачає, що особи, які відбувають покарання у виправних колоніях, із нарахованого їм заробітку, пенсій та іншого доходу відшкодовують комунально-побутові та інші надані послуги. Тому в разі надходження коштів засуджених не зможе ними користуватися у повному обсязі, тоді як особа, яка кошти на адресу установи не отримує, матиме можливість їх накопичити. Крім того, оскільки ці кошти не є заробітком засудженого, КВК України не передбачає обов'язкового зарахування їх певної частини на його особових рахунок, що призводить до ситуації, коли всі гроші спрямовуються на погашення витрат за отримані в період відбування покарання послуги. На власні потреби (в тому числі й для підтримання здоров'я) людина нічого не зможе заощадити.

Таким чином, втрачається основне значення соціальної допомоги як засобу забезпечення реалізації наданих прав за рахунок держави.

¹ Порядок звернення за призначенням пенсії засудженим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kherson.pfu.ks.ua/index.php?catid=17:2012-04-02-08-09-09&id=238:2014-09-25-09-52-28&Itemid=13&option=com_content&view=article.

У міжнародній практиці загально визнаним вважається термін «соціальне забезпечення», а якщо вдатися до дослівного перекладу, навіть «соціальна безпека» (social security). Термін «захист» (protection) застосовується щодо захисту права на соціальне забезпечення лише окремої особи (protection of individuals)¹. Таке розуміння соціального забезпечення ґрунтується на нормах Конвенції МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права². Однак положення Європейської хартії про основні соціальні права трудящих (1989 р.), Європейської соціальної хартії (1961 р.), переглянутої Європейської соціальної хартії (1996 р.) передбачають як право на соціальне забезпечення, так і право на соціальний захист та право на соціальну та медичну допомогу³. Загальна декларація прав людини (1948 р.) проголошує, що «кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення, а також на реалізацію необхідних для підтримки її гідності та вільного розвитку особистості прав у економічній, соціальній і культурній сферах за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави».

Незважаючи на визнання права на соціальне забезпечення одним із пріоритетних прав людини в різних міжнародних стандартах, його пряме порушення стосовно засуджених жодного разу не було встановлене в рішеннях ЄСПЛ. Однак це зовсім не свідчить, що держави забезпечують неухильне дотримання вказаного права, причина тут полягає у специфіці норм Конвенції. Остання не передбачає окремої норми щодо захисту права на соціальне забезпечення, тому воно розглядається ЄСПЛ під кутом Протоколу № 1 до Конвенції, який стосується права власності. У результаті ЄСПЛ постановив, що Конвенція не гарантує право на пенсію за віком або інші соціальні допомоги. Однак вказав, що вимога, що стосується пенсії, може встановлювати «майно» у значенні ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, коли воно під-

¹ Чернопищук, Я. Конституційне право на соціальний захист [Електронний ресурс] / Я. Чернопищук. – Режим доступу: <http://www.pravnuk.info/2013-12-27-15-15-31/700-konstitucijne-pravo-na-socialnij-zaxist.html>.

² Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи [Текст] / упоряд. Ю. К. Качуренко. – 2-ге вид. – К., 1992. – С. 28.

³ Европейская социальная хартия [Текст] : справочник : пер с фр. – М. : Междунар. отношения, 2004. – С. 64.

тверджено остаточним судовим рішенням (рішення «Праведна проти Росії», «Кузнецова проти Росії»).

У рішенні по справі «Найденко проти Росії» Суд, крім того, зазначив, що Конвенція не гарантує право на отримання тієї чи іншої соціальної виплати в певному розмірі, проте вимога виплати соціальної допомоги або пенсії, може являти собою «майно» за змістом ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, якщо воно має під собою достатні підстави для обов'язкового виконання. У зв'язку з цим Суд вказав, що оскільки рішеннями національних судів заявнику було надано право вимагати отримання соціальної виплати в певному (збільшеному) розмірі, скасування в подальшому названих судових постанов у порядку наглядового провадження порушило право заявника на вільне розпорядження майном, гарантоване ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції. Водночас Суд вважає, що самі по собі перерахунок і скорочення соціальної допомоги не є порушенням ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, однак розрахунок «заднім числом», в результаті якого присуджені і вже виплачені (або несплачені в строк) суми скорочуються у розмірі, заповдіює істотні «незручності» заявникові, що суперечить названій статті Конвенції та порушує «справедливий баланс між інтересами держави та заявника».

Суд також підтверджує наявність у держави значного розсуду у вирішенні питань соціального засудження. Так, при вирішенні справ «Клейн проти Австрії» (Klein v. Austria) та «Стек та інші проти Сполученого Королівства» міжнародний правозастосовувач вказав, що «...Суд підкреслює, що стаття 1 Протоколу № 1 до Конвенції не включає в себе право на придбання власності. Він не накладає обмеження на свободу Договірних Держав вирішувати, використовувати чи ні якусь систему соціального забезпечення, а також встановлювати розмір пільг в рамках цієї системи». Єдине, що має бути при цьому дотримання – це виключення випадків дискримінації.

Однією з небагатьох справ ЄСПЛ, яка, нехай й побічно, проте стосується питань соціального захисту ув'язнених, є справа «Штуммер проти Австрії»¹. Позиція ЄСПЛ у цій справі дозволяє стверджувати,

¹ Рішення по справі «Штуммер проти Австрії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/70058030/70058030.htm>.

що національне українське законодавство у питаннях соціального забезпечення засуджених є значно прогресивнішим та передовим.

Так, за даними постанови, заявник провів у в'язниці 28 років. Відбуваючи покарання, він працював протягом тривалих періодів, проте не придбав права на отримання пенсії відповідно до Загального закону про соціальне страхування. З 1 січня 1994 р. заявник вступив до системи страхування від безробіття відносно періодів, відпрацьованих ним у в'язниці. Його звернення за призначенням дострокової пенсії по старості було відхилено в березні 1999 р. органом страхування робітничих пенсій, оскільки він не накопичив мінімально необхідні 240 страхових місяців, що дають право на пенсію. Заявник оскаржив указане рішення, вказуючи, що всі місяці, які він провів у в'язниці, працюючи там, повинні зараховуватися як страхові. У квітні 2001 р. суд з трудових і соціальних справ відхилив його вимогу. Апеляційний суд також відхилив скаргу заявника, встановивши, що факт участі ув'язнених у системі страхування від безробіття після внесення змін до Закону про виконання покарань 1993 р. не має вирішального значення для питання їх участі в системі пенсій по старості. У лютому 2002 р. Верховний суд відхилив скаргу заявника. Після його звільнення з в'язниці, в січні 2004 р. заявник протягом декількох місяців отримував допомогу з безробіття, а потім виплати для нужденних відповідно до Закону про страхування від безробіття.

Суд зазначив, що праця в тюрмі у багатьох відношеннях відрізняється від праці, яка виконується звичайними працівниками, і що вона служить в основному меті реабілітації та ресоціалізації. Незважаючи на те, що праця в період відбування покарання у австрійських в'язницях є обов'язковою, Суд не надав цьому факту вирішального значення. Йшлося про необхідність забезпечення старості, і в цьому відношенні заявник перебував у відносно подібному становищі порівняно зі звичайними працівниками. Однак, що стосується участі в системі страхування здоров'я та від нещасних випадків відповідно до Загального закону про соціальне страхування, положення заявника як працюючого ув'язненого відрізнялося від звичайних працівників, оскільки забезпечення ув'язнених при захворюваннях і нещасних випадках здійснювалося державою згідно із Законом про виконання покарань.

Держава-відповідач стверджувала, що працюючі ув'язнені часто не мали коштів для сплати внесків по соціальному страхуванню, і це могло зменшити економічну ефективність системи пенсій по старості, якби періоди, щодо яких відчутні внески не робилися, зараховувалися б як страхові періоди, що породжують пенсійні права. Загальну стійкість системи пенсій по старості необхідно було зберегти, і тому періоди роботи в тюрмі, відповідно, не можна було зарахувати як кваліфікуючі або замінювати періоди, що компенсують час, протягом якого внески не відбувались. Австрійське законодавство передбачало таку можливість тільки для обмеженої кількості соціально прийнятних ситуацій, таких як виховання дітей, безробіття або військова служба.

Суд знайшов зазначені цілі законними. Питання про те, чи була відмінність у поводженні з працюючими ув'язненими пропорційною переслідуванню законним цілям, тісно пов'язане із загальним вибором економічної та соціальної політики держави. У цій сфері держави користуються широкими межами розсуду, таким чином Суд може втручатися тільки, якщо вибір політики не має розумної підстави. Крім того, питання має розглядатися як одна з характеристик загальної системи тюремної праці та соціального забезпечення ув'язнених. Однак європейський консенсус з питання соціального страхування ув'язнених відсутній. Хоча абсолютна більшість держав – учасників Ради Європи забезпечують ув'язненим якусь форму соціального страхування, лише невелика кількість включає їх в систему пенсій по старості, а деякі з них, як і Австрія, роблять це тільки шляхом надання їм можливості добровільних внесків.

У період, що стосується обставин справи, відсутня єдина думка з приводу участі працюючих ув'язнених в національних системах соціального страхування. Це відбулось й у ЄСПЛ, що не містять ніяких вказівок з цього приводу, посилаючись лише, що рекомендується включати, наскільки це можливо, працюючих ув'язнених в національні системи соціального страхування. Водночас ЄСПЛ не згадують конкретно системи пенсії по старості. Австрійське законодавство відбило цю тенденцію в забезпеченні страхування всіх ув'язнених від хвороб і нещасних випадків, а із січня 1994 р. працюючі ув'язнені отримали можливість брати участь у системі страхування від безробіття. Істотно,

що заявник, хоча і не мав права на пенсію по старості, не був залишений без соціального забезпечення. Після звільнення з в'язниці він отримував допомогу з безробіття, а згодом – виплати, на які мав право відповідно до Закону про страхування від безробіття як працюючий ув'язнений. Коли Суд виніс постанову в цій справі, заявник все ще отримував допомогу для нужденних, а також житлову допомогу в цілому на суму приблизно 720 євро, що майже досягало рівня мінімальної пенсії (приблизно 780 євро).

У підсумку, в контексті нестійких стандартів державі-учасниці не може ставитися у вину надання пріоритетного значення системі страхування, яку вона вважає найбільш відповідною для реінтеграції ув'язнених після їх звільнення. Суд встановив, що, не включаючи працюючих ув'язнених у систему пенсій по старості, Австрія не виїшла за межі розсуду, яким користується в цьому питанні.

В Україні засуджені також не є суб'єктами державного пенсійного страхування, бо відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» страхувальниками є роботодавці та інші особи, які відповідно до цього Закону сплачують страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. При цьому загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню підлягають в числі інших й громадяни України, іноземці (якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України) та особи без громадянства, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях, створених відповідно до законодавства України, незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, у філіях, представництвах, відділеннях та інших відокремлених підрозділах цих підприємств та організацій, в об'єднаннях громадян, у фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності та інших осіб (включаючи юридичних та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, які обрали особливий спосіб оподаткування (фіксований податок, єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок, придбали спеціальний торговий патент) *на умовах трудового договору* (контракту) або працюють на інших умовах, передбачених законодавством, або виконують роботи на зазначених підприємствах,

в установах, організаціях чи у фізичних осіб за договорами цивільно-правового характеру.

Оскільки такі угоди із засудженими ще не укладаються, постає питання щодо джерел фінансування для виплати пенсій засудженим з урахуванням стажу роботи в місцях позбавлення волі. Тобто слід невідкладно розглянути питання щодо зміни існуючих процедур.

Підводячи підсумок, слід звернути увагу і на таку обставину. У статті 7 КВК України встановлюється, що держава не лише поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, а й забезпечує їх *соціальну захищеність* – тобто гідний рівень забезпечення їх соціальних прав, наявність ефективного механізму реалізації соціального захисту та створення умов, які забезпечують особі повноцінне життя, гарантують можливість рівноправної участі в економічному, політичному та соціальному житті суспільства. В основі соціальної захищеності лежать права людини, забезпечення політичних і громадянських свобод. Соціальна захищеність особи складається з усіх засобів, які ця особа має у своєму розпорядженні та які вона використовує, щоб виправити стабільну, ризиковану чи небезпечну ситуацію¹.

Звідси випливає, що право на соціальне забезпечення – це не єдине право засуджених у соціальній сфері; на них поширюються всі без винятку положення щодо соціального захисту громадян. Отож, з часом практика ЄСПЛ може поширитись на відповідні відносини засуджених при відбуванні покарання у виді позбавлення волі, що вимагає від України вжиття заходів з упередження можливих порушень.

¹ Соціальна безпека: теорія та українська практика [Текст] : монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новикова та ін. ; за ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. – К. : КНЕУ, 2006. – 292с.

Зміна умов тримання засуджених

Загальновідомо, що складовим елементом правового статусу засудженого, окрім його суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, виступають і законні інтереси засуджених. Це логічно впливає зі змісту ч. 1 ст. 7 КВК України, яка проголошує, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку.

На думку науковців, законні інтереси засуджених – це закріплені в правових нормах конкретної дії прагнення засуджених до володіння тими чи іншими благами, які задовольняються, як правило, за результатом оцінки посадовими особами органів виконання покарань чи адміністрацією установи виконання покарань, прокуратурою, судом поведінки засудженого під час відбування покарання. Зміст законного інтересу включає такі три елементи:

1) прагнення отримати передбачене законом матеріальне чи духовне благо. Ці блага зазначаються у правових нормах як мета, для досягнення якої необхідні відповідні юридичні факти та позитивна оцінка поведінки засудженого суб'єктами чи учасниками кримінально-виконавчих відносин;

2) можливість клопотати перед посадовими особами органів виконання покарань чи адміністрацією установи виконання покарань, прокуратурою, судом про їх відповідні дії щодо реалізації законних інтересів;

3) можливість звертатися до компетентних органів за захистом законних інтересів. Таке звернення хоча й не означає автоматичного задоволення клопотання, проте означає, що законні інтереси, як і суб'єктивні права, гарантуються державою¹.

Отже, насамперед можливість реалізації засудженим законного інтересу (на відміну від суб'єктивного права засудженого, реалізація якого гарантується покладанням відповідних обов'язків на

¹ Кримінально-виконавче право України [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С. 22.

певних суб'єктів чи учасників) залежить від його поведінки під час відбування покарання, яка повинна отримати виключно позитивну оцінку.

Серед розмаїття законних інтересів засуджених, закріплених у чинному кримінально-виконавчому законодавстві, чільне місце посідає зміна умов тримання засуджених у межах однієї виправної колонії, яка традиційно виступає невід'ємною складовою частиною прогресивної системи відбування покарання у виді позбавлення волі. Сутність цього інституту полягає в тому, що залежно від поведінки засудженого, його ставлення до праці, строку відбутого покарання тощо його правовий статус у межах цієї ж колонії може суттєво змінюватися як у сторону зменшення обсягу правообмежень, встановлених кримінально-виконавчим законодавством, так і в сторону їх збільшення. Завданням цього інституту є стимулювання прагнення засудженого до виправлення, правослухняної поведінки та сумлінного ставлення до праці під час відбування покарання. Отже, цей інститут є важливим стимулюючим фактором для мотивації правомірної поведінки засуджених і може суттєво впливати на обсяг встановлених для них правообмежень. Крім того, у більшості випадків саме застосування норм цього інституту, як правило, створює необхідні передумови для подальшого застосування до засуджених норм інших інститутів прогресивної системи – зміни умов тримання засуджених шляхом переведення до колонії іншого виду, умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким.

Ефективність функціонування інституту зміни умов тримання насамперед залежить від того, наскільки суттєво може змінитися правовий статус засудженого в результаті його застосування. Крім того, реальна можливість засуджених реалізувати свій законний інтерес на зміну умов тримання також залежить від чіткості та досконалості норм кримінально-виконавчого законодавства, що регламентують сутність, зміст, підстави та порядок зміни умов тримання засуджених у межах однієї колонії. Для того щоб отримати вичерпні відповіді на поставлені запитання, проаналізуємо чинне кримінально-виконавче законодавство.

Доцільно зауважити, що норми цього інституту у свій час були закріплені й у ВТК України. Відповідно до ч. 2 ст. 45 ВТК України зміна

умов тримання засуджених у межах однієї колонії полягала лише в тому, що за постановою начальника установи засудженим, які відбували не менше половини строку покарання, сумлінно ставляться до праці та не мають порушень режиму, дозволялося витратити додаткові кошти на придбання продуктів харчування та предметів першої потреби (або в скасуванні цих поліпшених умов у випадку порушення вимог режиму). До речі, сьогодні аналогічні за змістом норми присутні й у чинному КВК України (ч. 2 ст. 138, ч. 2 ст. 139, ч. 3 ст. 140 тощо), проте навряд чи серйозно їх можна вважати такими, що ефективно спроможні забезпечувати належну мотивацію для правослухняної поведінки засуджених. На неефективність цих норм та їх рудиментарний характер ми вже неодноразово звертали увагу науковців і практиків та пропонували взагалі виключити їх з КВК України (як і будь-які обмеження для засуджених щодо встановлення граничних сум грошей, які вони можуть витратити для придбання продуктів харчування та предметів першої потреби)¹.

У діючому КВК України інститут зміни умов тримання в межах однієї ВК закріплений у ст. 100, частина перша якої, зокрема, проголошує, що залежно від поведінки засудженого і ставлення до праці, в разі її наявності та навчання умови відбування покарання можуть змінюватися в межах однієї колонії або шляхом переведення до колонії іншого виду. Разом з тим у ч. 2 ст. 100 КВК України законодавець не дає нам однозначної та вичерпної відповіді на питання – в чому саме може полягати така зміна умов тримання засуджених в межах однієї ВК, а лише обмежується тим, що закріплює в ній процедурний (процесуальний) порядок здійснення такої зміни, який полягає в такому: «Зміна умов тримання в межах однієї колонії здійснюється за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби постановою начальника колонії. У випадках, якщо така постанова передбачає переведення засудженого у більш суворі умови тримання або збільшує

¹ Гель, А. Зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі за кримінально-виконавчим правом України: проблеми ефективності [Текст] / А. Гель // Вісн. прокуратури. – 2014. – № 1. – С. 124–125; Його ж. Правова регламентація застосування інституту зміни умов тримання до осіб, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі: проблемні питання [Текст] / А. П. Гель // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 20. – С. 150.

обсяг встановлених правообмежень, вона обов'язково погоджується із спостережною комісією». І лише результат системного аналізу норм, закріплених у статтях 94–101 КВК України, дає нам підстави дійти висновку, що зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі в межах однієї ВК може полягати в переведенні засуджених зі структурної дільниці одного виду до структурної дільниці іншого виду у цій же колонії або з приміщень камерного типу у звичайні жилі приміщення (або навпаки) у колонії максимального рівня безпеки. Ураховуючи обмежений обсяг дослідження, залишимо другий з них поза нашою увагою.

Отже, спочатку проаналізуємо норми КВК України, що регулюють зміну умов тримання в межах однієї ВК засуджених, які відбувають покарання у виді *позбавлення волі на певний строк*, і визначимо, наскільки ефективними вони є на сьогодні та як їх застосування може позначатися на правовому статусі засудженого.

Частина 1 ст. 94 КВК України передбачає, що у ВК мінімального і середнього рівня безпеки створюються дільниці: карантину, діагностики і розподілу; ресоціалізації; посиленого контролю; соціальної реабілітації, а у ВК максимального рівня безпеки: дільниці КДіР, дільниці ресоціалізації та дільниці посиленого контролю. Усі вказані вище дільниці ізолюються одна від одної. Переведення засуджених з однієї дільниці до іншої логічно повинно мати наслідком збільшення (або зменшення) обсягу прав, наданих засудженому, надання (або скасування) певних пільг.

На перший погляд складається враження, що запроваджена КВК України система структурних дільниць є суттєвою законодавчою новацією, яка, у порівнянні з відповідними нормами ВТК України, передбачає більш ефективну систему стимулів для правомірної поведінки засуджених і може більш суттєво впливати на правовий статус засуджених. Проте таке припущення є дуже далеким від істини з таких причин.

Відповідно до статей 94, 95 КВК України у кожній ВК створюється *дільниця КДіР*, в якій протягом 14 діб утримуються всі новоприбулі засуджені. У цій дільниці засуджені піддаються повному медичному обстеженню для виявлення інфекційних, соматичних і психічних за-

хворювань, а також первинному психолого-педагогічному та іншому вивченню. Чи передбачав щось подібне ВТК України? Безпосередньо у ВТК України такої норми не було, але існування аналогічного структурного підрозділу (відділення) в межах виправно-трудової колонії з таким само правовим статусом засуджених було й раніше передбачено відомчими нормативно-правовими актами Державного департаменту України з питань виконання покарань, правонаступником якого сьогодні є Державна пенітенціарна служба України. Зокрема, п. 6.3 та п. 77.4 Правил внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ, затверджених Наказом Департаменту № 110 від 5 червня 2000 р. (далі – Правила 2000 р.) передбачали обладнання на території житлової зони установи з цією ж метою окремого приміщення для відділення КДІР, в якому засуджені у виправно-трудовах колоніях перебували сім діб, а неповнолітні засуджені у виховно-трудовах колоніях – 14 діб. Крім того, детально цілі, порядок обладнання і функціонування відділення КДІР були виписані у Положенні про відділення карантину, діагностики і розподілу засуджених установ виконання покарань, яке у свій час було затверджено Наказом Департаменту від 17 березня 2000 р. № 33. Отже, нічого принципово нового шляхом створенням цієї ізольованої дільниці КВК України не передбачив (крім закріплення її статусу і назви на законодавчому рівні).

Відповідно до ч. 3 ст. 94 та ч. 1 ст. 95 КВК України після відбуття передбаченого законом строку у дільниці КДІР засуджені переводяться до дільниці ресоціалізації. Оскільки переведення засуджених з дільниці КДІР до дільниці ресоціалізації жодним чином не впливає на правовий статус засуджених, таке переведення *не може бути віднесено до інституту зміни умов тримання в межах однієї ВК*. Тим більш, що неможливим є зворотнє переведення: з дільниці ресоціалізації – до дільниці КДІР. У ВК мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання засуджені після відбуття необхідного строку у дільниці КДІР переводяться до дільниці соціальної реабілітації (ч. 1 ст. 99 та ч. 3 ст. 138 КВК України). *Таке переведення з аналогічних причин також не може вважатися зміною умов тримання.*

Закріплену ж у ч. 4 ст. 94 КВК України норму, яка передбачає можливість переведення з дільниці КДІР відразу до дільниці посиленого

контролю засуджених, які під час перебування у дільниці КДіР виявили високий ступінь соціально-педагогічної занедбаності і потяг до продовження протиправної поведінки, навряд чи можна назвати обгрунтованою та гуманною. Така зміна умов тримання тягне за собою збільшення обсягу правообмежень для засудженого (сувора ізоляція та режим передбачений для ВК максимального рівня безпеки). Проте детально і об'єктивно вивчити особистість засудженого та його наміри за 14 діб перебування засудженого у дільниці КДіР (навіть з урахуванням даних, отриманих під час попереднього ув'язнення під варту) для того, щоб прийняти обгрунтоване та законне рішення, практично неможливо, і тому ця норма містить потенційну небезпеку безпідставного погіршення правового становища засудженого. Вважаємо, що існування такої норми у КВК України взагалі суперечить змісту та основним принципам прогресивної системи відбування покарання, яка передбачає поступове зменшення (або збільшення) обсягу встановлених правообмежень залежно від поведінки засудженого і його ставлення до праці. У даному ж випадку ми лише через 14 діб перебування засудженого у ВК приймаємо рішення про погіршення його правового становища і, минаючи дільницю ресоціалізації, одразу переводимо засудженого до дільниці посиленого контролю. Крім того, жодної критики не витримує і сформульована у ч. 4 ст. 94 КВК України підстава для здійснення такого переведення: *виявлення засудженим під час перебування у дільниці КДіР високого ступеня соціально-педагогічної занедбаності і потягу до протиправної поведінки*. Навряд чи цю громіздку і незрозумілу для пересічного громадянина (а тим більш для засудженого) психолого-педагогічну конструкцію можна назвати правовою підставою для зміни умов тримання засуджених у бік їх погіршення. Проте практика свідчить, що саме ця норма дуже часто використовується адміністраціями ВК з метою здійснення тиску та впливу на засуджених.

У кожній ВК відповідно до частин 1, 2 ст. 94 та ст. 96 КВК України створюється *дільниця ресоціалізації*, в якій тримаються засуджені, переведені з дільниці КДіР, а також засуджені, переведені з інших дільниць у порядку, передбаченому КВК України (з дільниць соціальної реабілітації або посиленого контролю). Засуджені, які тримаються

в цій дільниці розподіляються по відділеннях соціально-психологічної служби і розміщуються в жилих приміщеннях з локальним сумісним проживанням членів відділення. Як у свій час уточнював п. 13 Правил 2003 р. (були затверджені наказом Департаменту від 25 грудня 2003 р. і діяли протягом 2004–2014 рр.), у дільниці ресоціалізації засуджені тримаються у звичайних житлових приміщеннях, які обладнуються відповідно до п. 11 Правил 2003 р. Фактично такі ж умови тримання засуджених з аналогічним обсягом прав для засуджених передбачалися раніше ВТК України та Правилами 2000 р. За своєю сутністю (умови тримання, обсяг прав засуджених тощо) дільниця ресоціалізації згідно з КВК України до останнього часу (протягом останніх 10 років) повністю відповідала тим звичайним умовам тримання, в яких за ВТК України перебували всі засуджені у виправно-трудових колоніях після переведення з відділення КДІР. І тільки нещодавно з набранням чинності Законом України № 1186-VII від 8 квітня 2014 р. «Про внесення змін до КВК України щодо адаптації правового статусу засуджених до Європейських стандартів» (далі – Закон від 8.04.2014 р.) правовий статус засуджених, які перебувають у дільниці ресоціалізації, дещо змінився. Згідно з новою редакцією ч. 4 ст. 110 КВК України ці засуджені мають право на отримання одного тривалого побачення один раз на два місяці (раніше одне тривале побачення – один раз на три місяці). До речі, доцільно звернути увагу й на той факт, що сьогодні нова редакція ч. 4 ст. 110 КВК України суперечить змісту норм, закріплених у ч. 1 ст. 138, ч. 1 ст. 139 та ч. 2 ст. 140 КВК України, оскільки вони не були змінені і до сих пір передбачають, що засуджені до позбавлення волі у ВК мінімального рівня безпеки із звичайними умовами тримання, середнього та максимального рівня безпеки мають право на однакову кількість побачень незалежно від того, в якій саме дільниці ВК вони перебувають – одне короткострокове побачення щомісяця і одне тривале побачення раз на три місяці. *Отже, дільницю ресоціалізації також навряд чи можна вважати новацією законодавця, оскільки нічого принципово нового (з точки зору умов відбування покарання засудженими) ним запроваджено не було.*

Відповідно до частин 1, 6 ст. 94 КВК України у ВК мінімального та середнього рівня безпеки створюються *дільниці соціальної реабілітації*,

в яких утримуються засуджені, переведені з дільниць КДІР та ресоціалізації, в порядку, передбаченому КВК України. Частина 1 ст. 99 КВК України уточнює, що в дільницях соціальної реабілітації тримаються: а) вперше засуджені до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності, злочини невеликої та середньої тяжкості; б) засуджені, переведені з дільниці ресоціалізації. Отже, засуджені першої категорії направляються до дільниці соціальної реабілітації безпосередньо з дільниці КДІР (*і таке переведення не є зміною умов тримання*), а всі інші – *переводяться з дільниці ресоціалізації в порядку зміни умов тримання* згідно з вимогами ч. 1 ст. 101 КВК України. Дільниці соціальної реабілітації розташовуються, як правило, за межами охоронюваної зони ВК. При переведенні засудженого до дільниці соціальної реабілітації правовий статус засудженого значно покращується в сторону суттєвого зменшення обсягу встановлених правообмежень, оскільки такі засуджені можуть носити цивільний одяг, пересуватися поза межами дільниці з дозволу адміністрації (в межах населеного пункту), мати гроші та цінні речі, мати при собі портативні персональні комп'ютери та аксесуари до них, користуватися грошима без обмежень, отримувати короткострокові побачення без обмеження їх кількості, одне тривале побачення щомісяця тощо (ч. 2 ст. 99 КВК України). Отже переведення засудженого до дільниці соціальної реабілітації дійсно можна вважати зміною умов тримання (в повному сенсі цього поняття), наслідком якої є суттєве покращення його правового статусу.

Проте справедливості заради необхідно зазначити, що нічого принципово нового створенням цієї дільниці законодавець не запровадив, оскільки норми, що визначають умови тримання засуджених у дільниці соціальної реабілітації, згідно з КВК України були просто скопійовані (запозичені) законодавцем без будь-яких суттєвих змін із відповідних норм ВТК України, які регулювали правовий статус засуджених у виправно-трудових колоніях-поселеннях.

Разом з тим не можна залишити поза увагою й той факт, що із запровадженням дільниці соціальної реабілітації в окремих ВК донедавна ще виникали проблеми суто практичного характеру, які перешкоджали можливості засуджених реалізувати свій законний інтерес на зміну умов тримання шляхом переведення з дільниці ресоціалізації до дільниці со-

ціальної реабілітації. У першу чергу це стосується тих ВК, які розташовані у межах великих населених пунктів (як правило, міст) у яких відсутні можливості обладнання таких дільниць за межами охороняємої зони (безпосередньо на території населеного пункту). У деяких вказаних ВК мали місце непоодинокі випадки, коли адміністрація схиляла засуджених до того, що вони письмово відмовлялися від такої зміни умов тримання «за власним бажанням», що, у свою чергу, призводило до численних обґрунтованих скарг засуджених у різні інстанції щодо порушення їх законних інтересів. Вважаємо, що для розв'язання цієї проблеми необхідно таких засуджених переводити до дільниць соціальної реабілітації інших ВК того ж рівня безпеки (по можливості в межах регіону відбування покарання), закріпивши підстави і порядок такого переведення у КВК України та відомчих актах Міністерства юстиції, оскільки законодавець можливість виникнення такої ситуації взагалі не передбачав. Особливої актуальності питання про можливість реалізації засудженим законного інтересу на зміну умов тримання шляхом переведення з дільниці ресоціалізації до дільниці соціальної реабілітації набуває в контексті змін, внесених Законом від 8 квітня 2014 р. до першого речення ч. 1 ст. 101 КВК. Так, якщо попередня редакція цієї норми встановлювала, що «засуджені, які стають на шлях виправлення, можуть бути переведені...», то вже чинна редакція передбачає таке формулювання: «Засуджені, які стають на шлях виправлення, переводяться...». Отже, нова редакція норми має виключно імперативний характер, і якщо раніше вирішення питання про переведення засудженого, який стає на шлях виправлення, до дільниці соціальної реабілітації із дільниці ресоціалізації було закріплено лише як право адміністрації ВК (в застосуванні якого вона могла відмовити), то на сьогодні законодавець закріпив вже прямиий обов'язок адміністрації ВК вчинити відповідні дії за наявності передбачених законом підстав. На перший погляд здається, що це суттєвий крок уперед, спрямований на покращення правового статусу засудженого, проте не все так райдужно, адже прийняття рішення про те, чи встає засуджений на шлях виправлення чи ні, знову-таки належить до виключної компетенції адміністрації ВК, що знову-таки ставить можливість реалізації цього законного інтересу засудженого в повну залежність від ставлення до нього адміністрації ВК.

Наступна ізольована дільниця ВК – це *дільниця посиленого контролю*. Утворення цієї дільниці та порядок тримання у ній засуджених передбачені у частинах 1, 4 ст. 94, ст. 97 КВК України. Зокрема, ст. 97 КВК України передбачає, що у дільниці посиленого контролю ВК мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і ВК середнього рівня безпеки засудженим встановлюється режим, передбачений у ВК максимального рівня безпеки, а засуджені у дільниці посиленого контролю ВК максимального рівня безпеки тримаються у приміщеннях камерного типу. Умови перебування засуджених у цих дільницях деталізуються у пунктах 1, 2 Розділу XXX (Особливості тримання засуджених у дільницях посиленого контролю) Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, які були затверджені наказом Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. №2186/5 (далі – Правила 2014 р.). Відповідно до норм Правил 2014 р. у дільниці посиленого контролю засуджені тримаються в умовах суворої ізоляції, окремо від інших засуджених. У дільницях посиленого контролю ВК мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання та середнього рівня безпеки засуджені розміщуються у звичайних жилих приміщеннях, а в дільницях посиленого контролю ВК максимального рівня безпеки – у ПКТ. Не створюються дільниці посиленого контролю у ВК для тримання жінок. Крім того, засуджені, які тримаються в дільниці посиленого контролю, не мають права виходу з жилих приміщень та ПКТ, за винятком виходу на роботу та проведення прогулянок у встановлений розпорядком дня час, а також у випадках надання їм побачень, медичного обстеження та стаціонарної медичної допомоги, відвідування кімнати для виховної роботи

На перший погляд здається, що зміна умов тримання шляхом переведення до дільниці посиленого контролю повинна вкрай негативно позначатися на правому статусі засудженого. Проте детальний аналіз відповідних норм КВК України та Правил 2014 р. свідчить, що переведення засудженого з дільниці ресоціалізації до дільниці посиленого контролю (і навпаки) впливає лише на:

- 1) ступінь ізоляції засуджених;
- 2) суму грошей, яку дозволяється витратити засудженому на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби (лише у ВК мінімального та середнього рівня безпеки);

3) кількість тривалих побачень – у дільниці посиленого контролю одне тривале побачення надається засудженому раз на три місяці, а у дільниці ресоціалізації – один раз на два місяці.

На наш погляд, перспектива такого «суттєвого погіршення» умов тримання (особливо у ВК мінімального та середнього рівня безпеки) навряд чи спроможна ефективно утримати засуджених негативної спрямованості або злісного порушника режиму відбування покарання від продовження протиправної поведінки.

Не витримують критики й самі підстави переведення засуджених до дільниці посиленого контролю в порядку зміни умов тримання. Зокрема, ч. 4 ст. 94 КВК України встановлює, що в дільниці посиленого контролю можуть триматися:

1) засуджені, які під час перебування у дільниці КДІР *виявили високий ступінь соціально-педагогічної занедбаності і потяг до продовження злочинної поведінки;*

2) засуджені, які *не проявили готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки* і переведені з інших дільниць у порядку, встановленому КВК України.

На основних недоліках законодавчої конструкції та змісті першої частини цієї норми, яка надає можливість для переведення засуджених до дільниці посиленого контролю безпосередньо з дільниці КДІР, ми вже детально зупинялися вище. Стосовно ж другої частини норми, закріпленої у ч. 4 ст. 94 КВК України, необхідно зауважити таке. По-перше, знову-таки закріплена у ній психолого-педагогічна конструкція *«які не проявили готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки»* не витримує жодної критики і не може бути визнана юридичною підставою для зміни умов тримання засуджених у бік їх погіршення. По-друге, проаналізуємо, з яких саме інших дільниць ВК законодавець дозволяє переводити засуджених до дільниці посиленого контролю. Частина 3 ст. 101 КВК України зазначає: *«Засуджені, які злісно порушують режим відбування покарання, можуть бути переведені: з дільниці соціальної реабілітації до іншої дільниці; ...»*. Отже, виходячи зі змісту цієї норми, до дільниці посиленого контролю (або дільниці ресоціалізації) із дільниці соціальної реабілітації можуть бути переведені засуджені, які *злісно порушують режим відбування пока-*

рання. Таким чином, вказана норма містить ще одну *самостійну* підставу для переведення засуджених з дільниці соціальної реабілітації до дільниці посиленого контролю – злісне порушення режиму відбування покарання. У такому випадку залишається без відповіді запитання: чому ж законодавець у ч. 4 ст. 94 КВК України для цієї ж категорії засуджених (які переводяться до дільниці посиленого контролю з дільниці соціальної реабілітації на підставі ч. 3 ст. 101 КВК України за злісне порушення режиму відбування покарання) передбачає ще й таку самостійну підставу, як: «не проявили готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки», і якою з них практику потрібно керуватися?

Крім того, юридична конструкція ч. 3 ст. 101 КВК України не передбачає на законодавчому рівні можливість переведення до дільниці посиленого контролю засуджених, які утримуються у дільниці ресоціалізації і злісно порушують режим відбування покарання. Хоча знову-таки, практика свідчить про протилежне – більшість засуджених переводяться до дільниці посиленого контролю в порядку зміни умов тримання саме з дільниць ресоціалізації ВК. І що парадоксально – єдиною підставою для такої зміни умов тримання виступає лише норма, закріплена у п. 2 Розділу XXVI (Особливості зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі) Правил 2014 р., який передбачає таку можливість виключно на рівні підзаконного нормативно-правового акта. На нашу думку, це є повним нонсенсом – можливість обмеження правового статусу засуджених передбачається виключно підзаконним нормативним актом, хоча КВК України прямо такої можливості не встановлює. Можна стверджувати, що, здійснюючи таке переведення засудженого із дільниці ресоціалізації до дільниці посиленого контролю за злісне порушення режиму відбування покарання, адміністрація ВК прямо порушує чинний закон і перевищує свої повноваження.

У контексті викладеного також не можна не звернути увагу й на той факт, що більш ніж за 10-річний термін чинності КВК України (набув чинності з 1 січня 2004 р.) законодавець так і не спромігся усунути наведений вище недолік у редакції ч. 3 ст. 101 КВК України, хоча на необхідності внесення відповідних змін науковці неодноразово наголошували у своїх публікаціях та акцентували увагу спочатку Дер-

жавного департаменту України з питань виконання покарань, а потім і Державної пенітенціарної служби України. Проте жодних заходів до усунення цієї прогалини так і не було вжито¹.

До речі, такий стан справ не був би можливим, якщо б органи прокуратури, що здійснюють нагляд за дотриманням законності під час виконання (відбування) кримінальних покарань не ігнорували порушення закону з боку адміністрацій ВК при переведенні засуджених з дільниці ресоціалізації до дільниці посиленого контролю та проявили принциповість.

Суттєвим недоліком чинного кримінально-виконавчого законодавства є також і той факт, що ані КВК України, ані Правила 2014 р. не встановлюють хоча би мінімально допустимого строку перебування засудженого у дільниці посиленого контролю, після відбуття якого може бути вирішено питання про переведення засудженого назад до дільниці ресоціалізації.

Тепер проаналізуємо норми КВК України, що регулюють інститут зміни умов тримання в межах однієї ВК для засуджених до довічного позбавлення волі чоловіків (оскільки жінки засуджені до цього виду покарання відбувають покарання у ВК середнього рівня безпеки і на них поширюються розглянуті вище норми КВК України).

Для того, щоб мати уяву наскільки можуть змінитися умови відбування покарання цією категорією засуджених внаслідок реалізації ними законного інтересу на зміну умов тримання, необхідно проаналізувати насамперед, в яких же умовах відбуває покарання переважна більшість таких засуджених. Згідно з ч. 1 ст. 151 КВК України засуджені цієї категорії відбувають покарання у приміщеннях камерного типу, в яких розміщуються, як правило, по дві особи. На засуджених цієї категорії поширюються права і обов'язки засуджених до позбав-

¹ Гель, А. Зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі за кримінально-виконавчим правом України: проблеми ефективності [Текст] / А. Гель // Вісн. прокуратури. – 2014. – № 1. – С. 124–125; Його ж. Інститут зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі в межах однієї установи в кримінально-виконавчому законодавстві України: історичний та порівняльний аспекти [Текст] / А. Гель // Підприємництво, госп-во і право. – 2006. – № 6. – С. 130–135; Його ж. Переведення засуджених до дільниці посиленого контролю виправної колонії: проблеми правової регламентації [Текст] / А. Гель // Підприємництво, госп-во і право. – 2008. – № 2. – С. 131–134; та ін.

лення волі, передбачені ст. 107 КВК України (ч. 2 ст. 151 КВК України). Відповідно до ч. 3 ст. 151 КВК України до праці залучатися засуджені цієї категорії можуть виключно на території ВК з урахуванням вимог їх тримання у ПКТ. Згідно з ч. 5 ст. 151 КВК України засуджені до довічного позбавлення волі мають право витратити на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші, зароблені в колонії, в сумі до 50 % мінімального розміру заробітної плати; а також одержувати один раз на місяць короткострокове побачення та один раз на три місяці тривале побачення з близькими родичами. Щоденно цим засудженим надається прогулянка тривалістю одна година. Так звані «пільгові» норми, закріплені у ч. 6 ст. 151 КВК України, яка передбачає, що за умови сумлінної поведінки і ставлення до праці після відбуття п'яти років строку покарання засудженому може бути дозволено додатково витратити на місяць гроші в сумі 20 % мінімального розміру заробітної плати (так звані «поліпшені умови»), а після відбуття 15 років строку покарання – брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру. На неефективність першої частини наведеної норми щодо її спроможності стимулювати правослухняну поведінку засудженого та її рудиментарність ми вже звертали увагу вище. А друга частина наведеної норми є безперечно прогресивною, оскільки її застосування буде сприяти соціалізації засудженого.

Безпосередньо підстави та зміст зміни умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі чоловіків у бік зменшення обсягу встановлених правообмежень закріплені у ч. 2 ст. 151¹ КВК України, яка передбачає два різновиди зміни умов тримання в межах однієї ВК:

- перший – закріплений у абз. 2 ч. 2 ст. 151¹ КВК України – передбачає, що засуджені можуть бути переведені з ПКТ, в яких тримаються дві особи, до багатомісних ПКТ ВК максимального рівня безпеки з наданням дозволу на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру в порядку, встановленому законодавством, після фактичного відбуття у таких приміщеннях не менш як 5 років строку покарання;
- другий – закріплений у абз. 3 цієї ж частини – передбачає можливість переведення засуджених з багатомісних ПКТ до звичайних

жилих приміщень ВК максимального рівня безпеки – після фактичного відбуття у таких приміщеннях не менш як п'ять років строку покарання.

Вже на перший погляд зрозуміло, що запропонована законодавцем зміна умов тримання містить низку прогресивних положень, спрямованих на зменшення ступені ізоляції засуджених та підвищення рівня їх соціалізації, які можуть виступати дієвими та ефективними стимулами для мотивації правослухняної поведінки засуджених. І це безперечно заслуговує позитивної оцінки. Разом з тим не можна не звернути увагу й на недоліки юридичної конструкції цих норм, які викликають у науковців цілу низку запитань до законодавця і які, на жаль, поки що залишаються без відповіді.

Для того щоб з'ясувати, чи створив законодавець всі необхідні умови для надання засудженому можливості реалізувати свій законний інтерес у цій сфері, нам необхідно більш детально проаналізувати зміст наведених вище норм.

По-перше, законодавець нам взагалі *не називає матеріальних підстав* для застосування зміни умов тримання, а обмежується лише зазначенням *виключно формальних підстав* – відбуття засудженим певної частини строку покарання у відповідних приміщеннях ВК максимального рівня безпеки п'ять років (як у першому, так і у другому випадку). До речі, зазначених матеріальних підстав не містить і жодна інша норма глави 22 КВК України (Порядок і умови виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі). Таким чином, існуюча редакція ч. 2 ст. 151¹ КВК України обґрунтовано дозволяє дійти висновку, що право на зміну умов тримання виникає у будь-якого засудженого після відбуття певного строку покарання, незалежно від його поведінки та ставлення до праці, що, безперечно, є абсурдом!

По-друге, викликає ряд запитань і формальна підстава, закріплена у абз. 2 ч. 2 ст. 151¹ КВК України, адже законодавець наголошує на необхідності *«відбуття у таких приміщеннях не менш п'яти років строку покарання»*. Тобто йдеться виключно про ПКТ, у яких засуджені утримуються по дві особи. А як же бути у випадках, якщо засуджений під час досудового слідства та судового розгляду протягом тривалого строку (півроку, рік, два або більше) перебував у слідчому ізоляторі? Якщо виходити з існуючої редакції абз. 2 ч. 2 ст. 151¹ КВК України,

то строк перебування у СІЗО в цьому випадку засудженому для отримання права на зміну умов тримання не зараховується. Хоча норма, закріплена у ч. 5 ст. 72 КК України передбачає, що попереднє ув'язнення зараховується судом у строк покарання в разі засудження до позбавлення волі день за день. Існуючу редакцію формальної підстави для зміни умов тримання стосовно засуджених до довічного можна обґрунтовано вважати дискримінаційною, адже для осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк, законодавець таких обмежень не передбачає і строк перебування їх у СІЗО в повному обсязі враховується при обрахуванні настання строку для застосування різноманітних пільг, в тому числі й для застосування зміни умов тримання. Вважаємо, що за аналогією строк перебування засудженого в СІЗО також повинен зараховуватися у строк, який дає право на зміну умов тримання і для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Крім того, не можна не звернути уваги й на таку проблему практичного характеру, яка може виникнути при застосуванні цієї норми. Зокрема, практика виконання цього виду покарання свідчить, що внаслідок браку в окремих ВК достатньої кількості відповідних ПКТ для тримання засуджених до довічного позбавлення волі чоловіків по дві особи, дуже часто на практиці мають місце випадки, коли засуджені утримуються у ПКТ не по дві, а по три чи чотири особи. Як саме має діяти адміністрація ВК у таких випадках – повинна вона зараховувати час тримання засуджених у таких ПКТ в строк, який дає право на зміну умов тримання, чи ні? Адже законодавець чітко та однозначно вимагає, щоб засуджений відбув не менше п'яти років саме у ПКТ на дві особи. Крім того, незрозуміло, як на практиці реально можливо врахувати, скільки часу такий засуджений провів саме у ПКТ на дві особи, адже засуджені цієї категорії щотижнево переводяться до інших ПКТ відповідно до режимних вимог. На жаль, чіткої та однозначної відповіді на ці питання або роз'яснень ані законодавець, ані Міністерство юстиції України, ані ДПтС України поки що не дають, чим суттєво ускладнюють однозначне тлумачення та правильне застосування цієї норми адміністрацією ВК. Намаганням хоч якось врегулювати це питання на нормативному рівні можна назвати запровадження у нещодавно прийнятих Правилах 2014 р. норми, яка закріплена у п. 5 розділу XXVI (Особливості зміни

умов тримання засуджених до позбавлення волі) і передбачає, що у випадках, коли у ВК (секторі) максимального рівня безпеки відсутні камери для тримання засуджених до довічного позбавлення волі по дві особи і якщо з дати прибуття до установи засуджений тримався у багатомісному ПКТ, після відбуття у таких приміщеннях не менше ніж п'ять років строку покарання начальник установи виконання покарань зобов'язаний винести постанову про можливість тримання засудженого у багатомісних ПКТ, а з дати винесення такої постанови здійснюється відлік строку для подальшого переведення засудженого до довічного позбавлення волі з багатомісних ПКТ до звичайних жилих приміщень. Проте і зміст цієї норми не дає вичерпної відповіді на поставлені вище запитання, а навпаки, за відсутності закріплення на нормативному рівні змісту поняття «багатомісні ПКТ» викликає більше запитань, ніж дає нам відповідей та роз'яснень.

По-третє, з наведеного вище логічно випливає й наступне питання: а що ж саме має на увазі законодавець (у цьому ж самому абз. 2 ч. 2 ст. 151¹ КВК України) під поняттям «багатомісні» ПКТ, адже він жодним чином не розкриває нам його змісту. Не містять відповідних норм і роз'яснень й відомчі підзаконні акти Міністерства юстиції України та ДПтС України. Якщо виходити з контексту застосування цього поняття законодавцем, то можна дійти висновку, що ПКТ, в яких тримаються по три або чотири засуджених особи, – це вже «багатомісні ПКТ». Проте навряд чи можна серйозно сприймати як суттєву зміну умов тримання переведення засуджених з ПКТ, в якому вони тримаються по дві особи, до ПКТ, в яких тримаються по три або чотири засуджених. Єдиним нормативним актом, в якому хоч якось було розтлумачено зміст дещо схожих (проте різних за змістом та назвою) понять – «маломісні» та «загальні» камери, на сьогодні залишаються лише Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України (затверджені наказом Міністерства юстиції від 18 березня 2013 р. №460/5). Зокрема, п. 1.2 Розділу III Правил визначає, що ув'язнені (засуджені), які перебувають у СІЗО, утримуються у маломісних (від двох до шести осіб) або загальних (від семи осіб) камерах, проте відповіді на наше запитання, що ж таке багатомісні камери, нам знову-таки не

дає. На жаль, ця прогалина не була усунута й при прийнятті Правил 2014 р.

Необхідно зазначити, що на практиці внаслідок неврегульованості цього важливого питання мають місце непоодинокі випадки, коли адміністрація ВК намагається обмежитись виключно формальним вирішенням цього питання – виноситься постанова про зміну умов тримання засуджених (які відбули передбачений КВК України 5-річний строк покарання) шляхом переведення з ПКТ, в яких засуджені тримаються по дві особи, до багатомісних ПКТ, а насправді засуджений фактично так і продовжує утримуватись у тому ж самому ПКТ на три (іноді на чотири) особи, в якому він і перебував. Наведе свідчить, що поняття «багатомісні ПКТ» потребує негайної конкретизації хоча би на рівні відомчих актів Міністерства юстиції України або ДПтС України.

По-четверте, існуюча редакція абз. 2 ч. 2 ст. 151¹ КВК України дає підстави вважати, що переведення засуджених до багатомісних ПКТ *автоматично* тягне за собою надання дозволу на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру. На користь такого припущення свідчить і той факт, що у КВК України відсутня норма, яка б передбачала підстави скасування або відмови у наданні такого дозволу. Якщо це так, то тоді позбавлено сенсу існування окремої норми аналогічного змісту, що закріплена у другій частині речення ч. 6 ст. 151 КВК України. Крім того, в контексті розглядуваного питання не можна залишити поза увагою і той факт, що законодавець, вносячи зміни до КВК України Законом від 8 квітня 2012 р. чомусь «забув» у ч. 6 ст. 151 КВК України замінити цифру «15» на цифру «5», внаслідок чого виникла колізія між нормами, що містять ч. 6 ст. 151 та абз. 2 ч. 2 ст. 151¹ КВК України. Адже ч. 6 ст. 151 КВК передбачає можливість надання засудженому дозволу брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру *після відбуття 15 років строку покарання*, а редакція абз. 2 ч. 2 ст. 151¹ КВК України передбачає можливість надання цього ж дозволу засудженому *після фактичного відбуття у таких приміщеннях не менш як п'ять років строку покарання*. Зрозуміло, що у цьому випадку законодавцем була допущена груба технічна по-

милка, яка й призвела до колізії норм. Разом з тим виникає й інше питання: з яких саме міркувань виходив законодавець, якщо при застосуванні однієї й тієї ж пільги (надання дозволу на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру) він по-різному пропонує обчислювати її строк у різних нормах КВК України? Зокрема, у ч. 6 ст. 151 КВК України йдеться лише про необхідність відбуття певного строку покарання (на сьогодні 15 років), а в абз. 2 ч. 2. ст. 151¹ КВК України – вже про необхідність відбуття певного строку покарання (5 років) виключно у ПКТ по дві особи. Отже, зрозуміло, що в даних випадках йдеться про два зовсім різних порядки обчислення строку покарання, що вбачається, м'яко кажучи, некоректним.

Стосовно ж норми, закріпленої у абз. 3 ч. 2 ст. 151¹ КВК України, яка регламентує другий вид зміни умов тримання шляхом переведення засуджених з багатомісних ПКТ до звичайних жилих приміщень, необхідно зауважити таке. Юридична конструкція цієї норми суттєвих зауважень майже не викликає, за виключенням знову-таки факту відсутності у КВК України *матеріальних підстав* для її застосування. Проте можливість застосування цієї норми на практиці до останнього часу в окремих ВК також залишалась проблематичною, оскільки її реалізація вимагала обладнання у відповідних ВК максимального рівня безпеки з камерним розміщенням засуджених дільниць зі звичайними жилими приміщеннями, що не завжди відповідало технічним можливостям установ. Нещодавно цю проблему було вирішено, адже норма, яка міститься у п. 5 Розділу XXVI Правил 2014 р., передбачає, що в разі якщо у ВК (секторі) максимального рівня безпеки відсутні звичайні жилі приміщення, переведення у такі приміщення іншої ВК здійснюється Апеляційною комісією ДПтС України за запитом регіональної комісії та поданням адміністрації ВК.

Доцільно звернути увагу й на той факт, що законодавцем недостатньо чітко та однозначно прописана й норма, закріплена у ч. 3 ст. 151¹ КВК України, яка передбачає, що у випадках злісного порушення встановленого порядку відбування покарання засуджені можуть бути переведені із звичайних жилих приміщень до приміщень камерного типу ВК максимального рівня безпеки. Незрозуміло, які саме ПКТ

в цьому випадку законодавець має на увазі, адже у ч. 2 ст. 151¹ КВК України законодавець говорить як про ПКТ, у яких засуджені тримаються по дві особи, так і про багатомісні ПКТ. Логічно все ж таки припустити, що законодавець мав на увазі багатомісні ПКТ, оскільки саме з таких ПКТ засуджені переводяться до звичайних жилих приміщень.

До недоліків чинного законодавства, що регулює зміну умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі чоловіків, можна віднести також і дискримінаційний, на наш погляд, зміст норми, закріпленої у ч. 4 ст. 151¹ КВК України, яка передбачає, що зміна умов тримання не застосовується до засуджених до довічного позбавлення волі, які хворіють на венеричні захворювання, активну форму туберкульозу та психічні розлади. Бажання законодавця обмежити можливість поширення інфекційних захворювань та запобігти утворенню конфліктних ситуацій із засудженими, які страждають на психічні розлади, є зрозумілим, проте не можна не враховувати, що зміна умов тримання шляхом переведення до багатомісних ПКТ може бути застосована не раніше ніж через п'ять років відбування покарання засудженим у ПКТ на дві особи, а цей строк вбачається достатнім, аби адміністрація ВК вжила необхідних заходів щодо належного лікування перелічених вище соматичних хвороб у засуджених. Стосовно ж засуджених цієї категорії з психічними розладами доцільно зауважити таке. По-перше, як свідчить практика, до категорії засуджених, які страждають на психічні розлади, можна віднести переважно більшість засуджених, які відбувають цей вид покарання. По-друге, незрозуміло, як саме повинна діагностуватися наявність такого психічного захворювання у засудженого – за висновком судово-психіатричної експертизи чи буде достатньо лише діагнозу лікаря-психіатра медичної частини ВК (що може містити реальну небезпеку для зловживань та здійснення тиску на засудженого з боку адміністрації ВК – позбавлення його можливості на зміну умов тримання шляхом встановлення необхідного діагнозу). Крім того, для цих категорій засуджених можна передбачити й окреме їх тримання від інших засуджених. До речі, стосовно осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк, законодавець таких обмежень не встановлює.

У цілому ж викладене вище дає обґрунтовані підстави для формулювання таких основних висновків:

1. Норми КВК України, що регулюють інститут зміни умов тримання в межах однієї ВК як щодо засуджених до позбавлення волі на певний строк, так і щодо засуджених до довічного позбавлення волі чоловіків, є недосконалими, містять цілу низку прогалин і суперечностей, що, у свою чергу, істотно ускладнює процес їх застосування на практиці, суттєво обмежує можливості засуджених щодо реалізації свого законного інтересу на зміну умов тримання, створює потенційну загрозу порушення закону, а в окремих випадках і прямо призводить до його порушення.

2. У своїй переважній більшості норми КВК України, що регулюють інститут зміни умов тримання в межах однієї ВК для засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, навряд чи можна визнати ефективними та такими, що спроможні виконувати своє головне завдання – бути мотиваційним рушієм для правослухняної поведінки засуджених під час відбування покарання та дієво впливати на зміну їх правового статусу. Єдиною ефективною складовою цього інституту, яка дійсно спроможна бути дієвим стимулом для законослухняної поведінки засудженого і реально впливати на суттєву зміну його правового статусу, на сьогодні залишається лише зміна умов тримання шляхом переведення засудженого із дільниці ресоціалізації до дільниці соціальної реабілітації (яка за умовами тримання є прямим аналогом виправно-трудової колонії поселення за ВТК України).

3. Інститут зміни умов тримання в межах однієї ВК на сьогодні залишається мало ефективним і тому потребує кардинальних, науково обґрунтованих змін.

З метою усунення недоліків і прогалин чинного кримінально-виконавчого законодавства, що регулює інститут зміни умов тримання в межах однієї ВК, вважаємо за необхідне запропонувати внесення таких змін та доповнень до КВК України:

1. Частину 4 ст. 94 КВК України викласти в такій редакції:

«У дільниці посиленого контролю тримаються засуджені чоловіки, переведені з дільниці ресоціалізації за злісне порушення режиму відбування покарання в порядку, встановленому цим Кодексом».

2. Частину 4 ст. 97 КВК України викласти у такій редакції:

«Засуджений переводиться з дільниці посиленого контролю до дільниці ресоціалізації в порядку, встановленому цим Кодексом, не раніше ніж через три місяці перебування у дільниці посиленого контролю за умови відсутності у нього стягнень».

3. Частину 2 ст. 100 КВК України викласти у такій редакції:

«Зміна умов тримання в межах однієї колонії здійснюється за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби постановою начальника колонії і полягає в переведенні засуджених з однієї структурної дільниці колонії до іншої; з приміщень камерного типу у звичайні житлові приміщення або із звичайних житлових приміщень до приміщень камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки.

У випадках, якщо зміна умов тримання передбачає переведення засудженого у більш суворі умови тримання або збільшує обсяг встановлених правообмежень, постанова начальника обов'язково погоджується із спостережною комісією.

Не є зміною умов тримання переведення засуджених з дільниці карантину, діагностики і розподілу до іншої дільниці колонії».

4. Першу частину речення у ч. 3 ст. 101 КВК України викласти в такій редакції: «Засуджені, які злісно порушують режим відбування покарання, можуть бути переведені: з дільниці ресоціалізації до дільниці посиленого контролю; з дільниці соціальної реабілітації до дільниці ресоціалізації;...».

5. З частини 6 ст. 151 КВК України слова «а після відбуття п'ятнадцяти років строку покарання – брати участь у групових заходах освітнього, культурного-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру» виключити.

6. Абзац перший ч. 2 ст. 151¹ КВК України викласти в такій редакції:

«При сумлінній поведінці та ставленні до праці засуджені до довічного позбавлення волі чоловіки можуть бути переведені:...».

7. В абзаці другому ч. 2 ст. 151¹ КВК України слова «після фактичного відбуття в таких приміщеннях не менш як п'ять років строку

покарання» замінити словами «після фактичного відбуття не менш як п'ять років строку покарання».

8. Частину 3 ст. 151¹ КВК України викласти в такій редакції:

«Засуджені до довічного позбавлення волі, які злісно порушують установлений порядок відбування покарання, можуть бути переведені із звичайних жилих приміщень до багатомісних приміщень камерного типу ВК максимального рівня безпеки».

9. Частину 4 ст. 151¹ КВК України виключити.

Крім того, на рівні відомчого нормативного акта Міністерства юстиції України необхідно невідкладно закріпити та розтлумачити зміст поняття «багатомісні приміщення камерного типу».

Наукове видання

Автухов Костянтин Анатолійович,
Гель Андрій Павлович,
Колб Олександр Григорович та ін.

**ПРАВА ТА ЗАКОННІ ІНТЕРЕСИ ЗАСУДЖЕНИХ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УМОВАХ
РЕФОРМУВАННЯ
ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Монографія

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора А. Х. Степанюка*

Видається в авторській редакції

Коректор *Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку з оригінал-макета 10.04.2015.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 14,30. Обл.-вид. арк. 13,32. Вид. № 1323.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80